

Павло Полянський

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

10
КЛАС

Рівень стандарту,
академічний рівень



*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 177 від 03.03.2010 р.)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Наукову експертизу проводив Інститут історії України НАН України.

Психолого-педагогічну експертизу проводив
Інститут педагогіки НАПН України.

Експерти, які здійснили експертизу:

Дрогобицький І.І., Івано-Франківський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, кандидат історичних наук;

Майборода Л.М., Науково-методичний центр м. Миколаєва, учитель-методист;

Яник А.І., Методичний кабінет відділу освіти Дрогобицької райдержадміністрації Львівської обл., методист;

Романова І.В., Сумська загальноосвітня школа І–ІІІ ст. № 16, учитель;

Рибалко Л.Д., Донецька загальноосвітня школа І–ІІІ ст. № 97, учитель-методист.

Полянський П.Б.

П54 Всесвітня історія: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, академ. рівень / П.Б. Полянський. – К. : Генеза, 2010. – 256 с. : іл., карти.

ISBN 978-966-11-0031-1.

У підручнику висвітлено економічні, соціальні, політичні, дипломатичні, військові, культурні процеси у світі в першій третині ХХ ст. Структура і зміст видання обумовлені навчальною програмою із всесвітньої історії для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів (рівень стандарту, академічний рівень). Запитання і завдання різного ступеня складності, вміщені в підручнику, мають пошуковий і проблемний характер. Поданий фактичний, картографічний і статистичний матеріал покликаний допомогти учневі набути системних знань з історії цього періоду і на їх основі оволодіти вмінням глибоко розуміти закономірності та механізми взаємодій між окремими людьми, націями і державами.

ББК 63.3(О)я721

© Полянський П.Б., 2010

© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2010

ISBN 978-966-11-0031-1

ЗМІСТ

ВСТУП	5
--------------------	---

ТЕМА 1

СВІТ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

§ 1–2. Особливості державного устрою і політичного життя США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Росії та Австро-Угорщини на початку ХХ ст.	15
§ 3. Особливості соціально-економічного розвитку США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Росії та Австро-Угорщини на початку ХХ ст.	33
§ 4. Країни Сходу та Латинської Америки на початку ХХ ст.	45
<i>Узагальнення до теми 1</i>	57

ТЕМА 2

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914–1918 рр.

§ 5. Світ напередодні війни	59
§ 6. Початок та розгортання Першої світової війни	74
§ 7. Події 1917–1918 рр.	88
<i>Узагальнення до теми 2</i>	99

ТЕМА 3

ПОВОЄННЕ ОБЛАШТУВАННЯ СВІТУ

§ 8. Паризька мирна конференція	103
§ 9. Міжнародні договори 1921–1929 рр. Версальська система	116

ТЕМА 4

ПЕРІОД ПОВОЄННОЇ КРИЗИ ТА РЕВОЛЮЦІЙ (1917–1923 рр.)

§ 10. Формування тоталітарних режимів	127
§ 11. Російська революція 1917 р.	133
§ 12. Комінтерн. Революції в Німеччині та Угорщині	145
§ 13. Встановлення фашизму в Італії	153
§ 14. Національні рухи на Сході та в Африці	160
<i>Узагальнення до тем 3–4</i>	171

ТЕМА 5

ПЕРІОД СТАБІЛІЗАЦІЇ В ЄВРОПІ ТА ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ
(1924–1929 рр.)

§ 15. Сполучені Штати Америки в 1920-х роках	173
§ 16. Велика Британія в 1920-х роках	182
§ 17. Франція в 1920-х роках	188
§ 18. Німеччина в період Веймарської республіки. «Корпоративна система» в Італії	192
§ 19. Росія (СРСР) у 1920-х роках	200
§ 20. Особливості соціально-економічного та політичного розвитку нових незалежних європейських держав: Польщі, Чехо-Словаччини, Угорщини	206
§ 21. Югославія, Румунія та Болгарія після Першої світової війни	216
§ 22. Найважливіші досягнення в галузі освіти, науки і техніки	226
§ 23. Література	233
§ 24. Нові напрями в мистецтві	240
<i>Узагальнення до теми 5</i>	248
Словник термінів	250



ВСТУП

«Кожний історичний час є часом перехідним, бо історія безперервно рухається... Кожного часу відбувається сіва і жнива. Очікування якогось таємничого, великого, нескінченного світлого майбутнього – це брехня і безглуздя, бо майбутнє буде таким, яким можуть його створити минуле і сучасне».

Іван Франко. «Доповіді Міріама» (1894 р.)

Що потрібно знати і вміти, ознайомившись із вступом:

- пояснювати значення понять «імперіалізм», «нація», «технічний прогрес», «традиційне суспільство»;
- характеризувати основні цінності та здобутки людства на початку ХХ ст.;
- описувати становище світу;
- складати «демографічний портрет» людства.

■ **1. Завдання і структура курсу.** Курс всесвітньої історії в 10-му класі охоплює економічні, соціальні, політичні, дипломатичні, військові та культурні процеси у світі в першій третині ХХ століття. Він покликаний допомогти Вам набути системних знань з історії цього періоду і на їх основі оволодіти вмінням глибоко розуміти закономірності та механізми взаємовідносин між окремими людьми, націями і державами.



Структура курсу обумовлена навчальною програмою із всесвітньої історії для 10-го класу. Вона передбачає вивчення періоду від початку ХХ століття до кінця 20-х років. Навчальний матеріал об'єднано в п'ять великих тем, розподілених у підручнику на параграфи.

Опанування кожної теми завершується уроком узагальнення.

■ **2. Побудова підручника.** Жоден підручник чи будь-яке інше джерело інформації не може стати заміном допитливості, прагнення критично проаналізувати прочитане чи почуте й дати йому власну оцінку.

Історія – це наука, яка не має готових відповідей й однозначних висновків щодо всіх без винятку проблем. Звісно, у минулому було вдосталь подій, які завжди сприймалися однозначно і довкола яких учені не зламували списи в запальних дискусіях. Проте світ, як відомо, не чорно-білий, а багатоколірний, з численними відтінками. До того ж інколи різні люди по-різному ставляться до одних і тих самих історичних подій, процесів, явищ. Такі проблеми називаються «відкритими», тобто з приводу них існують протилежні погляди, ведуться наукові дискусії. Особливо це стосується мистецтва, літератури – витончених сфер людського життя, у яких кожна людина має власні смаки й уподобання. Це жодною мірою не ставить під сумнів точність історії як науки. А от її виклад не завжди є фотографічною копією подій. Одні з них через певні обставини були незаслужено забуті чи викривлені, інші ж – міфологізовані.

У підручнику щодо суперечливих питань наводяться протилежні оцінки (зазвичай вони міститимуться у Свідченнях) одних і тих самих історичних фактів чи постатей. При цьому автор свідомо уникає власних оцінок. Тому в підручнику Ви не завжди знайдете готові «правильні» відповіді.

Пошуковим і проблемним є також характер більшості запитань і завдань вищого рівня складності, що вміщені після кожного параграфу. Більшість з них розпочинається зі слів: «*Чи вважаєте Ви, що...*», «*Як, на Вашу думку...*», «*Висловіть власне ставлення...*» та ін.

Опанувавши тему, Ви зможете самостійно чи з допомогою вчителя зробити висновки. Ймовірно, що з ряду дискусійних проблем Ви дійдете висновків, які відрізнятимуться від точки зору Ваших однокласників чи навіть учителя. Найбільшою для себе удачею автор вважатиме, якщо у Вас виникне бажання подискутувати з ним, адже автора, як і Вашого вчителя, насамперед цікавить не те, чи добре Ви зможете відтворити інформацію, наведену в підручнику або почуту на уроці, а Ваше вміння критично оцінювати її, те, як Ви ставитеся до проблеми, яку історичну і моральну оцінку подіям і особам даєте.

Океан інформації є настільки безмежним, що жодна книжка чи навіть інтернет-ресурс не можуть і не повинні вмістити його в собі. Автор якраз і не ставив перед собою мету подати в підручнику якомога більше фактичного матеріалу, конкретних дат, статистичних показників.

Якщо Ви уважно ознайомитеся з підручником, то напевне звернете увагу на численні графіки, таблиці, діаграми. Вони зазвичай є не ілюстрацією до тексту підручника, а самостійним джерелом знань. Статистичний матеріал у них – не стільки для запам'ятовування, скільки для аналізу на уроці, підготовки до тематичного (семестрового чи річного) оцінювання тощо.

Кожен параграф завершується запитаннями і завданнями, які узгоджені з державними вимогами до рівня загальноосвітньої підготовки з історії. Ці запитання і завдання різного ступеня складності (диференційовані) – від простіших до складніших. Вони спрямовані на закріплення Ваших знань, навичок і компетентностей, що важливі не лише для успішного тематичного, семестрового чи річного оцінювання, проходження після закінчення школи зовнішнього незалежного оцінювання

при вступі до вищих навчальних закладів, а й знадобляться в подальшому житті.

■ **3. Додаткова навчальна література та електронні ресурси.** Світовій історії ХХ ст. присвячено велику кількість наукової, науково-популярної та художньої літератури; знято документальні та художні фільми. Учитель, залежно від конкретної теми, рекомендуватиме Вам додаткову навчальну літературу та електронні ресурси (електронні посібники, інтернет-сайти), що є у Вашій шкільній, сільській чи міській бібліотеці.

Електронні каталоги наявної в їхніх фондах історичної літератури мають Державна історична бібліотека України <http://www.dibu.kiev.ua> (адреса системи каталогів <http://www.dibu.kiev.ua/html/katalogi.htm>); Національна парламентська бібліотека України <http://www.nplu.kiev.ua> та багато інших книгосховищ.

З всесвітньої історії першої третини ХХ століття розроблено величезну кількість електронних та інтернет-ресурсів. Через пошукові системи можна отримати доступ до неосяжного масиву інформації в Інтернеті з найрізноманітніших питань доступними для Вас мовами.

Наприклад, можна скористатися сайтами провідних вітчизняних наукових установ Національної академії наук України, як-от: Інституту історії України <http://www.history.org.ua>, Інституту джерелознавства і археографії ім. М.С. Грушевського <http://www.gilan.uar.net/nasu/hiuass.html>, Інституту світової економіки і міжнародних відносин <http://www.iweir.org.ua>, Інституту міжнародних відносин <http://www.iir.kiev.ua>, а також кафедри всесвітньої історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка <http://www.pu.if.ua/depart/WorldHistory/ua/general/staff> та відповідних кафедр інших українських вищих навчальних закладів.

Ті з Вас, хто володіє англійською мовою, можуть скористатися потужним інформаційним ресурсом <http://www.hiperhistory.com>. Він містить цікаву інформацію практично з усіх питань світової історії від виникнення людини до сьогодення.

Статті про найважливіші військові битви у світовій історії подано на сайті <http://www.thehistorynet.com>; Першій світовій війні 1914–1918 рр. присвячено сайти <http://www.worldwar1.com>, <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/504/47196>, <http://fww.fromru.com>, <http://www.hrono.ru/1914voina.html>. Назрівання революційної кризи в роки Першої світової війни: <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/513/47848>; <http://his.1september.ru/article.php?ID=200201506>; <http://www.uahistory.cjb.net>. Економічні наслідки війни: <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/507/47399>; <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/505/47273/>; <http://litopys.org.ua/spor1/sh08.htm>; http://www.nasledie.ru/oboz/07_04/7_12.htm.

Так само через пошукові системи легко отримати доступ до матеріалів з історії окремих країн (наприклад, з історії Індії <http://www.india.ru/india/history.shtml>, Росії після повалення в 1917 р. монархії <http://www.sovietzone.com>), а також про окремих історичних діячів (наприклад, біографію, статті, промови президента США Вудро Вільсона вміщено на англійськомовному сайті <http://www.geocities.com/Athens/2391/>; біографії радянських політичних діячів – на російськомовному сайті <http://artnet.net/~upstart/soviet.html>).

При цьому до матеріалів в Інтернеті слід ставитися критично; у кожному разі доречно проконсультуватися з учителем.

Пригадайте з курсу всесвітньої історії 9-го класу:

- Якими були особливості розвитку світової цивілізації в XIX ст.?
- Яку роль відіграв технічний прогрес у житті людей?
- Якими були наслідки науково-технічної революції кінця XIX ст.? Який внесок вона зробила в становлення індустріального суспільства наприкінці XIX ст.?
- Які зміни сталися в повсякденному й у суспільному житті людства внаслідок демократичних революцій середини XIX ст. в царині розширення прав і демократичних свобод громадян?

■ **4. Основні цінності та здобутки людства на початку XX ст.** XX ст., яке називають «коротким століттям», починаючи з 1914 р. – дати початку Першої світової війни – це час імперіалізму¹, становлення націй², бурхливого технічного прогресу³, який руйнував традиційне суспільство⁴. Століття, особливо перша його половина, виявилось одним з найбільш драматичних і суперечливих в історії людства. Воно вмістило в собі як найвеличніші досягнення людства, так і найбільші трагедії. З одного боку, підвищилася якість життя для мільйонів людей, а з іншого – це було століття занепаду в багатьох частинах земної кулі.

У той час, коли на початку XX ст. наука, медицина, освіта, культура зробили величезні кроки вперед, розпочинали свою руйнівну кар'єру головні тирани: Сталін в Росії, Муссоліні – в Італії, Гітлер – в Німеччині.

Стрімко зросли темпи економічного росту, і при цьому змінилася його якість: відтепер визначальним складником економічного потенціалу країни ставала її індустріальна міць. Пару, що була головним робочим тілом в індустрії й на транспорті ще в середині XIX ст., поступово витісняли нові види енергії – електрика й двигуни внутрішнього згоряння. Це сприяло підвищенню ефективності промислового виробництва через набагато більш високий коефіцієнт корисної дії електричних і дизельних двигунів, полегшувало повсякденне життя людей. Саме на початку XX ст. почалася широкомасштабна механізація сільського господарства (з'явилися трактори, комбайни, доїльні машини), у торгівлі з'явилися великі магазини, оснащені сучасним торговельним устаткуванням, і в побуті – перші предмети тривалого користування (холодильники, пральні машини, пілососи). На рубежі століть з'явилися радіо й телефон, міський електротранспорт, автомобілі й літаки.

¹ *Імперіалізм* (від лат. *imperare* – правити) – це державна політика, спрямована на завоювання територій, колоній або встановлення політичного й економічного контролю над іншими державами. Термін використовується для характеристики політики країн, що володіють колоніями або домінують над іншими країнами, незалежно від того, чи називають вони себе імперіями.

² *Нація* (лат. *natio* – плем'я, народ) – політична спільнота громадян певної держави (політична нація); часто вживається як синонім терміна «державна», коли мається на увазі її населення. Етнічна спільнота (етнос) людей спільного походження, культури та релігії, з єдиною мовою і самосвідомістю. У цьому значенні фактично є синонімом терміна «народ».

³ *Технічний прогрес* – розвиток матеріального виробництва, результатом якого є послідовне вдосконалення техніки, технології та організації виробництва, підвищення його ефективності.

⁴ *Традиційне суспільство* – суспільство, що ґрунтується на здавна притаманних формах людської діяльності, спілкування, організації побуту, культурних зразків. Традиція в такому суспільстві є головним способом передачі досвіду з покоління в покоління.



■ Перша електрична лампа



■ Двигун внутрішнього згорання



■ Фонограф

По суті, відбулася друга промислова революція. Її результатом стала заміна парового двигуна на електродвигун і двигун внутрішнього згорання. Не тільки у виробництві, але й у побут мільйонів людей почали впроваджувати водогін, парове опалення, каналізацію, електричне освітлення, газопостачання, телефон, автомобілі, електроприлади. Найбільші міста провідних країн набрали того вигляду, що в цілому зберігається й понині: широкі проспекти, придатні для руху автотранспорту, з електричним освітленням, з багатоповерховими будинками з усіма зручностями.

Якщо раніше всі ці блага цивілізації були доступні переважно лише дуже вузькому міському прошарку жителів найбільш високорозвинених західноєвропейських країн, то на початку ХХ ст. з ними нарешті познайомилися десятки мільйонів жителів земної кулі.

СВІДЧЕННЯ 1

А.Дж.Тейлор, англійський історик:

«Вугілля й сталь принесли процвітання всій Європі й переродили європейську цивілізацію. Люди були занадто зайняті власним збагаченням, і в них просто не залишалось часу для війни. Хоча протекціоністські тарифи збереглися всюди, крім Англії, в іншому міжнародна торгівля була вільною. Не було жодного державного втручання, ні найменшої небезпеки, що боржники відмовляться платити за борговими зобов'язаннями. Усюди запанував золотий стандарт. Паспорти зникли скрізь, крім Росії й Туреччини. Якщо людина, що перебувала в Лондоні, о дев'ятій годині ранку вирішувала вирушити до Рима або до Відня, то о десятій вона могла вже виїхати без паспорта й туристського

чека, з одним лише гаманцем у кишені. Подібного миру й згоди Європа не знала з епохи Антонінів. Часи Меттерніха не йшли в жодне порівняння: у ту пору люди жили в цілком виправданому страху перед війною й революцією; тепер же вони ввірували в те, що мир і безпека – це «нормальний стан», а все інше – випадковість і відхилення від норми. Ще багато століть поспіль люди будуть озиратися на ці блаженні часи й дивуватися тій легкості, з якою це було досягнуто. Навряд чи вони відкриють, у чому тут секрет, і їм уже напевно не вдасться наслідувати це».

Тейлор А.Дж.П. Борьба за господство в Европе. 1848–1918. М.: Издательство иностранной литературы, 1958. – С. 278–279

Зіткнення держав і їхніх союзів, утворення могутніх імперій і їхній розпад, боротьба націй за створення власних держав посідають визначальне місце на початку ХХ ст. Жоден рік у цей період не проходив без жертв на великих і місцевих війнах, а також від тяжкої праці з відбудови зруйнованого війнами.

ХХ ст. називають також століттям «звичайної людини», адже саме на долю простих людей, жінок і дітей випали найбільші страждання. З іншого боку – мужність і наполегливість величезної кількості людей, які боролися за рівні права для всіх людей і всіх націй проти державного й військового гніту і тиранії. Революції й революціонери всього світу прагнули змінити старий порядок, але в результаті їх боротьби і навіть перемоги нерідко ще більше порушувалися права людини, а нові порядки виявлялися гіршими за старі.

Перша третина ХХ ст. – це час протистояння між демократією та країнами, де встановилися недемократичні режими. Як і у випадку з економічним суперництвом, боротьба між демократією та тоталітаризмом також відбувалася в кілька етапів і в кількох напрямках. Так, після приходу до влади в Росії в 1917 р. комуністів головні зусилля демократичного світу були зосереджені на протидії поширенню комунізму у світі. Після приходу в 1922 р. до влади в Італії фашистів, а в 1933 р. у Німеччині націонал-соціалістів демократичний світ боровся проти цих тоталітарних ідеологій і політичних режимів.

Все ж у більшості країн Західної Європи та Північної Америки поважали політичні свободи. У них діяли парламенти, визнавався принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу й судову. У республіках і конституційних монархіях (наприклад, у Великій Британії) існував парламентський режим: представницькі органи приймали закони, формували бюджети країн; виконавчу владу здійснювали уряди, очолювані президентами чи прем'єр-міністрами. Незалежна судова влада складалася з центральних і місцевих судів, а на вершині судової «піраміди» стояв Верховний суд.

■ 5. Народонаселення. Швидке зростання населення стало важливим явищем у світовій історії. Вважається, що дві тисячі років тому населення земної кулі становило близько 300 млн і протягом дуже тривалого часу воно зростало повільно, а періоди зростання змінювалися періодами спаду. Високий рівень народжуваності часто знижувався жахливими втратами від війн, голоду та хвороб. Так, населення світу в середині ХVІІІ ст. склало майже 800 млн, а на початок ХІХ ст. досягло 1 млрд. Поліпшення гігієни та санітарії скоротили захворюваність, а розширення торгівлі продуктами харчування та їхнє урізноманітнення зробили раціон людей більш поживним. Смертність стала невинно скорочуватися, а тривалість життя зростати.

У ХІХ ст. різке зростання населення відбулося в основному в розвинених країнах (Європа, Північна Америка, Японія, Австралія, Нова Зеландія). Так, у Європі між 1800 і 1900 роками населення зросло більше ніж удвічі, а в Північній Америці, насамперед за рахунок міграції з Європи та Африки, – у 12 разів! Якщо на початку ХІХ ст. чверть населення розвинених країн світу проживало в Європі, Японії і Північній Америці, то на початок ХХ ст. – третина. Населення менш розвинених територій (Африка, Азія (за винятком Японії), Латинська Америка і країни Карибського басейну) зростало повільніше, але воно й без того становило більшу частину людства. В Азії домінував Китай, населення якого на початку ХІХ ст. становило 62% світового населення, в Африці

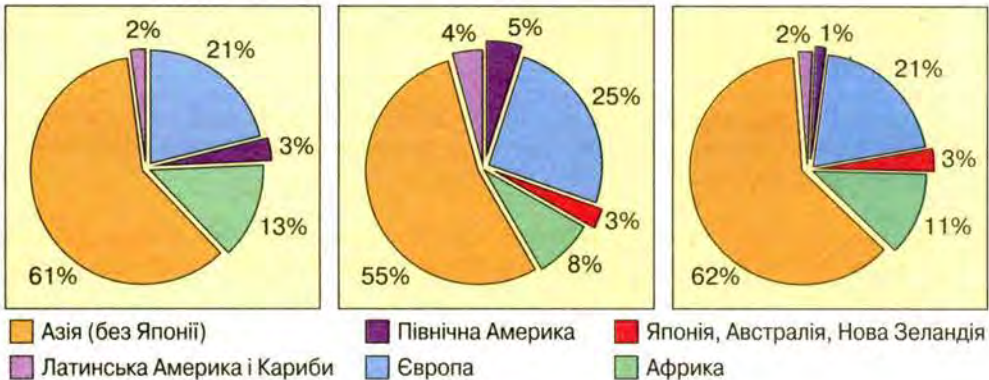
проживало 11%, а в країнах Латинської Америки та Карибського басейну – 2%.

На територіях, придатних для землеробства, проживало до 9/10 населення світу, яке в основному займалося сільським господарством. Міські жителі на початку століття становили лише 10% населення, але з часом їх кількість стала стрімко зростати за рахунок динамічного промислового розвитку.

Зростання населення (млн осіб)



Через бурхливе зростання населення в Європі її залишало багато людей: з 1850 по 1914 рр. близько 50 млн європейців виїхали до нових країн, в основному до США та колоній. У результаті переміщення такої величезної кількості людей на нових землях активно поширювалися мови, культура й уклад життя європейських націй.



(Складено за: Alene Gelbard, Carl Haub and Mary M. Kent. World Population Beyond Six Billion//Population Bulletin. March, 1999. Vol. 54, № 1, p. 4–5).

Міграційні процеси були притаманні й Україні. Лише за 1900–1910 рр. з Галичини й Буковини до Америки емігрували майже 300 тис. селян; за 1905–1914 рр. із Закарпаття – понад 40 тис. осіб.

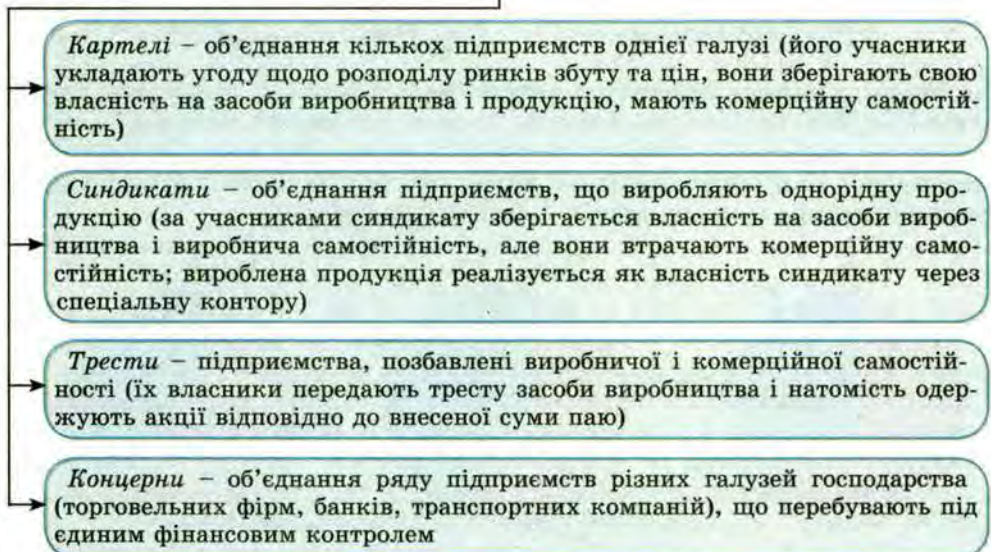
■ 6. Прискорення економічного, технічного, інтелектуального прогресу. Початок ХХ ст. ознаменував собою завершення формування індустріального суспільства: прискорено розбудовувалися міста (урбанізація), зростала кількість найманих працівників, причому не лише на виробництві, а й у будівництві, на транспорті, у сільському господарстві, сфері послуг; зросла продуктивність праці (в 1900–1913 рр. у промисловості на 40%); частка промислового виробництва перевищила частку виробництва сільськогосподарської продукції.

Швидкими темпами відбувалося зосередження (концентрація) капіталу й виробництва, створювалися монополії. Індустріальні методи виробництва

сприяли цьому процесу. Окремі заводи і фабрики об'єднувалися у великі промислові групи (трести, картелі, синдикати, корпорації), між якими виникала конкуренція, що дала поштовх подальшому розвитку засобів виробництва та підвищенню продуктивності праці.

Серед перших великих трестів були «Форд Мотор Компані», сталевий гігант «Юнайтед Стейтс Стіл Корпорейшн». Концентрація виробництва потребувала концентрації і централізації капіталу. Без вільного плину капіталу й додаткових капіталовкладень розбудова нових галузей була неможливою. З іншого боку, дрібні капіталовласники були неспроможні фінансувати великі проекти. Централізація капіталу привела до повної реформи банківської справи, виникнення великих фінансових груп. Це згодом сприяло утворенню фінансового капіталу, якому й належала вирішальна роль у здійсненні інвестицій у нові та оновлювані галузі промисловості. Наступним кроком стало злиття фінансового й промислового капіталу, поява позичкового капіталу.

Типи монополістичних об'єднань



В Україні на початку століття також виникли великі монополістичні об'єднання: синдикат цукрозаводчиків, «Продвагон», «Трубопродаж», «Продвугілля» та інші, всього – понад 280 до початку в 1914 р. Першої світової війни.

Банки, які раніше були скромними посередниками, на початку століття стали монополістами. Вони розпоряджалися майже всім грошовим капіталом, а також великою частиною засобів виробництва й джерел сировини у своїй країні та за кордоном. Контроль за господарським життям країни потрапив до рук всевільної фінансової олігархії; основні матеріальні цінності зосереджуються в руках незначної кількості власників великого капіталу.

Помітно підвищився життєвий рівень. Підприємці змушені були збільшувати заробітну плату, скорочувати тривалість робочого дня. Поряд з виникненням масових робітничих професій в індустріально розвинених центрах зростала кількість інтелігенції і, що особливо важливо, дрібних і середніх власників, які на всіх етапах розвитку ринкового господарства становили і становлять основу суспільства.

На відміну від XIX ст. з притаманним йому пануванням вільної конкуренції та вивозом товарів, у XX ст. вільна конкуренція була замінена



■ Конвеєр

пануванням монополій, а вивіз товарів – вивозом капіталу, здебільшого – до відсталих країн, де гостро бракувало власних коштів, а земля, робоча сила та сировина були дуже дешевими.

Щоб купувати іноземні товари, країна повинна продати свої товари за кордоном. Наприкінці XIX ст. це відбувалося без якихось труднощів через природне розширення торгівлі з континентальними державами та колоніями, котрі відставали за рівнем розвитку від метрополій. Наприклад, поки Велика Британія утримувала на світовому ринку свою монополію на ряд важливих товарів, імперіалізм був їй непотрібний. Внаслідок того, що 1870 р. з'явилися конкуренти в особі Німеччини, Сполучених Штатів і Бельгії, які прискорено розвивалися й навіть почали втручатися на внутрішній ринок Англії, проблема ринків загострилася. Необхідно було шукати нові ринки, а вони були в неосвоєних країнах, в основному в тропіках, де проживало багато населення, що потребувало англійських товарів і було готове їх купувати.

За умов, коли конкуренти Британії захоплювали території, щоб використовувати їхню сировину й збувати туди свої товари, Англія опинилася перед загрозою втрати ринків для своєї торгівлі. Дипломатія і зброя Великої Британії повинні були використовуватися, щоб примусити власників нових ринків мати справу саме з англійцями.

Характерною ознакою індустріального суспільства стала поява міжнародних монополій і транснаціональних корпорацій. Вони в гострій конкурентній боротьбі ділили між собою виробництво товарів та світові ринки їх збуту.

Значний вплив на розвиток суспільства в кінці XIX – на початку XX ст. мали науково-технічні досягнення. В останній третині XIX ст. в Європі та Північній Америці розпочалася друга фаза промислового перевороту – перехід від ручної праці до індустріальних методів виробництва. Місце мануфактур посіли великі підприємства, впроваджувалися конвеєри (Генрі Форд – в США), поточні лінії тощо.

З'явилися нові галузі промисловості, що не потребували масового залучення до виробництва некваліфікованих робітників. Італійський інженер Г. Марконі винайшов телеграф, шотландський фізик Дж. Максвелл та німецький фізик О. Герц налагодили виробництво засобів передачі сигналів на відстань. Значного розвитку набула нафтохімічна промисловість, виробництво гасу, мастильних речовин. Справжню революцію



■ Перший автомобіль

у виробництві засобів пересування здійснили винахід і виготовлення двигуна внутрішнього згорання (Р. Дизель, Н. Отто, Г. Даймлер). Найвищою фазою науково-технічної революції було винайдення і впровадження електричного струму (Т. Едісон, П. Яблочков), телефону, повітроплавання (брати Райт), електроніки, фонографа, кінематографа. Значного розвитку досягла військова техніка (кулемети, автоматичні гармати, бойові отруйні речовини, танки, підводні човни).

Усі ці досягнення людства свідчили, що на початку ХХ ст. воно вступило в період індустріального суспільства.



Запитання і завдання

1. Якими є структура та завдання курсу всесвітньої історії в 10-му класі?
2. Поясніть значення понять «імперіалізм», «нація», «технічний прогрес», «традиційне суспільство».
3. Опишіть становище світу на початку ХХ ст.
4. Охарактеризуйте основні цінності та здобутки людства на початку ХХ ст.
5. Чи могли, на Вашу думку, основні ознаки світового розвитку на початку ХХ ст. бути притаманні попереднім епохам? Відповідь обґрунтуйте.
6. Складіть «демографічний портрет» людства на початку ХХ ст.
7. Як ви можете побачити з діаграми «Зростання населення», за 150 років населення світу подвоїлося. Який, на Вашу думку, внесок у цей раптовий сплеск народонаселення могло зробити прискорення економічного розвитку внаслідок промислового перевороту? Пригадайте з курсу історії 9-го класу, у результаті яких подій населення Африки скорочувалося в період 1750–1800 рр. і почало зростати у 1850–1900 рр.
8. Чи характерні, на Вашу думку, для сьогодення якісь із ознак світового розвитку початку ХХ ст.? Якщо Ваша відповідь ствердна, то які саме?
9. Використовуючи Свідчення, визначте Вашу позицію щодо того, наскільки об'єктивним і неупередженим був історик, змальовуючи матеріальний стан і відчуття часу людей на початку ХХ ст.
10. Проаналізуйте вміщені у вступі фотографії. Як, на Вашу думку, зображені на них технічні винаходи змінювали повсякденне життя людей?

Що потрібно знати і вміти, вивчивши тему 1:

- показувати на карті провідні країни Європи, Азії та Америки на початку ХХ ст.;
- визначати особливості соціально-економічного розвитку провідних країн світу (США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Росії), а також Австро-Угорщини, Японії, Індії, Китаю, країн Латинської Америки на початку ХХ ст.;
- аналізувати технічний та інтелектуальний прогрес;
- характеризувати суспільно-політичні рухи, причини їх активізації на початку ХХ ст.;
- пояснювати передумови посилення державного регулювання соціально-економічних процесів;
- порівнювати державний устрій та особливості політичного життя розвинутих країн;
- хронологічно зіставляти події та явища;
- тлумачити і застосовувати поняття і терміни: «державне регулювання економіки», «соціалістичний рух», «профспілковий рух», «дуалістична монархія», «латифундизм».

Пригадайте з курсу всесвітньої історії 9-го класу:

- Які нові суспільні верстви сформувалися наприкінці ХІХ ст.?
- Чому наприкінці ХІХ ст. активізувався робітничий рух та якими були головні вимоги до держави й до роботодавців з боку найманих працівників?
- Чому в ХІХ ст. зростала роль держави в житті людей?
- Як змінилася роль жінки в суспільстві?

§ 1-2.

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ І ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ США, ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ, НІМЕЧЧИНИ, ФРАНЦІЇ, РОСІЇ ТА АВСТРО-УГОРЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На початок ХХ ст. у більшості європейських країн та на Американському континенті громадяни мали політичні свободи, влада поділялася на законодавчу, виконавчу та судову; діяли представницькі органи. Абсолютних монархій в Європі майже не залишилось. Парламентський режим був установлений у республіках і конституційних монархіях.

Країна	Монархія		Республіка	Партійна система		
	Абсолютна	Конституційна		Двопартійна	Багатопартійна	Партії лише утворювалися
США			•	•		
Велика Британія		•		•		
Німеччина		•			•	
Франція			•		•	
Росія	•					•
Австро-Угорщина		•				•

У цілому США, Велика Британія і Франція були демократичними державами, Німеччина та Австро-Угорщина наближалися до демократії, а Росія була на початку шляху до неї.

■ 1. Державний устрій і політичне життя Сполучених Штатів Америки. Політичне згуртування Сполучених Штатів збіглося в часі із завершенням індустріального дозрівання країни. США жили за Конституцією 1787 р., яка врівноважувала сильну федеральну владу й автономію¹ штатів.

Законодавча влада належала Конгресу, який складався з двох палат. Палата представників обиралася населенням штатів, а членів Сенату обирали парламенти штатів. Палата представників і Сенат мали рівні права.

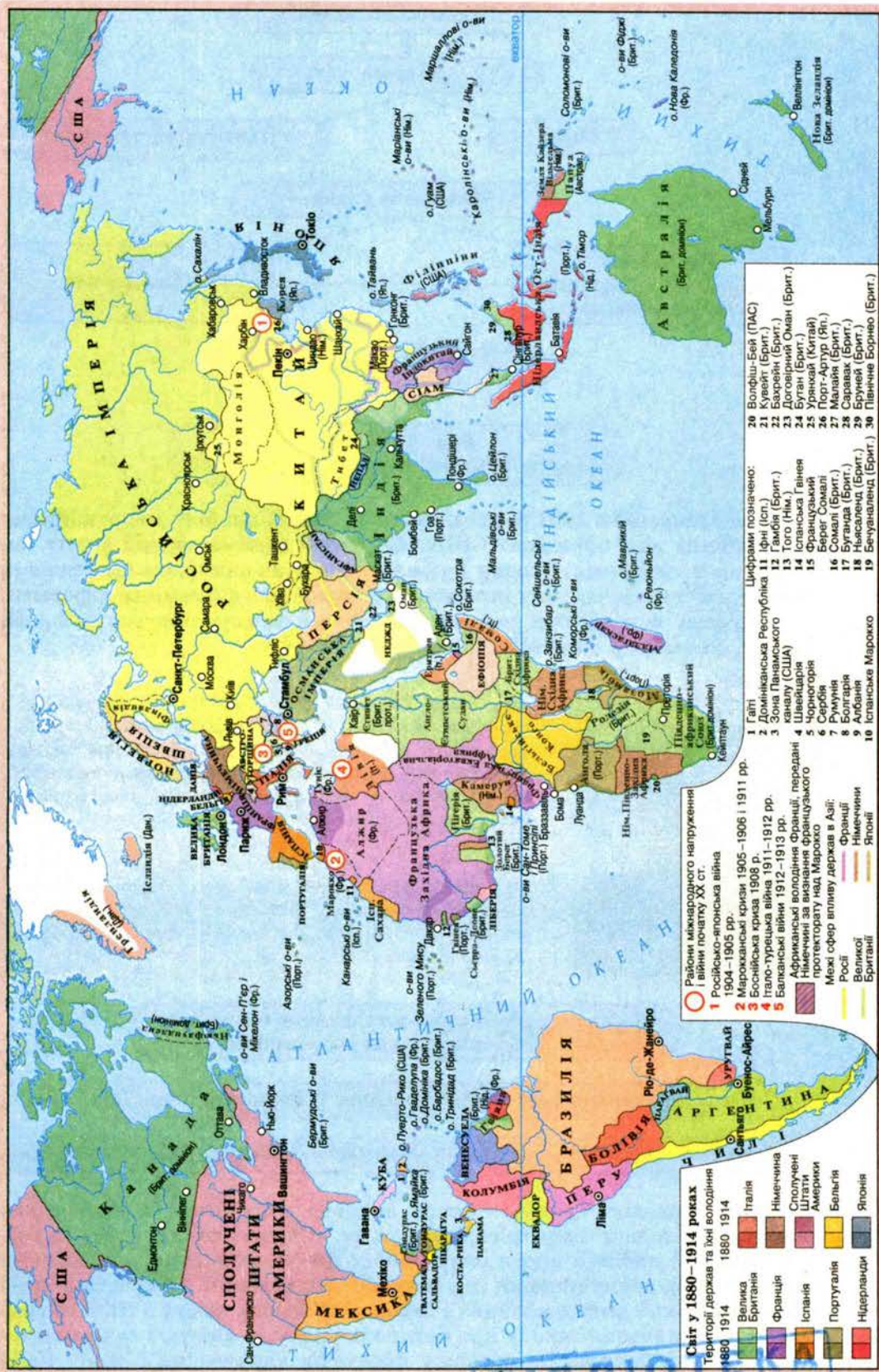
Головою виконавчої влади був президент, який обирався загальним голосуванням в усіх штатах. Президент обирався на 4-річний термін, але міг бути переобраний. Він був главою держави й уряду; президенту доручалося верховне командування збройними силами. Для усунення президента від влади конституція вимагала обґрунтованого звинувачення в державній зраді, хабарництві та інших тяжких злочинах. Це правило застосовувалося й до міністрів уряду.

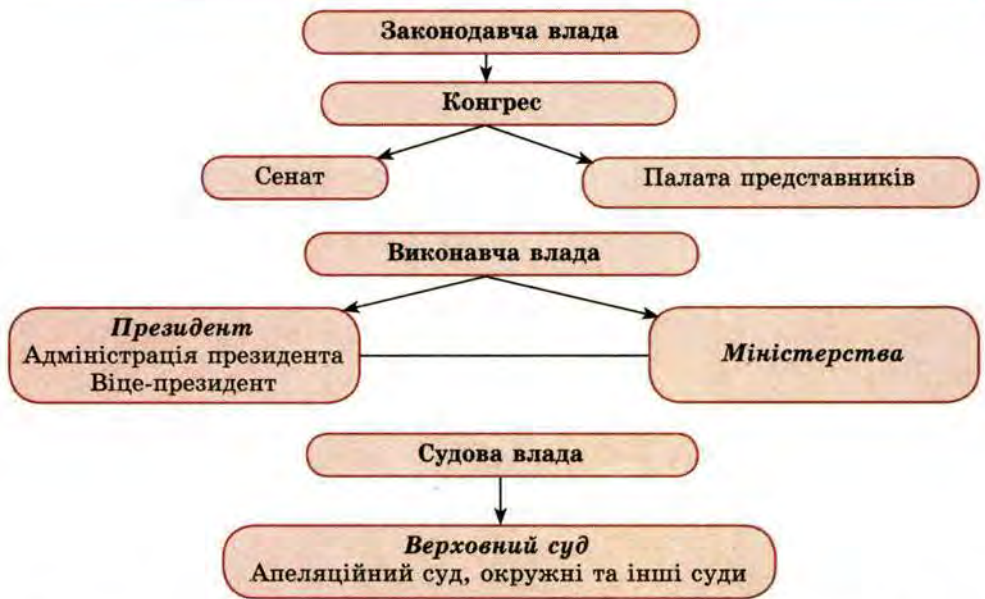
Третьою гілкою влади в США був суд. Паралельно із судами штатів діяла й федеральна судова система, що складалася з районних та окружних судів. Конгрес надавав Верховному суду право скасовувати будь-який закон, який порушував конституцію. Верховний суд також міг видавати накази, обов'язкові для органів виконавчої влади, включаючи президента й міністрів.

До Першої світової війни повноваження центральної влади, що зосереджувалась у Вашингтоні, зросли. Штати тепер були зобов'язані віддавати до державного бюджету набагато більше коштів, ніж раніше. Понад те, вони змушені були час від часу просити допомоги від центрального уряду. Уряд надавав таку допомогу, але на певних умовах. Таке нововведення дозволяло уряду підтримувати менш розвинені штати і реалізовувати проекти загальноамериканського значення.

Американці непохитно вірили в перевагу республіканської форми правління, досконалість федерального устрою своєї держави, а також у «винятковість американця». Вони були єдині в тому, що місія Сполучених Штатів полягає в поширенні американського досвіду на інші народи.

¹Автономія – це право території самостійно здійснювати державну владу в межах, наданих їй федеральною конституцією.





Після вбивства в 1901 р. президента У. Мак-Кінлі його місце в Білому домі зайняв віце-президент США, 43-річний (наймолодший з усіх попередніх президентів) **Теодор Рузвельт**. Він став символом американця й захисника національних інтересів: захоплювався фізичними вправами, у минулому боксер, був гострим на слово й використовував цей свій хист у політичній боротьбі.



■ *Рузвельт Теодор (1858–1919), 26-й президент США (1901–1909). Член Республіканської партії. Народився в старовинній родині голландського походження. Випускник Гарвардського університету. Обіймав посади шефа поліції Нью-Йорка, заступника військово-морського міністра, губернатора Нью-Йорка. Учасник іспано-американської війни 1898 р. Противник нейтралітету США у важливих міжнародних справах. Лауреат Нобелівської премії миру (1906) за посередництво в укладенні в 1905 р. російсько-японського миру в м. Портсмут (США).*



За Т. Рузвельта держава стала активно втручатися в економічне життя. Президент проголосив програму «Справедливий курс» і розпочав судові процеси проти ряду монополій («Стандарт ойл», М'ясного тресту тощо), звинувативши їх у нечесній конкуренції. Викриття в пресі антисанітарних умов на бойнях і заводах М'ясного тресту в Чикаго призвели до прийняття закону про контроль уряду за якістю і санітарними умовами виробництва та продажу продуктів харчування і ліків. Коли

було потрібно, Т. Рузвельт діяв жорстко. Так, він пригрозив направити на шахти війська, якщо їх власники відмовляться визнати свої поступки шахтарям. Цієї погрози виявилось достатньо, щоб забезпечити підвищення заробітної плати і скорочення робочого дня для вуглекопів. Державне регулювання економіки¹ позитивно позначилося на стабільності господарства й знайшло підтримку серед виборців.

У 1904 р. Т. Рузвельт був обраний президентом США. Великою його заслугою у внутрішній політиці було збереження природних ресурсів. Зокрема було виділено величезні території під заповідники, здійснено великомасштабне зрошення земель.

Президент також підтримав заходи, спрямовані на обмеження імміграції до США.

Хоча в США на початку ХХ ст. не було конституційно обмежено загальну кількість термінів перебування на посаді президента, Т. Рузвельт вирішив не порушувати традицію, за якою вважалося, що два терміни цілком достатньо. У 1909 р. він завершив своє президентство.

Наступним президентом став також республіканець *Уільям Тафт* (1909–1912 рр.), який виявився набагато менш прогресивним і незрівнянно менш популярним. Відверта підтримка великого капіталу У. Тафтом призвела до кризи всередині правлячої Республіканської партії. Від неї відокремилися радикальні групи реформаторів, що створили Національну прогресивну партію.

До цієї партії невдовзі вступив і Т. Рузвельт. У 1912 р. він змагався за президентство з кандидатом від Демократичної партії *Вудро Вільсоном*, але вибори програв. В. Вільсон став першим президентом США від Демократичної партії з часів Громадянської війни 1861–1865 рр.

■ *Вільсон Вудро Томас (1856–1924). У 1913–1920 рр. президент США від Демократичної партії. Закінчив Принстонський університет, захистив докторську дисертацію з історії. Викладав історію, політичну економіку, право. У 1908 р. його було обрано президентом Принстонського університету. Був обраний губернатором штату Нью-Джерсі, де заслужив репутацію людини, що перетворила один з найкорумпованіших штатів країни в один з найкраще організованих. За характером був суворим і відлюдькуватим; твердо вирішив досягти своєї мети і забезпечити моральні принципи в американській політиці.*

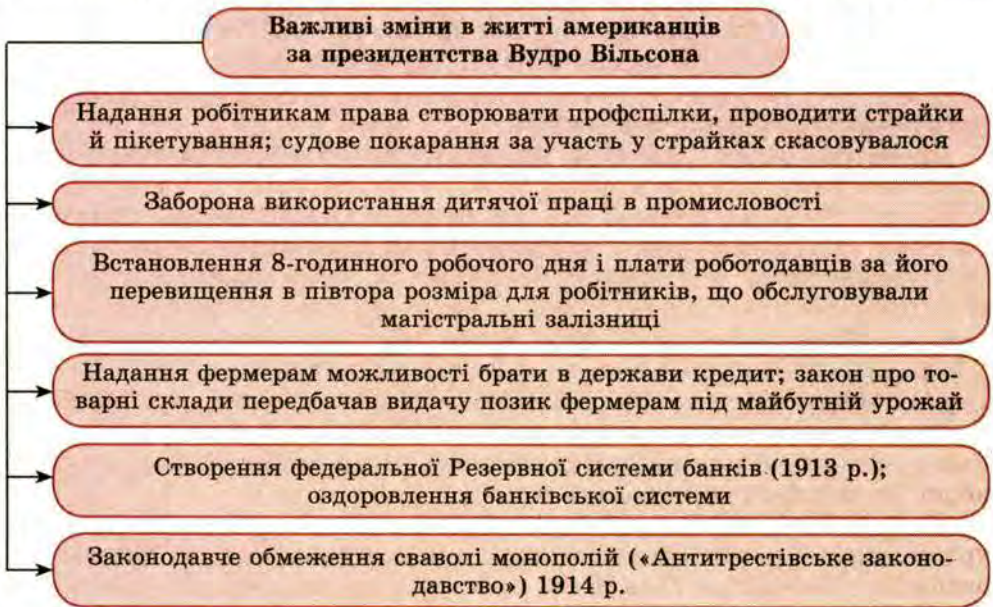


Передвиборча програма В. Вільсона промовисто називалася «Нова свобода». Він вважав, що США вступили в найвідповідальніший із часів Громадянської війни період свого розвитку. В. Вільсон був переконаний, що історія – це «ера реформ, але не революцій». Керувався принципом «держава існує для суспільства, а не суспільство для держави». У внутрішній політиці відстоював максимальну рівність можливостей всіх громадян США.

Слабким місцем у внутрішній політиці адміністрації В. Вільсона стало небажання вирішити питання про надання жінкам виборчих прав. І це при тому, що близько 10 млн американок були зайняті на виробництві.

¹Державне регулювання економіки – це активне втручання держави в економічні відносини для забезпечення розвитку господарства, стабільності грошової одиниці; обмеження непередбачуваних наслідків стихійного розвитку ринку.

У зовнішній політиці Сполучені Штати обрали гнучку тактику, яка полягала в збереженні політичної незалежності зарубіжної країни, у якій були зацікавлені США. Разом із тим, якщо США вважали, що політичні порядки в такій країні заважають процвітанню американської торгівлі, перешкоджають світовій торгівлі, то вони втручалися в її справи на свій розсуд.



СВІДЧЕННЯ 1

Дж. Бройсебл, американський історик: «Метою “Нової свободи” було вивільнення енергії промислового й аграрного капіталізму й одночасно з цим спрямування значної частини цієї енергії за кордон, що було визначено Вільсоном як “завоювання світових ринків”. Заморська економічна екс-

пансія – головне призначення “Нової свободи”, покликаної гарантувати процвітанню США».

[Bell S. Righteous Conquest. Woodrow Wilson and the Evolution of the New Diplomacy. Port Washington (New York), 1972, p. 41]

Відтак, на початку ХХ ст. Сполучені Штати постали наступником Британської корони щодо панування у світі. Пройде ще півстоліття і дві світові війни, перш ніж Сполучені Штати дійсно стануть одночасно і світовим банкіром, і світовим проповідником демократії. Витоки цього нового статусу США крилися саме в подіях початку ХХ ст.

■ 2. Особливості державного устрою і політичного життя Великої Британії. Політичний устрій Великої Британії базувався на конституційному акті «Білль про права», прийнятому ще наприкінці XVII ст. За цим актом тільки парламент був наділений правом приймати або скасовувати закони, встановлювати нові податки та розподіляти державний бюджет.

У січні 1901 р. померла королева Вікторія, з якою була пов’язана ціла епоха в історії Британії. Королем став Едуард VII – старший син Вікторії.

Законодавча влада належала парламенту. До верхньої палати – Палати лордів – входили представники найзнаніших родин країни. Титул лорда могли присвоїти лише король чи королева, і він передавався в спадщину. Нижня палата – Палата громад обиралася на основі загального голосування. Право голосу мали лише чоловіки, які мали строк осілості 12 місяців, помешкання чи знімали житлову площу не менше ніж за 10 фунтів стерлінгів. Жінки виборчих прав не мали.

■ **Едуард VII (1841–1910), король Великої Британії та Ірландії (1901–1910).** У дитинстві здобув домашню освіту, нетривалий час навчався в Единбурзі, Оксфорді й Кембриджі. Виступав за створення в Європі оборонних союзів за участі Англії. Мав хист до дипломатії; легко встановлював добрі стосунки з людьми. Щоправда, з німецьким імператором Вільгельмом II перебував у ворожих стосунках. Виявляв значний інтерес до благодійництва. Захоплювався подорожами за кордон, розведенням коней і перегонами.



На відміну від Франції, де було багато партій, у Великій Британії в перші роки ХХ ст. домінували дві: *консерватори* (тори) і *ліберали* (вігі). Після перемоги однієї з них від партії, що перемогла, обирали голову уряду – прем'єр-міністра, а партія, яка програла вибори, переходила в опозицію. Змінюючи одні одних при владі, консерватори й ліберали провели демократичні реформи: узаконили діяльність тред-юніонів (профспілок), визнали право робітників на страйк, обмежили права великих землевласників щодо орендарів, розширили виборче право.

У вересні 1900 р. до влади в Англії прийшли консерватори, перед якими відразу постала проблема торговельної політики. Впливові кола підприємців, які страждали від іноземної конкуренції, вимагали митного захисту. Виразником інтересів цих кіл став **Джозеф Чемберлен**.

■ **Чемберлен Джозеф (1836–1914)** – засновник політичної династії Чемберленів (його сини *Остін* і *Невілл* також стали відомими політиками). Упродовж майже сорока років був членом британського парламенту. У ліберальних та консервативних урядах у різні роки був міністром торгівлі, міністром у справах місцевого самоврядування, міністром колоній. Один з ідеологів британського колоніалізму; противник ірландської автономії.

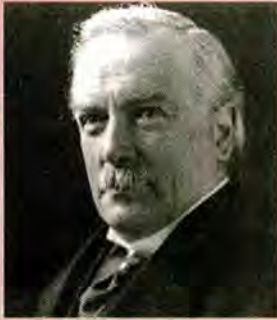


Він почав гучну кампанію за відмову від вільної торгівлі (фритредерство) і впровадження імперського мита. Проте впливові групи в парламенті, зокрема представники банків, кораблебудування і вугільної промисловості, рішуче відхилили програму Дж. Чемберлена. Серед керівництва Консервативної партії він не мав одностайної підтримки і вийшов із складу уряду.

У 1901 р. на політичній арені Великої Британії з'явилася третя сила – Лейбористська¹ партія. Дедалі більше виборців, які раніше голосували за

¹У перекладі з англійської «робітничка».

лібералів, поступово переходили на бік лейбористів. На виборах 1906 р. перемогли ліберали. Велику роль в уряді лібералів відігравав адвокат за професією Девід Ллойд Джордж – талановитий оратор, спритний і далекоглядний політик. Великої популярності Д. Ллойд Джордж набув своїми виступами проти «нероб-багатіїв». Він вважав, що для упередження класових сутичок необхідно подолати бідність робітників.



■ *Ллойд Джордж Девід (1863–1945) – прем'єр-міністр Великої Британії (1916–1922), лорд (1945). Народився в Уельсі (єдиний британський прем'єр – уродженець Уельсу). Вивчав право, працював у Лондоні адвокатом. Від Ліберальної партії в 1890 р. був обраний до парламенту; з 1890 р. член уряду, а з 1916 р. – прем'єр-міністр. Останній прем'єр-міністр від Ліберальної партії. В 1922 р. пішов у відставку.*

Ліберальний уряд домогся прийняття закону про безкоштовну початкову освіту й безкоштовне харчування в шкільних їдальнях для дітей з бідних родин. Робота в нічну зміну обмежувалася; нічна праця жінок заборонялася. Постраждалі від нещасних випадків на роботі одержали право на безкоштовне лікування й на допомогу з інвалідності. В 1908 р. під тиском Д. Ллойд Джорджа парламент прийняв закони про 8-годинний робочий день для гірників, зайнятих на підземних роботах, про пенсії по старості для працівників, які досягли 70 років. Були запроваджені допомога з безробіття й через хворобу. Підприємці більше не могли протидіяти профспілковому руху¹ й вимагати від тред-юніонів відшкодування збитків, заподіяних страйками. За це консерватори оголосили дії уряду «замахом на приватну власність».

Значного розголосу набув представлений Д. Ллойд Джорджем проект бюджету на 1909 р., у якому передбачалося виділення 1% видатків на проведення соціальних реформ і значне збільшення видатків на морські озброєння. Для цього ліберали вимагали різко збільшити податки на великі прибутки, земельну власність і спадщину. Також передбачалося підвищити податки на тютюн, горілчані напої й поштові марки.

Палата громад, у якій ліберали разом з лейбористами мали міцну більшість, схвалила проект бюджету. Але Палата лордів, яка призначалася королем довічно і в якій переважала земельна й фінансова аристократія, відкинула його. Тоді Д. Ллойд Джордж розгорнув боротьбу проти Палати лордів, вимагаючи обмежити її повноваження або й зовсім ліквідувати. Врешті-решт повноваження Палати лордів були обмежені. Вона відтепер могла відстрочити прийняття законів, але не могла скасовувати їх. Тим самим опір Палати лордів було зломлено, і бюджет було прийнято.

У період боротьби уряду проти Палати лордів на англійському троні змінився монарх: після смерті в 1910 р. Едуарда VII корону прийняв його син Георг V.

Гострою проблемою для Великої Британії на початку століття була Ірландія. Так, у перших роках ХХ ст. в Ірландії виникла партія «Шінн Фейн» («Ми самі»), що проголосила головними цілями створення націо-

¹Профспілковий рух (в Англії – рух тред-юніонів) – рух організованих робітничих об'єднань – професійних спілок, що об'єднували працівників різних галузей промисловості і різноманітної кваліфікації.



Європа наприкінці XIX – на початку XX ст.

- | | | |
|--------------------------------------|--|---|
| Париж | Міста з населенням понад 1 млн жителів | Національно-визвольні рухи |
| Центри металургії та машинобудування | | Ельзас і Лотарингія, приєднані до Німеччини внаслідок франко-пруської війни 1871 р. |
| Центри текстильної промисловості | | Союз трьох імператорів (1873 р.) |
| Райони видобутку | | Країни Троїстого союзу (1882 р.) |
| ■ вугілля | | Країни Антанти (1907 р.) |
| ▲ залізної руди | | Кордони держав на початку 1914 р. |
| ⚡ нафти | | |
| Залізниці | | |
| Конституційні монархії | | |
| Абсолютні монархії | | |
| Республіки | | |
| 1908 | Революції та революційні виступи | |
| | | Цифрами позначено: |
| | | 1 Вел. герц. Люксембург |
| | | 2 княз. Монако |
| | | 3 княз. Ліхтенштейн |
| | | 4 княз. Андорра |

нального ірландського уряду, відродження самостійної ірландської економіки й перетворення Ірландії в процвітаючу державу. За цими вимогами настали дії: застрайкували залізничники, потім – дублінські¹ трамвайники. Ліберали зрозуміли неминучість поступок ірландцям. Уряд у 1912 р. вніс до парламенту новий закон про самоврядування Ірландії (гомруль). Законопроект передбачав створення ірландського парламенту й відповідальних перед ним місцевих органів влади. Зовнішня політика, збройні сили, оподаткування залишалися у владі британського уряду.



■ *Георг V (1865–1936), король Великої Британії та Ірландії (1910–1936). Двоюрідний брат російського імператора Миколи II, з яким мав дивовижну зовнішню схожість. Здобув військово-морську освіту, служив на флоті. У ході Першої світової війни відмовився від усіх особистих і родинних німецьких титулів і змінив назву королівського дому з Саксен-Кобург-Готського на Віндзорський.*

Проект гомрулю зустрів запеклий опір консерваторів. Палата лордів двічі відхиляла гомруль; різко виступали проти нього консерватори з північної частини Ірландії – Ольстера. Більшість його населення становили англійці й шотландці, які, на відміну від католиків-ірландців, були протестантами. Лідери протестантів заявили, що не допустять переходу Ольстера під управління ірландського парламенту. З початком у 1914 р. Першої світової війни парламент схвалив закон про гомруль. Щоправда, Ольстер виключався зі сфери його дії, а втілення закону в життя відкладалося до закінчення війни.

■ **3. Внутрішнє становище й політичне життя Німеччини.** Період німецької історії 1871–1918 рр. визначається істориками як «рубіж часу». На початку століття Німеччина продовжувала жити за конституцією 1871 р. На чолі імперії стояв король Пруссії, якому присвоювався титул *імператора (кайзера)*. Він був головнокомандувачем збройних сил, призначав урядовців, включаючи канцлера, й міг, якщо б забажав, здійснювати безпосереднє керівництво міністрами. Імператор скликав і розпускав парламент (Рейхстаг), що складався з двох палат.

Верхньою палатою парламенту був *Бундесрат*. Він був наділений законодавчою та значною частиною виконавчої влади, мав право видавати укази.

Бундестаг, нижня палата, обирався загальним голосуванням на 5 років (у голосуванні не брали участі жінки й військовослужбовці). Повноваження Рейхстагу були обмеженими: у разі, якщо він відхилив законопроект, канцлер міг обійтися й без його схвалення. Прийняті Бундестагом закони підлягали затвердженню імператором.

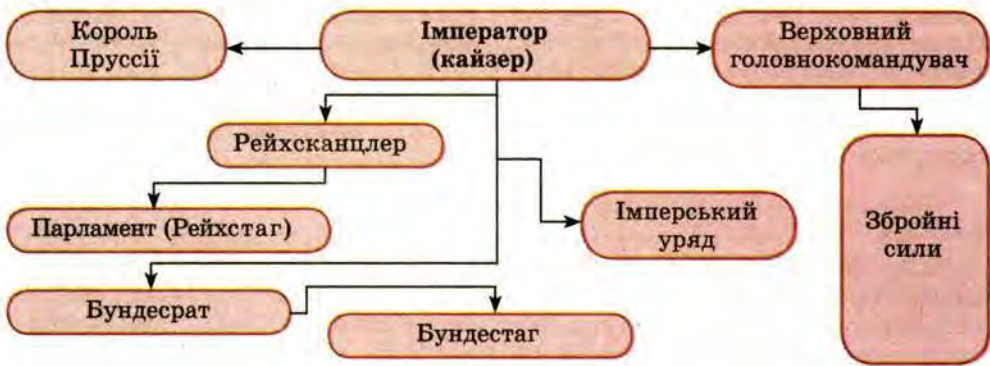
Німецький уряд був представлений в особі канцлера. Кабінету міністрів по суті не існувало; міністри були підлеглими канцлера.

Правлячим у Німецькій імперії став *юнкерський*² блок. На початку ХХ ст. юнкери не тільки зуміли зберегти, а й значною мірою збільшили свій вплив і свою роль у державі. У руках дворянства опинився уряд та

¹ Дублін – столиця Ірландії.

² Юнкер – дворянин-землевласник, поміщик.

інші органи правління, армія і дипломатія. Дворянство перетворило Пруссію в найбільш войовничу державу Німецької імперії.



■ **Бетман-Гольвег Теобальд (1856–1921)**, канцлер Німеччини і міністр-президент Пруссії в 1909–1917 рр. До того як став головою загальнонімецького уряду, обіймав посади головного комісара (обер-президента) провінції Бранденбург, міністра внутрішніх справ Пруссії (1905), державного секретаря Німеччини з внутрішніх справ (1907).



Опорою влади в Німеччині були численні організації та партії. Німецько-консервативна партія об'єднала у своїх рядах великих землевласників, багатих промисловців, вищих чиновників та офіцерів і була яскраво вираженою монархічною й антисемітською.

Націонал-ліберальна партія обстоювала насамперед інтереси великої буржуазії (торгівців, судновласників та працівників важкої індустрії) й також беззапечно підтримувала зовнішню політику уряду.

За інтереси середніх прошарків та дрібної буржуазії виступала Партія прогресистів, яка мала прихильників поміж робітників і представників середнього класу.

Клерикально-католицька партія Центру охоплювала своїм впливом значну частину католицького населення Рейнської провінції, Баварії, інших південнонімецьких держав. Серед її членів та прихильників були представники всіх класів і прошарків. Партія була достатньо впливовою у Рейхстазі.

Характерною ознакою політичного життя в Німеччині, як і в Росії, було те, що вона не мала традицій *лібералізму*¹. Причинами того була слабкість і залежність від держави буржуазії. На відміну від консерваторів, центристів і соціал-демократів, лібералам бракувало підтримки в суспільстві й з боку впливових державних і політичних діячів. Ліберальний табір Німеччини початку ХХ ст. фактично без опору підтримував імперську ідею «світової політики», колоніальних загарбань, створення потужної німецької армії і військово-морського флоту.

¹*Лібералізм* (від фр. *Libéralisme*) – ідеологія, яка сповідує, що індивідуальні свободи людини є основою суспільного життя й економічного ладу. Лібералізм спрямований на утвердження парламентського ладу, вільного підприємництва, демократичних свобод; обстоює абсолютну цінність людської особистості («особа важливіша за державу») та рівність усіх людей.

СВІДЧЕННЯ 2

Ханс Дельбрюк, ліберальний видавець: «Ми хочемо стати світовою силою і проводити колоніальну політику в повному сенсі слова. Це не піддається сумніву. Й назад вороття немає. Від цього залежить майбутнє нашого народу, який бажає зберегти своє місце

серед великих націй. Ця політика можлива як всупереч Англії, так і в союзі з нею. Перше означає війну, друге – мир».

(Kehr E. *Schlachtflottenbau und Parteipolitik, 1894–1904*. В., 1930, S. 309)

Соціалістичний рух¹ був розділений на три течії, між якими постійно точилася боротьба. Головними питаннями, які розділяли німецьких соціал-демократів, було два: ставлення до мілітаристської політики і яку форму боротьби за права робітників обрати – підготовку до комуністичної революції (ліві, лідерами яких були Карл Лібкнехт і Роза Люксембург), страйкову боротьбу (центристи на чолі з Августом Бабелем) чи через перемогу на парламентських виборах і прийняття в парламенті законів на захист людей праці (праві, очолювані Карлом Каутським). Врешті-решт більшість обрала саме боротьбу за отримання парламентських мандатів. На виборах до Рейхстагу в 1912 р. Соціал-демократична партія (1 млн членів) набрала 4,5 млн голосів і отримала понад чверть місць.

На початку століття значно активізувався німецький **робітничий рух**. За перші три роки століття кількість страйкуючих зросла в 2,5 рази. Вимоги страйкарів в основному стосувалися не політичних, а економічних і соціальних питань: скорочення робочого дня з 11 до 9–10 годин, збільшення заробітної плати, захист від сваволі роботодавців.

Однією з найважливіших рис Німецької імперії була потужна **мілітаризація**² суспільного життя країни. Доктрина «пангерманізму» стверджувала, що німці мають історичне право панувати над іншими народами. Пангерманісти закликали проводити політику сили щодо інших держав, створювати міцний флот та армію, готуватися до війни за переділ світу.

Пригадайте з курсу всесвітньої історії 9-го класу:

- Яким було становище Третьої республіки у Франції після поразки країни у франко-німецькій війні 1870–1871 рр.?
- Який поступ зробила Росія унаслідок модернізації країни (скасування кріпацтва, земська реформа, судова реформа, військова реформа), а які проблеми залишилися невирішеними й навіть загострилися?
- Якою була національна політика в Австрійській імперії?

■ **4. Внутрішнє становище й політичне життя Франції.** Державний устрій III Республіки у Франції був визначений конституцією 1875 р.



¹ **Соціалістичний рух** – організований рух партій соціалістичного спрямування, спрямований на реалізацію принципів соціальної справедливості і рівності.

² **Мілітаризм** – політичне панування військових, підкорення всього господарства країни цілям загарбницької війни.

Місцевого самоврядування в тогочасній Франції практично не існувало. Реальна влада в департаментах належала префектам, які призначалися урядом. Характерною рисою політичного життя Франції, яка вирізняла її з-поміж інших країн, було те, що тут існувало безліч партій і груп, які суперничали одна з одною. Причиною цього була строката структура французького суспільства.

На відміну від кінця ХІХ ст., коли в політичному житті Франції головна боротьба точилася між монархістами й республіканцями, з початку ХХ ст. головнього значення набула боротьба між лівими (радикальними) республіканцями – радикалами й правими (поміркованими) республіканцями. Радикалів очолював **Жорж Клемансо**.

■ **Клемансо Жорж (1841–1929)** – прем'єр-міністр Франції в 1906–1909 та в 1917–1920 рр. Здобув медичну освіту в Сорбонні. Деякий час практикував як лікар. Упродовж всієї політичної кар'єри виступав за реванш Німеччині за поразку Франції у війні 1870–1871 рр. Один із засновників Республіканської партії радикалів. За гострі промови в парламенті отримав прізвисько «Тигр», а за внесок у перемогу над Німеччиною в роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) – «Батько перемоги». Голова Паризької мирної конференції за підсумками Першої світової війни. У 1920 р. відійшов від політики й займався літературною і публіцистичною діяльністю.



Партія радикалів мала велику популярність серед міської дрібної буржуазії й селянства. У її програмі були сформульовані принципи захисту республіки, приватної власності, боротьби проти засилля церкви, вимога націоналізації великих монополій, введення прогресивного прибуткового податку.

На початку ХХ ст. у французькому парламенті діяло близько десятка партій і груп, жодна з яких не мала більшості в парламенті й, отже, не могла самостійно сформувати уряд. Більшість для формування уряду могла бути досягнута лише шляхом створення блоку різних партій. Оскільки такі блоки були нестійкими, то нестійкими були й уряди, створені ними. Так, з 1900 по 1914 рік у країні змінилося 13 урядів, кожен з яких в середньому проіснував близько року, а деякі всього два-три місяці.

Важливим чинником французької політики була ідея «реваншу» за програму Франко-пруську війну. Реваншисти, яких підтримували практично всі партії, називали Німеччину «спадкоємним ворогом» й закликали до нової війни з нею, щоб помститися за поразку й повернути Ельзас і Лотарингію.

На парламентських виборах 1902 р. перемогу здобув «Лівий блок», що об'єднав радикалів і соціалістів. «Лівий блок» обіцяв провести важливі соціальні реформи, у тому числі закон про пенсії й закон про 8-годинний робочий день. Главою уряду (Ради міністрів) «Лівого блоку» став один з лідерів радикальної партії Еміль Комб, а в 1906 р. уряд очолив Ж. Клемансо. Аж до початку світової війни радикали відігравали провідну роль в усіх урядах. У 1902–1905 рр. вони провели через парламент ряд законів, які відокремили церкву від держави й від школи. Здійснення інших обіцяних радикалами реформ довго відкладалося. Лише в 1910 р. (після відставки Ж. Клемансо) було прийнято закон про пенсії, за яким французам, що досягли 65 років, призначалася пенсія за старістю (у Німеччині й Англії – з 70 років).

Особливого характеру набув робітничий рух у Франції. Профспілки (синдикати) в повний голос заявили про себе пізніше, ніж у Німеччині. Разом з тим радикалізм французького профспілкового руху був незрівнянно вищим, ніж в інших європейських країнах. На межі XIX і XX ст. об'єднання робітників однієї галузі промисловості стали утворювати «федерації», а робітничі спілки різних спеціальностей в одному й тому самому місті – «біржі праці». Усі «федерації» й «біржі праці», кількість і чисельність яких стрімко зростали, склали «Генеральну конфедерацію праці». Ці організації допомагали робітникам у пошуках роботи, здобутті освіти.

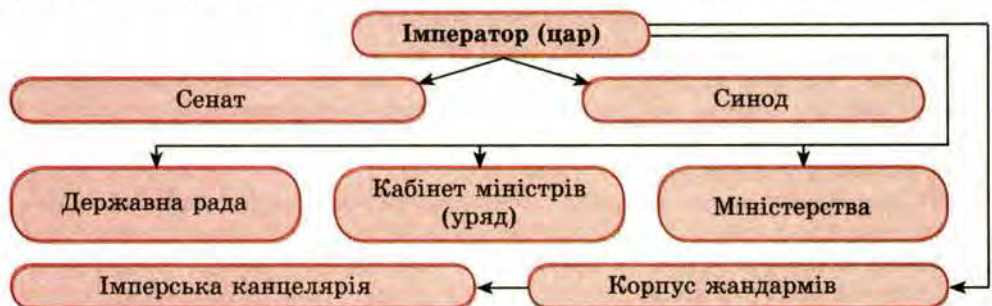
Зовнішня політика урядів радикалів була спрямована на зближення з Англією задля боротьби проти Німеччини й розширення колоніальної імперії.

■ **5. Російська імперія на початку XX ст.** У порівнянні з політичним устроєм європейських країн початку XX ст. Російська імперія вирізнялася низкою особливостей. Після смерті в 1894 р. Олександра III на російський престол вступив цар Микола II.



■ **Микола II Олександрович (1868–1918)** – останній російський імператор (1894–1917), старший син імператора Олександра III й імператриці Марії Федорівни. Коронувався в жовтні 1894 р. у віці 26 років. Його царювання припало на період різкого загострення політичної боротьби в Росії та військових невдач. З 1915 р. – Верховний головнокомандувач російської армії. У березні 1917 р. в ході революції вимушено зрікся престолу. У липні 1918 р. він з імператрицею та п'ятьма їхніми дітьми й декількома приближеними (всього 11 осіб) без суду й слідства був розстріляний більшовиками. У 2000 р. був канонізований Російською православною церквою.

У той час як у Європі політичний устрій держав розвивався у напрямку становлення парламентарних форм правління та виборності, Російська імперія продовжувала залишатись останнім островом абсолютизму, а влада царя не обмежувалася жодними виборними органами.



В управлінні країною російський самодержець опирався на централізований і упорядкований бюрократичний апарат, створений ще в XVII ст.: міністрів, радників, призначених ним самим, та на конституційні органи, до складу котрих входили представники вищої знаті й бюрократії. У країні звичним явищем була часта зміна складу уряду. За перші десять років свого правління Микола II звільнив 5 міністрів внутрішніх справ та стільки ж міністрів освіти, 4 міністри закордонних справ.

Державна рада була дорадчим законодавчим органом, члени якої призначалися пожиттєво. Її пропозиції не обмежували свободу дій царя. Виконавчий орган самодержавства – Рада міністрів, створена ще за Олександра I, також мав дорадчі функції.

Сенат, створений ще за Петра I, виконував функції Верховного суду, а сенатори, призначені пожиттєво царем, мали знайомити громадськість з новими законами, тлумачити їх, контролювати їх виконання.

На початку ХХ ст. перед російським самодержавством стояло завдання зберегти недоторканою абсолютною монархію. Противники існуючого порядку переважно були представлені інтелігенцією. На рубежі століть ліберальний рух значно активізувався, особливо під впливом поширення марксизму в Росії. У 1903 р. російські соціал-демократи поділялися на два крила: праворадикальне – *меншовиків* та ліворадикальне – *більшовиків*, лідером яких був Володимир Ульянов (Ленін).

Виразниками інтересів російського селянства стали представники *Партії соціалістів-революціонерів (есери)*, які виступали за проведення земельної реформи та вбачали «особливий шлях» розвитку Росії, на противагу країнам Європи.

Російська монархія проводила жорстку політику русифікації, придушуючи національні рухи в провінціях. Виразним свідченням такої політики стала заборона в 1914 р. святкування дня народження Тараса Шевченка.

Доброю нагодою для російського самодержавства відволікти людей від повсякденних проблем і запалити їх патріотичними настроями стала **війна з Японією 1904–1905 рр.** Міністр внутрішніх справ В'ячеслав Плеве відверто заявив військовому міністру Олексію Куропаткіну: «Ви внутрішнього становища Росії не знаєте. Щоб утримати революцію, нам потрібна маленька переможна війна».

Але війна виявилася не «маленькою» і зовсім не переможною. Неочікувано для російського уряду першою напала Японія. У січні 1904 р. японці раптово атакували російський флот у Порт-Артурі – військово-морській базі, орендованій у Китаю. Щоденно війна поглинала близько 3 млн рублів золотом, і тільки за перший рік війни збитки Росії від неї склали 2 млрд рублів. Але це не допомогло – російська армія зазнала поразки в Маньчжурії, Порт-Артур після впертої оборони в грудні був зданий японцям, великий російський флот, що ходив по всьому світу, був потоплений.

За мирним договором, підписаним у 1905 р. в м. Портсмуті (США), Росія віддала японцям більшість своїх останніх територіальних надбань у Маньчжурії, включаючи Порт-Артур і південну частину острова Сахалін, визнала Корею сферою японських інтересів.

Драматична поразка, якої Росія не знала півстоліття після Кримської війни, збурила російське суспільство й прискорила **революцію**. У 1905 р. розрізнені виступи робітників і селян переросли в революцію. Поштовхом до її початку стали події в столиці 9 січня 1905 р. Того дня відбувся мирний похід, який очолював священник Георгій Гапон, до царського палацу з метою вручити Миколі II петицію зі 150 тис. підписів. У петиції піддані просили монарха полегшити їх життя. Народний похід закінчився розстрілом беззбройних людей. Загибло понад тисячу і було поранено п'ять тисяч мирних маніфестантів¹. Цей день увійшов в історію як «кривава неділя». В Україні реакцією на звістку про «криваву неділю» стали масові страйки в Києві, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Одесі, Харкові, Миколаєві.

¹Г. Гапону вдалося втекти, але згодом його було схоплено революціонерами й повішено в березні 1906 р. в передмісті Петербурга.

У революції брали участь усі верстви та стани російського суспільства: інтелігенція, підприємці, селяни, робітники, учні, студенти, військові. Улітку 1905 р. страйки стали переростати в збройні сутички з регулярними частинами та жандармерією. Виникли органи влади революції – ради. Яскравою сторінкою революції стало повстання в червні 1905 р. екіпажу, значну частину якого становили українці, на панцернику «Потьомкін». Також спалахнуло повстання матросів на чолі з лейтенантом Петром Шмідтом у Севастополі. У листопаді в Києві повстали сапери під командуванням поручика Б. Жаданівського; відбулися повстання військових у Харкові, Чернігові, Полтаві, Білій Церкві та інших українських містах. Революційна хвиля захопила і селянство (1/5 частина повітів європейської частини імперії була охоплена селянськими виступами).

Масштабність революції примусила Миколу II піти на поступки: 17 жовтня 1905 р. цар підписав маніфест «Про вдосконалення державного порядку», названий «Жовтневим маніфестом».

СВІДЧЕННЯ 3

Витяг з маніфесту Миколи II «Про вдосконалення державного порядку» від 17 жовтня 1905 р.

«...На обов'язок уряду покладаємо ми виконання непохитної нашої волі:

1. Дарувати населенню непохитні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів і спілок.

2. Не зупиняючи призначених виборів до Державної думи, залучити зараз же до участі в Думі, по мірі можливості, що відповідає стислості строку, що залишається до скликання Думи, ті класи населення, які нині зо-

всім позбавлено виборчих прав, надавши за цим подальшого розвитку початку загального виборчого права знову встановленому в законодавчому порядку.

3. Установити як непорушне правило, щоб жоден закон не міг набрати чинності без схвалення Державної думи і щоб виборним від народу забезпечена була можливість дійсної участі в нагляді за закономірністю дій поставленої від нас влади».

(Государственная дума в России в документах и материалах. М., 1957. С. 90–91)

Микола II не приховував, що він пішов на цей крок лише під загрозою знищення революцією монархії.

СВІДЧЕННЯ 4

Витяг з листа Миколи II до матері від 19 жовтня 1905 р.: «...Належало обрати один з двох шляхів – призначити енергійну військову людину і всіма силами постаратися придушити крамолу. Й інший шлях – надання громадянських прав населенню, свободи слова, друку, зібрань, спілок і т. п. Крім того, зобов'язання проводити всілякі

законопроекти через Державну думу... Це, по суті, і є конституція. ... Єдина втіха, що така воля Божа і що це тяжке рішення виведе дорогу Росію з того невимовного, хаотичного стану, у якому вона перебуває майже рік».

(Радзинский Э. Три царя. – М.: АСТ, 2007. С. 518)

Обіцянки, що містилися в Жовтневому маніфесті, дозволили уряду ослабити революцію. У 1906 р. була скликана запроваджена царем Державна дума, до якої від України було обрано 102 депутати. У першій Державній думі була сформована Українська парламентарна громада, до якої ввійшло 45 осіб і яка мала свій друкований орган – «Український вестник» (російською мовою). Політичною платформою Громади була автономія України. Михайлом Грушевським було підготовлено декларацію, яку не було виголошено з думської трибуни лише через розпуск Думи на початку липня 1906 р.

У 1906 р. революція тривала: продовжувалися страйки робітників, селянські повстання, виступи в армії та на флоті, збройна боротьба «лісових братів» у Латвії, «червоних сотень» у Грузії та ін. Дума дедалі більше

дратувала Миколу II своїми радикальними заявами. Врешті-решт він її розпустив, призначивши нові вибори. У другій Державній думі (січень – червень 1907 р.) також була Українська громада, що нараховувала 47 членів і видавала часопис «Рідна Справа – Вісті з Думи». Громада домагалася автономії України, місцевого самоуправління, української мови в школах, судах, церкві, створення кафедр української мови, літератури та історії в університетах, запровадження української мови в учительських семінаріях.

Друга дума виявилася ще радикальнішою за першу, і у червні 1907 р. її також було розпущено. Ця подія символізувала завершення революції. Позитивним наслідком існування Державної думи було те, що вперше в історії Росії імператор правив за наявності виборного від населення представницького органу. Росія поступово перетворювалася в конституційну монархію. На загал же російська монархія переживала занепад, яскравим свідченням чого стала поява при монаршій родині Григорія Распутіна – авантюриста, який видавав себе за «святого старця», наділеного незвичайними здібностями. Упродовж багатьох років він мав значний вплив на прийняття важливих державних рішень.

■ 6. Австро-Угорщина на початку ХХ ст. Особливість державного устрою та внутрішньополітичного життя в *дуалістичній*¹ Австро-Угорській імперії була обумовлена договором між Угорщиною і Австрією 1867 р. про створення об'єднаної держави. В імперії фактично існувало три уряди: австрійський, угорський і об'єднана австро-угорська адміністрація.



Найбільш авторитетною об'єднавчою силою в політичній системі країни був цісар Франц Йосиф Габсбург².

■ Франц Йосиф I Габсбург (1830–1916) праправнук імператриці Марії Терезії, за освітою палітурник. Намагався рівно ставитися до всіх народів імперії. У 1867 р. підтвердив автономію Галичини; поборник участі українських політиків Галичини в органах влади Австро-Угорщини. Володів шістьма мовами. Неприязно ставився до технічних новинок: не зносив автомобіля, ліфта, вентиляторів, телефона, друкарської машинки, військових маскувальних мундирів. Помер від запалення легенів; похований у Відні.



¹Дуалістична монархія – форма державного правління, за якої поряд з монархом функціонують парламент і уряд. Глава держави особисто формує уряд, який відповідальний не перед парламентом, а перед монархом. Монарх має право накладати вето (заборону) на закони, які приймає парламент.

²Оскільки цісар Франц Йосиф I походив з династії Габсбургів, Австро-Угорську імперію називають також Габсбурзькою.

Цісар був імператором Австрії і королем Угорщини, контролював збройні сили та зовнішню політику, але не міг ефективно втручатися у внутрішні процеси обох складових своєї імперії.

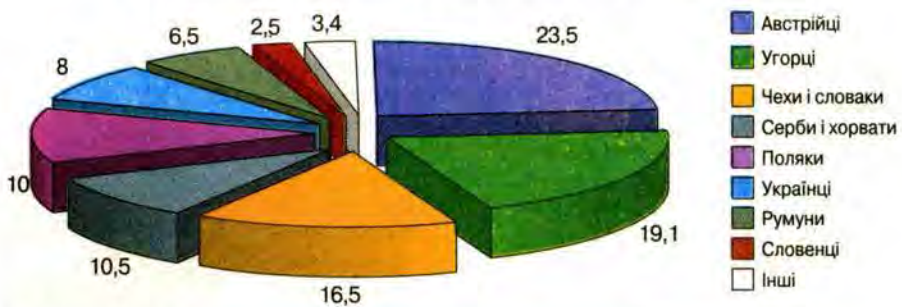
Збори представників австрійського та угорського парламентів поперемінно засідали то у Відні, то в Будапешті. Проте для населення Австрії та Угорщини більш важливими були рішення, які приймали відповідно австрійський та угорський уряди, а не загальні збори.

Вразливим місцем для політичної стабільності імперії був її строкатий національний склад. Під владою Австро-Угорщини в числі інших слов'янських земель перебували Галичина, Закарпаття й Північна Буковина. Ключовим питанням для українських політиків було надання українцям рівних виборчих прав. Під тиском багатотисячних мітингів, зібрань і зборів українців у 1907 р. австрійський уряд пом'якшив виборчі процедури для українців. Як наслідок, того року депутатами австрійського парламенту стали 32 українці (27 – від Галичини й 5 – від Буковини).

З іншого боку, українці демонстрували вміння жити в злагоді з іншими націями й мирно розв'язувати всі міжнаціональні питання. З усіх австрійських володінь найбільш багатонаціональним краєм була Буковина. За даними перепису населення 1910 р., на Буковині проживало 305 тис. українців, 273 тис. румунів, 168 тис. німців, 102 тис. євреїв, а також чисельні громади угорців та поляків. Українська та румунська мови були визнані офіційними мовами Буковини. Мовою ж імперського правління і вищої освіти залишалася німецька. Змішаність буковинського населення сформувала в нього толерантне ставлення до людей різних національностей. На початок ХХ ст. на Буковині ефективно діяла система національного місцевого самоуправління. Тут, на відміну від інших провінцій імперії, не було проявів міжнаціональної ворожнечі.

Франц Йосиф I намагався стояти над національними чварами. Та все ж йому із часом було дедалі складніше забезпечувати стабільність влади в імперії, яку через її багатоетнічний склад називали «клаптиковою».

Національний склад Австро-Угорщини за даними перепису населення 1910 р. (у %)



СВІДЧЕННЯ 5

«...Австрія не спромоглася на рішучий крок у своїй національній політиці. Відень традиційно капітулював перед Будапештом.

...Австро-Угорщина була перед військовою класичною лабораторією національних питань. ... Визвольна боротьба австро-угорських народів під час Першої

світової війни мусила в першу чергу поборювати політичний забобон, що без заховання габсбурзької монархії неможливе нове політичне впорядкування Середньої Європи».

(Бочковський О.І. Вступ до націоналії. УТГІ. Мюнхен, 1991–1992, с. 45)

Запитання і завдання

- Покажіть на карті території США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Росії та Австро-Угорщини на початок ХХ ст.
- Поясніть значення понять «юнкер», «лібералізм», «дуалістична монархія», «автономія», «мілітаризм».
- Порівняйте системи влади в США, Великій Британії, Німеччині, Франції, Росії та Австро-Угорщині. Що спільного в них і які особливості були в кожній з країн?
- Схарактеризуйте політику «Справедливого курсу» Т. Рузвельта та «Нової свободи» (використовуйте Свідчення 1) В. Вільсона. Оцініть, наскільки вони були ефективними.
- Порівняйте внутрішню політику консервативного уряду Дж. Чемберлена і лібералів на чолі з Д. Ллойд Джорджем у Великій Британії. Чия політика була, на Вашу думку, більш результативною? Аргументуйте свою відповідь.
- Порівняйте внутрішню політику радикалів і уряду «Лівого блоку» у Франції.
- Використовуючи Свідчення 2, поясніть, чому, на Вашу думку, майже всі політичні партії в Німеччині підтримували ідею проведення країною «світової політики».
- Сформулюйте причини, опишіть перебіг та визначте наслідки російської революції 1905–1907 рр. (Використайте Свідчення 3 і 4).
- У чому, на Вашу думку, полягали головні причини відставання Росії в політичному розвитку? Як змінилася схема державного устрою Росії, вміщена в п. 5, після створення Державної думи?
- У чому, на Вашу думку, полягали особливості політичного життя в Австро-Угорській імперії? (Використайте Свідчення 5).
- Складіть порівняльну таблицю «Особливості державного устрою і політичного життя США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Росії та Австро-Угорщини на початку ХХ ст.» за такою формою:

Країна	Особливості державного устрою	Особливості політичного життя
США		
Велика Британія		
Німеччина		
Франція		
Росія		
Австро-Угорщина		

Головні події

- 1901–1906 рр. – президентство Теодора Рузвельта
 1901 р. – створення Лейбористської партії у Великій Британії
 1905–1907 рр. – революція в Росії
 1914 р. – антитрестівський закон у США

§ 3.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ США, ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ, НІМЕЧЧИНИ, ФРАНЦІЇ, РОСІЇ ТА АВСТРО-УГОРЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У ХХ ст. продовжувався бурхливий розвиток індустріальної цивілізації. Ринкове господарство стало головним регулятором товарного виробництва. Але час від часу, в умовах криз, держава активно втручалася в економіку. Індустріальна цивілізація, прийшовши на зміну аграрній, зумовила панування машинного виробництва й істотно поглиблення поділу праці. Вона спочатку вивела Європу в лідери світового розвитку, а згодом високо піднесла роль США.

За рівнем соціально-економічного розвитку країни, у яких на початку XX ст. інтенсивно відбувався процес індустріалізації, умовно поділяють на три групи («ешелони»).



Німеччина, Італія і Японія на початку століття відверто вимагали для себе «місця під сонцем».

У 1900–1903 рр. відбулася світова економічна криза. Вона дала поштовх *модернізації*¹ світового господарства, прискоренню концентрації виробництва, впровадженню нової техніки і технологій. На передові позиції впевнено вийшла машинобудівна промисловість. Значно зросли обсяги виплавки сталі; першість у її виробництві посіли США. Дедалі більшого поширення набували нові джерела енергії – електрика й нафта. За допомогою транспорту і зв'язку світ поступово об'єднувався.

Індустріальний розвиток змінив соціальну структуру суспільства, збільшив розрив у рівні розвитку економіки та матеріального життя людей в різних країнах; посилив напруженість у відносинах між державами, створив передумови визрівання міждержавних конфліктів і воен.

Пригадайте з курсу *всесвітньої історії 9-го класу*:

- Завдяки яким чинникам в останній третині XIX ст. відбувався прискорений економічний розвиток США?
- У зв'язку із чим Велика Британія втратила наприкінці XIX ст. промислову першість у світі?
- Якою була внутрішня і зовнішня політика Німеччини в часи Отто фон Бісмарка?
- Якими були наслідки реформ 1860–1870-х років у Росії та реформи Мейдзі в Японії?

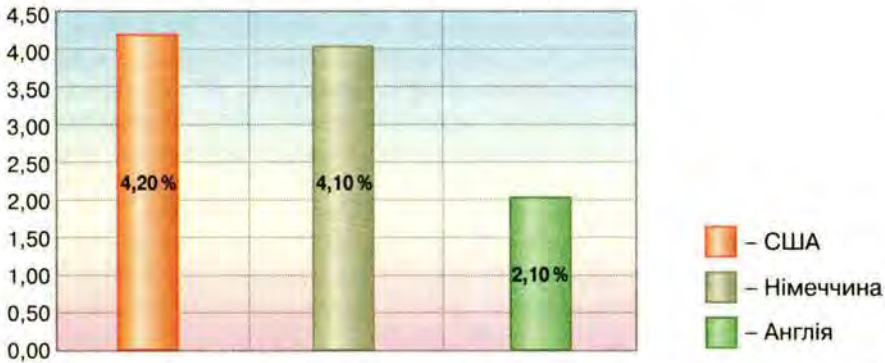
■ **1. Соціально-економічний розвиток США.** На початку століття Сполучені Штати остаточно перехопили у Великої Британії естафету світового лідерства. У 1913 р. загальний обсяг промислового виробництва США перевищував обсяги виробництва Франції, Німеччини й Британії разом узятих. Вчасно переорієнтувавшись з виробництва бавовняних тканин на сталеві локомотиви, американці виробляли конкурентоспроможні товари за значно менших власних затрат. У цьому була економічна перевага Сполучених Штатів Америки, яка проявилася в збільшенні американських капіталовкладень за кордоном, зростанні прибутків американських фірм, економічному зростанні, скороченні соціальної напруги і трудових конфліктів.

Завдяки широкому використанню капіталу з Європи, застосуванню наукових відкриттів і запровадженню сучасних для початку XX ст. винаходів США вийшли на перше місце в світі за обсягом виробництва промислової продукції.

Однією з причин стрімкого економічного злету США була їх територіальна віддаленість від Європи з її безкінечними війнами і руйнуваннями,

¹ *Модернізація* – зміна, удосконалення, що відповідає сучасним вимогам.

Щорічний приріст промислової продукції на початку XX ст. (%)



а тому практично не витрачалися ресурси на озброєння. Регулярної сухопутної армії США не мали взагалі.

Сприятливими для розвитку чинниками були м'які кліматичні умови, а також наплив емігрантів (з 1870 по 1914 р. до США їх прибуло близько 30 млн) з інших, насамперед європейських, країн, у тому числі й з України. Українські емігранти почали масово селитися в США з другої третини XIX ст. Переважно це були вихідці із закарпатської та галицької Лемківщини, які займалися сільським господарством. Наприкінці XIX ст. до США прибувало багато українців із Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. Одними з перших українських переселенців з України, які в США одержали землю і почали займатися сільським господарством, були протестанти із східних районів України, які втекли від релігійних переслідувань. Вони поселилися в штаті Вірджинія, пізніше – в Північній Дакоті, заснувавши там село Україна.

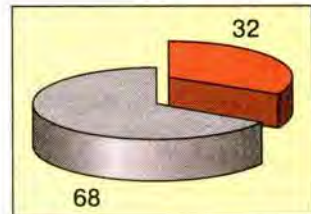
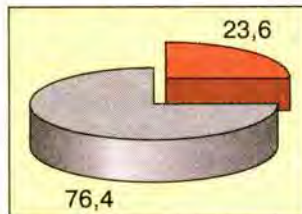
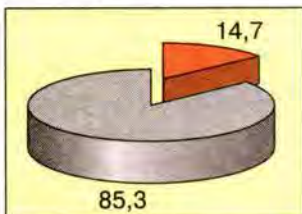
Високі темпи розвитку насамперед були характерні для нових галузей: електротехніки, авіаційної промисловості, автомобілебудування, залізничного транспорту. На початку XX ст. залізниці сполучили між собою всі штати. Було збудовано чотири трансконтинентальні магістралі, які залучили до економічного обігу продукцію Заходу. На частку США припадала майже половина світової довжини залізниць. Зарубіжні капіталовкладення в американські залізниці сягли майже третини їхньої вартості. Магістралі, що потіснили всі інші види транспорту, перетворились у важливий чинник зростання економіки: сприяли зниженню виробничих витрат, зростанню продуктивності праці, розвитку міст, зміцненню позицій американського сільського господарства на світовому ринку. Завдяки здешевленню американських товарів зростала їх конкурентоспроможність. Уже в 1913 р. США давали майже третину експорту промислових товарів.

Частка США у світовому промисловому виробництві (%)

1880 р.

1900 р.

1913 р.



■ США ■ Решта світу

У результаті прискореної індустріалізації в США відбувся процес концентрації капіталу та виробництва, що приводило до появи потужних монополістичних об'єднань у промисловості та банківській справі. Найбільш поширеною формою монополій у США були трести, на частку яких припадало 3/4 всієї промислової продукції країни. На початку ХХ ст. у країні існувало 800 трестів, які об'єднували більше 5 тис. підприємств. Засновник першого тресту Дж. Рокфеллер встановив контроль над нафтоперегінними підприємствами, торгівлею, пізніше – над видобутком нафти. Його трест «Стандарт ойл» став одним з найбільших у світі. Ще одна велика монополія – «Стальний трест» Дж. Моргана – об'єднала рудники, шахти, металургійні заводи, залізниці. З метою заощадження коштів на заробітній платі в Америці широко застосовувалася дитяча праця, адже дітям платили набагато менше.

СВІДЧЕННЯ 1



■ Американські діти-робітники

Економічне зростання країни позитивно позначалося на повсякденному житті американців. На полицях крамниць у великій кількості з'явилися побутові новинки: електричні плити і вентилятори, швейні та пральні машини, пылососи. Генрі Форд розширив випуск автомобілів з бензиновим двигуном. У 1903 р. із заснуванням компанії Ford Motor настала ера автомобілів. У широкому використанні американців були телефони та радіоприймачі. Каталоги товарів широкого вжитку за популярністю поступалися лише Біблії. На початку століття в США відбулося бурхливе зростання міст, у яких з'явилися перші надвисотні будинки (хмарочоси); міста були електрифіковані й освітлювалися вночі. У кінотеатрах стали демонструвати мультфільми. Недаремно саме перші десять років ХХ ст. вважаються першим десятиріччям матеріалізму й споживання. Нові американські товари швидко проникали в Європу й мали там широкий попит.

Значно поліпшилася якість освіти. Так, було відкрито першу школу для дівчаток-афроамериканок; утвердилося тестування. На ринку праці з'явилися сотні вакансій для друкарок. Досягнення в галузі технологій вплинули також на моду: у вжиток входили головні убори з пілозахисними окулярами для керування автомобілем, жінки шили коротші спідниці, щоб зручно було сідати в авто, а в 1920-х роках – у тролейбуси.

■ **2. Британська економіка на початку ХХ ст.** На початку століття Велика Британія разом із США була наймогутнішою державою у світі. На 1900 р. вона, як і раніше, ще користувалася плодами своєї ранньої індустріалізації, адже на той час, крім Англії, лише США, Бельгія і Німеччина були повністю індустріалізованими.

Велика Британія посідала чільне місце за обсягами торгівлі та вивозу капіталу за кордон. Їй належало близько 40% усього торговельного флоту, а зарубіжні капіталовкладення перевищували зарубіжні капіталовкладення Франції і Німеччини разом узятих. Величезні доходи від експлуатації колоній і володіння потужним торговельним флотом дозволяли Великій Британії вивозити «вільні» гроші за кордон.

СВІДЧЕННЯ 2

Англійський лорд Солсбері: «Там, де з'являється влада англійців і англійський вплив, відновлюється мир і порядок, зростають процвітання і багатство, і тому перспективу встановлення

британського правління вітають люди кожної раси і кожної віри».

(Uzoigwe G.N. Britain and the Conquest of Africa 1862–1902. Ann Arbor: University of Michigan press, 1974. P. 56)

Англійський фунт стерлінгів залишався основною світовою валютою; його приймали до сплати всюди. Лондон був головним торговельним й фінансовим центром світу.

Проте на початку ХХ ст. стало очевидним сповільнення темпів економічного розвитку Британії. Час її домінування у світі завершувався. Допоки Англія залишалася провідною індустріальною державою, вона могла продавати вироблені нею товари по всій Європі. Та згодом промислова революція відбулася і в інших країнах, котрі тепер досягли високого рівня розвитку економіки. Відтак, необхідно було знаходити нові ринки сировини для заводів і фабрик, ринки для збуту промислових товарів та отримання дешевої робочої сили. Економічно потужні США і особливо Німеччина не лише самі перестали залежати від британських товарів, але й почали конкурувати з нею на іноземних ринках і навіть у колоніях Британської імперії.

СВІДЧЕННЯ 3

Джон Гобсон, англійський економіст, про те, як британські колоніалісти пояснювали необхідність нових колоній (1902 р.): «Ми повинні мати ринки для зростання нашого виробництва, мати куди вивозити наш капітал та де можна застосувати енергію і заповзятливість нашого надлишкового населення. Таке розширення – життєва потреба великих країн зі зростаючим виробництвом. Коли велика частка нашого міського населення зайнята виробництвом і торгівлею, то воно залежить від поставок сировини і продовольства з іноземних країн.

Щоб купувати і оплачувати ці товари, ми повинні продати за кордоном свої товари. Протягом першої третини ХІХ ст. ми могли легко це робити, роз-

ширяючи свою торгівлю з континентальними націями і нашими колоніями, оскільки вони були далеко позаду нас за якістю і кількістю товарів.

...Після 1870 р. нашої промисловості й торгівлі стали дуже перешкоджати інші країни, особливо Німеччина, Сполучені Штати і Бельгія, які дуже швидко розвивалися... Вторгнення цих країн на наші старі ринки, навіть на наші внутрішні ринки, вимагало від нас негайно знайти нові ринки. Вони були в дотепер невідомих країнах, в основному в тропіках, де був великий попит на товари, які наші виробники і торговці могли запропонувати».

(John A. Hobson. Imperialism. London: Allen and Unwin, 1948, pp. 77–78)

Промисловість Британії продовжувала зростати, але оскільки англійські заводи були обладнані застарілим технічним устаткуванням, за найважливішими показниками промислового розвитку Англія почала відставати не лише від США, а й від свого європейського конкурента – Німеччини.

Частка Великої Британії у світовому промисловому виробництві (%)



За обсягами виплавки сталі Англію обігнали Німеччина та США, за виробництвом чавуну, видобутком кам'яного вугілля – США. Завдяки досконалішому технічному устаткуванню й підвищенню продуктивності праці американські й німецькі товари стали коштувати дешевше, ніж англійські, а відтак попит на них неухильно зростав.

У сільському господарстві Великої Британії переважало дрібне селянське господарство, разом з тим зберігалася (особливо в Ірландії) велика земельна власність. Британія вже не могла задовольняти харчові потреби свого населення, тому значну частину продуктів і сільськогосподарської сировини купувала в інших країнах.

■ 3. Соціально-економічний розвиток Німеччини і Франції. Характерною рисою розвитку німецької економіки на початку ХХ ст. було посилення концентрації виробництва й капіталу, зміцнення позицій найбільших монополій. Кількість підприємств із числом понад тисячу робітників за перше десятиліття ХХ ст. збільшилася удвічі.

Економічний розвиток Німеччини відзначався впровадженням у виробництво найсучаснішої техніки. Це дало Німеччині можливість швидше завершити промисловий переворот і стати могутньою індустріальною державою. Більшість німців були зайняті в промисловому виробництві, а не в сільському господарстві. Чисельність найманих робітників зростає з 1882 до 1907 р. з 5,9 до 10,9 млн. На відміну від Франції з її величезною кількістю дрібних підприємств, майже половина німецьких підприємств мали більше тисячі робітників.

Частка Німеччини у світовому промисловому виробництві (%)



Німеччина обігнала інші країни Європи за темпами економічного розвитку і на початок ХХ ст. посіла друге місце в світі після США за обсягом виробленої продукції. У перші десятиріччя ХХ ст. промисловість і сільське господарство Німеччини розвивалися прискореними темпами. В промисловості вирішальну роль відігравали металургійні концерни «гарматних королів» Круппа й Тіссена, хімічний концерн І.Г. Фарбеніндустрі, електротехнічний концерн «Загальна електрична компанія» (АЕГ),

Рейнсько-Вестфальський вугільний синдикат та ін. Німеччина випереджала Британію за основними економічними показниками, особливо в передових на той час хімічній та електротехнічній галузях.

У сільському господарстві велике значення зберігали юнкери, кожен з яких володів маєтками понад 100 гектарів землі. В їхніх руках була зосереджена майже третина оброблюваних земельних площ. Використання хімічних добрив і агротехніки дозволяло на початку століття вдвічі збільшити врожайність зернових культур і картоплі. Швидко зростав також німецький експорт. За перше десятиріччя ХХ ст. німецькі інвестиції за кордоном зросли в 3,5 рази.

Світового значення набували великі німецькі банки. Дев'ять головних банків зосередили у своїх руках 83% банківського капіталу. З 1902 по 1913 р. вивіз німецького капіталу збільшився більш ніж у три рази. Щоправда, німецькі капіталовкладення за кордоном у чотири рази поступалися англійським.

Щодо **Франції**, то за темпами економічного розвитку вона відставала від свого головного опонента на континенті – Німеччини. Як зазначалося в § 1–2, у країні зберігалася велика кількість дрібних, з числом працівників до 10 осіб, підприємств. За рівнем технічного оснащення сільського господарства Франція взагалі перебувала на десятому місці. Втрата в результаті франко-пруської війни 1870–1871 рр. двох індустриальних провінцій – Ельзасу і Лотарингії – також гальмувала завершення процесу індустріалізації.

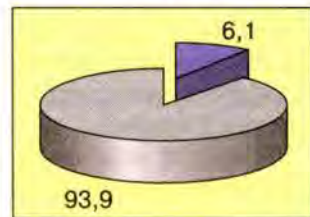
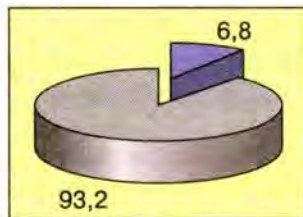
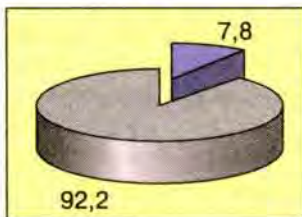
На відміну від Великої Британії та Німеччини, Франція була аграрно-індустріальною країною: 43% її жителів були зайняті в сільському господарстві. Чисельність населення зростала повільно: з 1871 по 1913 р. вона збільшилася на 3,6 млн, тоді як населення Німеччини за цей самий період зросло на 26 млн. Це було небезпечно для Франції з огляду на необхідність комплектування боєздатної армії.

Частка Франції у світовому промисловому виробництві (%)

1880 р.

1900 р.

1913 р.



■ Франція ■ Решта світу

Темпи промислового розвитку Франції на початку ХХ ст. були порівняно невисокими (2,5% на рік), але у Великій Британії вони були ще нижчими. За темпами зростання економіки Франція поступалася Німеччині і США, а за обсягами промислового виробництва також і Великій Британії. Країна також серйозно відставала в галузі верстатобудування: майже 80% необхідних для Франції верстатів ввозилося з-за кордону.

На тлі загального відставання у Франції швидкими темпами розвивалося авіабудування і виробництво автомобілів (друге місце у світі після США), хімічна й електротехнічна промисловість. Організація французької банківської справи не поступалася жодній європейській країні, держава здобула славу світового кредитора.

Інвестиції за кордоном (у млн французьких франків)					
Роки	Велика Британія	Франція	Німеччина	США	Всього
1893	42	20	Немає даних	–	62
1902	62	27–37	12,5	2,6	104–114
1914	75–100	60	44,0	9,9 (1912)	189–214

Місцеві підприємці й банкіри вважали для себе більш вигідним вкладати капітали не у французьку промисловість та сільське господарство, а в іноземні позики, які давали величезний прибуток. П'ять головних банків на чолі з «Французьким банком» зосередили у своїх руках понад 2/3 загальної суми банківських вкладів, а 200 головних акціонерів «Французького банку» («двісті сімейств») контролювали майже всю французьку економіку. «Надлишкові» капітали в пошуках більших прибутків вивозилися за кордон, в основному до країн Східної і Центральної Європи. До 1914 р. Франція потроїла в порівнянні з кінцем XIX ст. вивіз капіталу, який майже вчетверо перевищив капіталовкладення у французьку промисловість. За вивозом капіталу Франція посіла друге місце у світі, поступаючись лише Британії.

У сільському господарстві країни переважали дрібні селянські ділянки. Урожайність сільськогосподарських культур була значно нижчою, ніж в Німеччині або Англії.

За загального застою промисловості, торгівлі, морського транспорту країна залишилася величезною колоніальною імперією, що мала значні економічні можливості.

■ 4. Економічний розвиток Росії. Розвиток економіки Росії мав низку особливостей. На відміну від більшості європейських країн, російська промисловість повністю контролювалася державою. Індустрія розвивалася нерівномірно, будучи заручницею планів російської влади. Прагнення самодержавства вивести країну на рівень розвинутих країн Західної Європи вимагало вирішення двох основних завдань, що перешкоджали природному розвитку ринкового господарства. По-перше, належало зміцнити внутрішній ринок та підвищити купівельну спроможність населення, по-друге, стабілізувати фінансову і банківську системи країни.

З метою вирішення цих завдань за ініціативи міністра фінансів Російської імперії *Сергія Вітте*¹ було проведено низку економічних реформ: запроваджено жорстку податкову політику, у тому числі встановлено державну монополію на винокуріння; реалізовано протекціоністську політику (захист вітчизняного товаровиробника); проведено фінансову реформу, яка зміцнила стабільність та платоспроможність російського рубля, що став однією зі стабільних валют у Європі; надано сприятливі умови для проникнення іноземного капіталу в промисловість Росії.

Реалізація економічної програми С. Вітте привела до значного економічного піднесення. Основним протиріччям розвитку економіки країни був розрив між швидкими темпами розвитку промисловості та вкрай відсталими засобами виробництва в сільському господарстві.

Росію, як і інші великі країни, не обійшла світова економічна криза 1900–1903 рр. Але через економічну відсталість, на відміну від країн

¹До призначення на посаду міністра фінансів Росії працював у Києві, де займався організацією залізничних перевезень.

Зміст реформи полягав у тому, що кожний селянин мав право вимагати від громади об'єднання кількох своїх ділянок в одну – відруб і, вийшовши на хутір, залишити общину. Пізніше наділи стали автоматично переходити у спадкове володіння.

Значення реформи полягало в тому, що вона поклала початок індустріалізації російського села. Для України вона також мала велике значення, хоч і менше, ніж для Росії, оскільки історично український селянин був прихильним господарювати не в общині, а одноосібно.

Століпінська аграрна реформа передбачала:

Руйнування селянської общини, що істотно вплинуло на активізацію селянських виступів у ході революції, і закріплення за кожним сільським господарем, який володів надільною землею на основі общинного права, частини землі, що йому належала, у приватну власність

Надання кредитної допомоги селянам через Селянський банк

Переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу та Середньої Азії

СВІДЧЕННЯ 4

Натан Ейдельман, російський історик, про Століпінську реформу: «То була серйозна, остання альтернатива старого світу, спроба позбутися вибуху знизу шляхом "революції згори" і створення нової масової опори режиму. ...Якби Століпін мав 20 років, то ці переміни, можливо, виявилися б найсерйознішим явищем... Століпінський шлях був страшним, жорстоким,

але це шлях буржуазного прогресу, зі збереженням поміщиків і самодержавства, з Державною думою. Серйозність альтернативи доводиться також тією жорстокою боротьбою, яку повели проти Століпіна політично зовсім протилежні табори».

(Натан Ейдельман. «Революция сверху» в России. М.: Книга, 1989, с. 163)

Економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії, які становили найбільш розвинений регіон, відбувався нерівномірно. З одного боку, великими центрами імперії були Донецький вугільно-металургійний, Нікопольський марганцевий та Криворізький залізорудний промислові райони, а з іншого – на Лівобережжі ще залишалися пережитки кріпосництва у сільському господарстві. Україна також була привабливою для інвестицій російських та іноземних банків; швидкими темпами розвивався залізничний транспорт.

СВІДЧЕННЯ 5

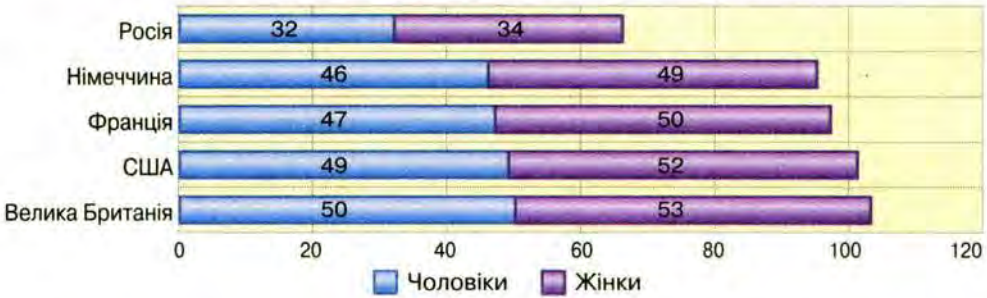
Петро Мигулін, російський економіст, у 1913 р.: «Добробут широких народних мас, їх освіченість, народне багатство, культурний розвиток не можуть йти майже в жодне порівняння з

такими ж на заході Європи і в Америці».

(Мигулін П.П. Экономический рост Русского государства за 300 лет (1613–1913). М., 1913, с. 222)

У 1913 р. за обсягами промислового виробництва Росія відставала від Франції у 2,5 рази, Британії – в 4,6 рази, Німеччини – у 6 разів, США – в 14,3 рази. Соціальним наслідком такого відставання були злиденні умови життя переважної більшості населення й коротка його тривалість.

Середня тривалість життя у 1913 р. (років)



Смертність серед немовлят у Росії в 2–2,5 раза була вищою, ніж в Європі та США.

У цілому Росії до початку Першої світової війни так і не вдалося подолати значне відставання від Західної Європи та США.

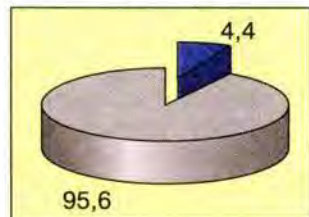
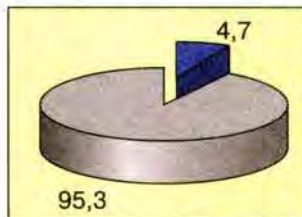
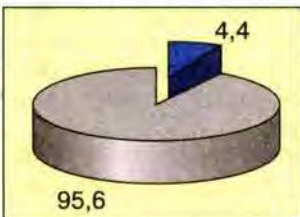
■ 5. Соціально-економічний розвиток Австро-Угорщини був таким само строкатим, як і її національний склад. Найбільш розвиненими землями у складі імперії були Австрія та Чехія, де були зосереджені основні індустриальні потужності, зокрема заводи «Шкода». Німецькі фірми і банки вкладали значні капітали в економіку Габсбурзької імперії, отримуючи за відсутності конкуренції з боку британського і французького капіталу надприбутки.

Частка Австро-Угорщини у світовому промисловому виробництві (%)

1880 р.

1900 р.

1913 р.



■ Австро-Угорщина ■ Решта світу

Прага, Відень і Будапешт за своєю оснащеністю і зовнішнім виглядом не поступалися найбільш розвиненим європейським містам. У великих містах імперії діяла система очищення води, дороги були вимощені бруківкою, курсували трамваї, вулиці освітлювалися газовими та електричними ліхтарями.

Проте на селі життя нітрохи не покращувалося. Харчування, побут, рівень освіченості залишалися майже такими, як і сто років тому.

СВІДЧЕННЯ 6

«Фактично поодинокими зв'язками, які селянин підтримував з державою, був його щорічний податок та ще набір до війська чи на громадські роботи. Держава не стала інститутом, який селянин, тобто переважна маса населення, вважав своїм, а залишалася для нього іноземною, страшною, а часом і ненависною організацією. Гнів, який

селяни століттями накопичували проти феодалів, тепер обернувся проти бюрократів та інших представників нового соціально-економічного порядку з міста...».

(Jozo Tomasevich. *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1955, p.144)

В українських землях у складі Австро-Угорської імперії розвивалися галузі економіки, пов'язані з металообробкою та машинобудуванням, видобутком нафти (у 1903 р. тут було видобуто близько 5% світової нафти), солі, озокериту, деревообробна, лісопильна і паперова промисловості. Серед кампаній переважали німецькі, австрійські та французькі.

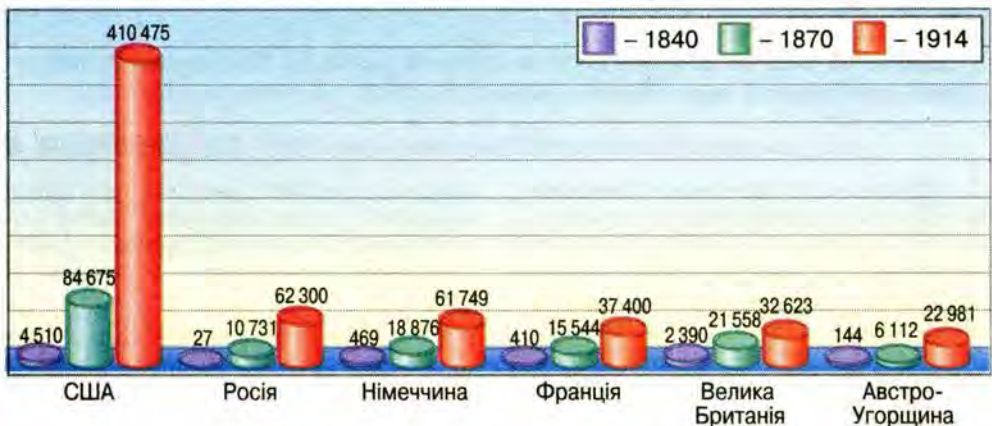
І в Галичині, і в Закарпатті, й у Північній Буковині родючі землі в більшості належали угорським, румунським і польським землевласникам, а українські селяни, маючи невеликі земельні наділи, наймалися до поміщиків на роботу.

У цілому за рівнем економічного розвитку Австро-Угорщина суттєво поступалася провідним країнам Європи та США.

Запитання і завдання

1. Яку роль відігравали монополістичні об'єднання в розвитку економіки? Проілюструйте на прикладі однієї з країн.
2. Завдяки чому США на початку ХХ ст. стали світовим лідером за рівнем економічного розвитку?
3. Проаналізуйте Свідчення 1 «Американські діти-робітники». Якого віку, на Вашу думку, діти з фотознімка? Яку роботу вони могли виконувати? Чи була ця робота, з огляду на вираз їхніх облич, посилюю і корисною для підлітків?
4. Проаналізуйте Свідчення 2 і Свідчення 3. Яку роль в економічному зростанні Великої Британії англійський економіст Джон Гобсон і лорд Солсбері відводили колоніальній політиці? Чиї пояснення необхідності вивозу капіталу за кордон видаються Вам правдивішими?
5. Дайте порівняльну характеристику соціального розвитку Німеччини і Франції – головних суперників тогочасної Європи.
6. У чому полягали основні проблеми Російської імперії в економічному розвитку? Яке місце в загальноімперському господарстві посідала Україна? Покажіть на історичній карті промислові райони України.
7. Проаналізуйте Свідчення 4 і 5, а також діаграму «Середня тривалість життя на початку 1913 р.». Чи поділяєте Ви оптимізм історика (Свідчення 4), що Росія мала перспективи за 20 років стати в один ряд з провідними країнами світу?
8. Використовуючи Свідчення 6, назвіть особливості соціально-економічного розвитку Австро-Угорської імперії. Яким був рівень економічного розвитку українських земель у складі Габсбурзької імперії? Наведіть приклади.
9. Проаналізуйте наведену нижче діаграму. Яку, на Вашу думку, роль відігравали залізниці в умовах економічного зростання?

**Розвиток залізничного сполучення
(км залізничних колій)**



10. Складіть порівняльну таблицю «Соціально-економічний розвиток США, Великої Британії, Німеччини,

Франції, Росії та Австро-Угорщини на початку XX ст.» за такою формою:

Країна	Характерні ознаки соціально-економічного розвитку
США	
Велика Британія	
Німеччина	
Франція	
Росія	
Австро-Угорщина	

Головні події

1900–1903 рр. – світова економічна криза

1906 р. – початок Столипінської аграрної реформи в Росії



§ 4. КРАЇНИ СХОДУ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ НА ПОЧАТКУ XX ст.

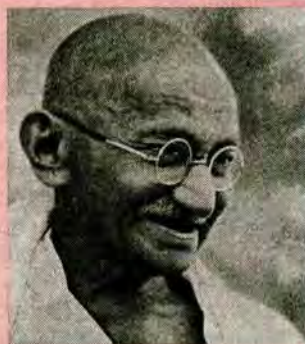
Пригадайте з курсу всесвітньої історії 9-го класу:

- Якими були наслідки британського панування в Індії наприкінці XIX ст. та який зворотний вплив справляла Індія на Англію?
- Який вплив справляв на Індію кастовий поділ?
- Визначте причини та наслідки Тайпінського повстання 1850–1864 рр.?
- Який вплив справляла на країни Латинської Америки політика «панамериканізму» США?

■ **1. Національний рух в Індії та Китаї.** Наприкінці XIX ст. у національному русі Індії сформувалися два напрямки: ліберальний, який не закликав до повалення колоніального режиму, і лівий радикальний, що виступав за ліквідацію колоніального панування Британії.

Керівництво рухом очолив Індійський національний конгрес (ІНК) – найбільша політична партія, що виникла ще в 1885 р. і стояла на позиціях ненасильницької боротьби проти колоніального режиму. Лідером національно-визвольного руху в Індії став Мохандас Карамчанд (Махатма) Ганді (1869–1948).

■ **Мохандас Карамчанд (Махатма) Ганді (1869–1948).** Національний і духовний лідер Індії («махатма» – у перекладі з індійської – «душа народу»). У 1888–1889 рр. вивчав право в Лондоні. Повернувшись до Бомбея, працював адвокатом. У 1893 р. поїхав до Південної Африки. Брав участь у боротьбі проти обмеження громадянських прав азійських іммігрантів. Повернувшись до Індії, активно цікавився політикою; симпатизував ІНК. У роки Першої світової війни залишався лояльним до Британії, розраховуючи, що вона надасть його батьківщині незалежність. Член ІНК з 1919 р. Неодноразово (1922–1924, 1930–1931, 1942–1944) потрапляв до в'язниці за боротьбу проти британського колоніалізму. Вбитий індійським терористом.



Він сповідував помірковані погляди, був прихильником тактики ненасильницького опору – через мирні демонстрації, припинення роботи і занять, закриття крамниць, відмову від виконання розпоряджень колоніальної влади. Ганді закликав співвітчизників не відповідати на репресії насиллям; виступав проти кастових пережитків, пропагував ідеї відродження домашнього ремесла. Така ідеологія забезпечила йому підтримку мільйонів індійських кустарів і ремісників.

На початку ХХ ст. всередині ІНК сформувалася група «крайніх» (прихильників радикальних методів боротьби) на чолі з Б. Тілаком. Вони вважали, що метою ІНК повинно бути досягнення «свараджа» («самоуправління»), а засобом для досягнення цієї мети – організація національно-визвольного руху індійського народу.

«Помірковані» ж на чолі з Ганді стояли на тих позиціях, що самоуправління може бути досягнуто лише поступово, у співпраці з британською колоніальною адміністрацією. У 1907 р. стався розкол між «крайніми» і «поміркованими». «Крайні» вийшли з Індійського національного конгресу (повернулися в організацію у 1916 р.).

На початку ХХ ст. в Індії почався рух проти засилля англійських товарів – *свадеші*. У Бомбеї було проведено політичний страйк, створювалися робітничі профспілки, які об'єдналися у Всеіндійський конгрес профспілок. Уже пізніше, у 1920-х роках, почалася *сат'яграхі* – рух громадянської непокори під керівництвом Ганді.

Китай «відкрився» для іноземного проникнення наприкінці ХІХ ст. У цій країні європейські держави, США та Японія проводили політику «опосередкованого правління»: вони не намагалися відібрати владу у китайського правителя, але взяли під контроль економіку країни.

До 1895 р. європейська політика в Китаї була відома як політика «відчинених дверей». Підприємці всіх великих держав могли з дозволу китайського уряду торгувати в будь-якій частині країни. Хоча, наприклад, інтерес Британії в Китаї був у першу чергу підприємницьким, Англія не збиралася пасивно споглядати, як інші країни будуть зміцнювати свої позиції на китайській території. Вона заволоділа Гонконгом і змусила китайський уряд сплатити контрибуцію, надати концесії, а також змиритися з тим, що китайські закони не діятимуть на території англійських володінь у Китаї.

Великий інтерес до Китаю як одного з найважливіших ринків збуту товарів виявляли США. Проте, порівняно з Японією, Британією, Францією та Росією, позиції американців у Китаї були набагато слабшими. Поділ Китаю на сфери впливу, чого домагалися інші країни, не відповідав американським інтересам, оскільки США ще не встигли створити на Далекому Сході достатньої кількості військово-морських баз.

СВІДЧЕННЯ 1

З листа державного секретаря США Уільяма Дея міністру фінансів Ліману (1898 р.): «Територія Китайської імперії становить половину території Сполучених Штатів, без врахування штату Аляска, з населенням понад 400 млн осіб... Промисловий розвиток Китаю перебуває на стадії немовляти, але впродовж останніх декількох років у значній мірі за допомогою американського підприємництва і промисловості було збудовано велику кількість бавовнопрядильних фабрик і спроектовано

залізниці. Імперія має величезні поклади вугілля, залізної руди, міді, інших мінералів, надаючи необмежені можливості для розвитку... З огляду на це, я щиро сподіваюся, що Конгрес докладе зусиль... щоб Сполучені Штати отримали належну їм частку в необмежених ресурсах Китайської імперії...».

(*Essays and Documents in American Foreign Relations 1890–1991. Edited by Howard Jones. University of Alabama. Copyright © 1992 by McGraw-Hill, Inc., p. 10*)



Країни Південної та Східної Азії



1900 р. став серйозним випробуванням для Китаю. Росія, Англія, Франція, Німеччина нав'язали країні договори про оренду її території (концесія) й встановили там свої порядки. У концесіях діяли не китайські закони, а винятково тієї країни, що взяла територію в концесію.

Націоналістично налаштовані китайці, що боролися за збереження власних традицій, об'єдналися в таємне товариство під назвою «Іхецюань» («Кулак в ім'я справедливості і злагоди»). Ідеологія іхецюанів повністю заперечувала західну науку і культуру. Основний кістяк товариства склали селяни, які вірили, що, натренувавши своє тіло і завчивши декілька заклинань, вони знайдуть безсмертя в битвах з ворогами. Іноземці називали членів товариства «боксерами», оскільки ті культивували бокс та усілякі ритуали, які, на їхню думку, мали б зробити їх невразливими для куль. Основною метою «боксерів» було знищення Цінської династії (правила в Китаї вже понад 250 років) і звільнення країни від іноземного впливу. В іноземцях члени товариства вбачали загрозу для існування самотньої китайської культури.

У 1899 р. у сільських районах Китаю почалося повстання. Загони «боксерів» вбивали християнських місіонерів з Європи і США, а також китайських християн. Імператриця Ци Сі вела подвійну гру: робила вигляд, що захищає іноземців, відправляючи війська проти повсталих, але в той самий час обіцяла армійським командирам велику нагороду «за вухо кожного мертвого іноземця». Власне, вона підтримувала «боксерів», розраховуючи їх руками звільнити Китай від іноземців. У травні 1900 р. повстання «боксерів» вийшло за межі сільських районів і наблизилося до столиці – Пекіна. Для допомоги своїм співвітчизникам і відстоювання своїх інтересів у Китаї іноземними державами були сформовані міжнародні сили чисельністю понад 2 тис. американських, британських, російських, французьких, італійських та японських солдатів, які були відправлені для придушення бунту.

У червні 1900 р. іхецюани вступили до Пекіна. Почалася облога посольського кварталу, що тривала майже два місяці. Під час облоги було вбито кількох іноземних дипломатів та членів їхніх сімей. Імператриця відкрито перейшла на бік повстанців. У середині серпня міжнародні сили увійшли в Пекін і придушили опір іхецюанів.

Китай був змушений укласти новий договір – т. зв. «Завершальний протокол». Становище країни погіршилося ще більше. В умовах, коли імператриця Ци Сі, яка з дозволу іноземців повернулася на батьківщину, виявляла безпорадність перед західними державами, ініціативу брала в свої руки китайська інтелігенція. У країні виникли таємні національно-визвольні організації, як-от «Тунменхой» («Спілка відродження Китаю») на чолі з Сунь Ятсеном. Він висунув три гасла боротьби за звільнення Китаю від іноземців та режиму Ци Сі: націоналізм, демократія, народне благоденство.

У 1905 р. об'єднані сили підпільних організацій спробували підняти в Китаї повстання, але ці спроби виявилися невдалими. Натомість

у 1911 р. у країні спалахнула *Сінхайська*¹ (інша назва – *Уханьська*) революція (1911–1912 рр.), яка призвела до повалення маньчжурської династії Цін і проголошення Китаю республікою.



■ Сунь Ятсен

¹ Назва походить від року «сінхай» за старим китайським місячним календарем.

Революція розпочалася в жовтні 1911 р., а вже наприкінці листопада в більшості провінцій імператорська влада була повалена. Маньчжурський двір призначив командувача Північної армії генерала Юань Шікаю прем'єр-міністром держави. Наприкінці грудня 1911 р. з еміграції повернувся Сунь Ятсен. 1 січня 1912 р. Китай був проголошений республікою, тимчасовим президентом якої обрали Сунь Ятсена. У лютому 1912 р. маньчжурський імператор малолітній Пу І зрікся трону. Сунь Ятсен, зважаючи на те, що Юань Шікаю підтримувала армія, добровільно подав у відставку. Новим тимчасовим президентом став Юань Шікай.



■ Юань Шікай

У серпні 1912 р. прихильники Сунь Ятсена об'єдналися в націоналістичну партію Гоміндан для боротьби проти Юань Шікаю. У 1913 р. вони спробували підняти повстання на півдні Китаю, але спроба була невдалою. На Китай очікував період внутрішніх війн, що триватиме півстоліття.

■ **2. Особливості модернізаційних процесів у Японії.** Упродовж двох століть Японія залишалася закритою для всіх зовнішніх контактів із західними країнами. Усі спроби налагодити торгівлю з Японією рідше нею відкидалися. Проте в середині XIX ст. японці все ж поступилися й відкрили свої порти для американських і європейських торгових суден, а також для іноземних інвестицій.

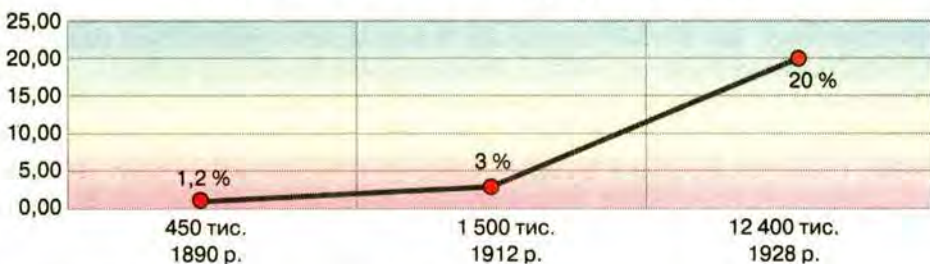
Рішучі реформи в останній чверті XIX ст. (реформи Мейдзі) перетворили Японію з феодалної у високоіндустріальну й військово потужну країну. У країні була створена оригінальна економічна модель, у якій органічно поєднувалися західні економічні ринкові елементи з традиційними японськими. Відносини між роботодавцем і працівником будувалися на засадах *патерналізму*¹.



■ Імператор Мацухіто

У 1889 р. імператор «подарував» країні конституцію. Підданим було дозволено користуватися демократичними свободами «в межах, установлених законами». Верхня палата парламенту складалася зі знаті й осіб, призначених імператором, а нижня обиралася. Проте виборчі права були надані лише 1% населення.

Зростання числа виборців у Японії (%)



¹Патерналізм (від «патер» – батько) – піклування держави про своїх громадян, господаря про своїх працівників.

Ухвалені парламентом закони могли набути чинності лише після затвердження їх імператором. Уряд, який складався з цивільних і військових чиновників, призначався імператором, і вони відповідали тільки перед ним.

На парламентських виборах ліберальні партії незмінно здобували більшість місць у нижній палаті. Щоб розколоти опозицію й полегшити впровадження свого курсу, імператор почав включати представників цих партій до уряду. Хоч ліберали протестували проти посилення впливу військових, насправді вони на початку ХХ ст. дедалі ширше співпрацювали з оточенням імператора.

Японські лідери направили місії по всьому світу, щоб оволодіти секретом успіху західних країн. До Японії запрошувалися американські й західноєвропейські спеціалісти, нові японські правителі наслідували західні способи господарювання. Країна прискорено переозброювалася й з нею змушені були рахуватися в Тихоокеанському регіоні. Особлива увага приділялася важкій промисловості, найперше металургії, будівництву військових кораблів та залізниць. Японський флот був перебудований за зразком флоту Великої Британії, а сухопутна армія – Німеччини. Школи облаштовувалися на манер німецьких та французьких, а банківська справа і ведення бізнесу запозичувалися в американців.

У культурному житті японців реформи проявилися у створенні на західний манер музеїв і мистецьких академій, у яких студентів готували європейській техніці малюнка, живопису й скульптури. У японське суспільство, віддане національним традиціям, стала проникати західна мода. При цьому залишалось чимало митців, як старшого віку, так і молодих, які вже народилися в епоху Мейдзі. Вони ставили під сумнів доцільність переймання західного способу життя й продовжували працювати в рамках традиційної японської культури.

СВІДЧЕННЯ 2

Арнольд Тойнбі, історик: «Новітні японські державні діячі сформували думку, що лише технологічна революція, обернувши Японію на могутню державу західного стилю, дасть японському суспільству можливість зберегти свою окрему самобутність... Японський уряд забезпечив офіційну організацію державної релігії синтоїзму: воскресене добуддійське поганство мало використовуватися як засіб обоження живого японського народу, спільноти та держави. Цього було до-

сягнуто з допомогою відродження символізму архаїчного культу імператорської династії, яку вважали за нібито божественну парость богині Сонця. Культ пропонував своє спадкове колективне божество для безпосереднього поклоніння йому в образі бога, вічно втілюваного в подобі імператора, що владарює на той час».

(Арнольд Дж. Тойнбі. Дослідження історії. Том 2. Перекл. з англ. К.: Основи, 1995, с. 219)

Японія активно вивозила капітал за кордон. Але було б неправильно вважати, що японський імперіалізм шукав можливості вивезти капітал за кордон тому, що в самій країні він був надлишковий. Якраз навпаки – відсталість Японії змушувала її вивозити капітал за кордон і створювати величезну імперію. Коли свої колонії створювали Велика Британія і Франція, то вони на той час уже були індустріальними країнами. Японія ж була в іншій ситуації – вона намагалася зменшити розрив з індустріальними країнами саме через колоніальні загарбання, оскільки не мала сировинної бази.

До 1900 р. Японія здійснила великий стрибок у своєму розвитку. Відтепер іноземна допомога їй вже була не потрібна. Щоб завершити перетворення країни в сучасну державу, залишалось прийняти консти-

туцію й утвердити основні засади парламентаризму. Разом з тим Японія мала власні традиції і створений нею демократичний устрій мало нагадував західні взірці. Японський парламент працював лише три місяці на рік і не відігравав значущої ролі в політичному житті держави. Реальна влада насправді належала імператору, його радникам та військовим. Останні мали великий вплив на політику й налаштовували націю на зовнішні завоювання.

На початку ХХ ст. в Японії завершився промисловий переворот. Більша частина багатств потрапила до рук монополій (концерни «Муцї», «Міцубісі»), що панували в промисловості й морському транспорті. З монополістами були тісно пов'язані найвищі державні й військові посадові особи. Японський капіталізм мав військово-феодалний характер – планування фінансової олігархії перепліталось з пережитками феодалізму й сприяло мілітаризації економіки країни та зростанню ролі армії.

Темпи економічного зростання Японії перевищили аналогічні показники будь-якої великої держави. І хоча Країні Вранішнього Сонця доводилося починати з украй низького, середньовічного рівня, Японія продемонструвала здатність, завдяки згуртованості японського народу, притаманній йому дисципліні й патріотизму, максимально ефективно використовувати досить обмежені природні ресурси.

У 1904 р. з модернізованою Японією зіштовхнулася Росія в ході війни на Далекому Сході. У результаті російсько-японської війни Токіо увійшло до числа світових столиць. Думку нової великої держави вже не можна було ігнорувати. Піднесення США і Японії означало, що Європа вже не може, як раніше, бути єдиним центром світової політики.

■ 3. Загальна характеристика процесів у країнах Латинської Америки¹. Із середини ХІХ ст. кожна латиноамериканська республіка йшла своїм шляхом, час від часу вступаючи у прикордонні конфлікти із сусідами. Іспанія залишила свої колишні колонії непідготовленими до самоврядування. Нечисленні привілейовані групи європейців і *метисів*² намагалися утримувати владу, але робити це ставало дедалі складніше. Вони встановили формою політичної системи *олігархію*³ і жили за рахунок примусової праці неписьменних селян. Але століття авторитарного правління Іспанії не навчили олігархів перебирати владу один від одного у мирний спосіб.

У результаті частоті зміни влади в регіоні панував політичний хаос, амбіції лідерів, яких називали *каудильйо*⁴, створили жорстку систему влади. Каудильйо, а зазвичай це були вихідці з армії, стали характерною рисою політичного життя латиноамериканських держав.

¹ Під поняттям Латинська Америка мають на увазі сукупність країн, розташованих у Південній, Центральній і частково Північній (на південь від Ріо-Гранде-дель-Норте) Америці та на островах Вест-Індії, загальним числом понад 30 країн.

² *Метиси* – нащадки міжрасових шлюбів; в Америці метисами називають нащадків шлюбів європейців та індіанців.

³ *Олігархія* (з гр. – *влада небагатьох*) – політичне та економічне панування невеликої групи людей, еліта, мафія, кліка, у переносному значенні – правляча верхівка взагалі.

⁴ *Каудильйо* (ісп. *caudillo* – *ватажок*) – в історії Латинської Америки глава держави, що здійснює особисту диктатуру, наділений фактично необмеженими повноваженнями вищого політичного і державного керівництва («каудильйо відповідальний перед Богом та історією»); офіційний титул глави держави в Іспанії за часів правління генералісімуса Ф. Франко в 30–70-х роках ХХ ст.



Латинська Америка в 1900–1929 рр.

- Проголошення Кубинської республіки 20 травня 1902 р.
- Проголошення незалежності Панами 4 листопада 1903 р.
- Основні райони і напрямки дій військ Вільї та Сапати під час Мексиканської революції 1910–1917 рр.
- Національно-визвольні рухи та повстання 1924
- Громадянські війни 1902
- Диктаторські режими
- Військові інтервенції США 1917–22
- Прикордонні території Еквадору, які в 1916–1922 рр. були поділені між Колумбією (а) і Перу (б)
- Район Такна, що його Чилі повернула Перу в 1929 р.
- Країни, що перебували під впливом
 - Великої Британії
 - США
- Володіння європейських держав:
 - Великої Британії
 - Франції
 - Нідерландів
- Кордони держав наприкінці 1929 р.
- Цифрами позначено:
 - 1 Гаatemala
 - 2 Британський Гондурас
 - 3 Сальвадор
 - 4 Гаїті
 - 5 Домініканська Республіка
 - 6 Зона Панамського каналу (США)

У більшості латиноамериканських республік протягом тривалого часу при владі перебували консерватори. Та й взагалі Латинська Америка вступила в ХХ ст., мало чим відрізняючись від часів колоніальної епохи.

СВІДЧЕННЯ 3

Габріель Гарсія Маркес, колумбійський письменник, лауреат Нобелівської премії:

«Мені здається, що далекоглядні європейці, що борються за справедливе і гуманне правління, допомогли б нам у значно більшій мірі, якби поглянули на нас іншими очима. Завдяки лише солідарності з нашими прагненнями, що не переростає в практичну і юридично обґрунтовану допомогу народів усього світу, котрі вишукують

місце під сонцем, ми не уникнемо своєї самотності... Нескінченні страждання і насилля, на яких замішана вся наша історія, – є наслідок багатоговікової несправедливості і накопиченої запеклості...».

(Самотність Латинської Америки (нобелівська промова (1982 р.))//

Габріель Гарсія Маркес. Дом Буендіа. Санкт-Петербург: Кристалл; Москва: ОНИКС, 2004, с. 154–155)



■ Ріо-де-Жанейро наприкінці ХІХ ст.

У першому десятиріччі століття, а також у роки після Першої світової війни до латиноамериканських країн посилювався потік емігрантів з Європи, зокрема до Аргентини (близько 3 млн осіб), Бразилії (понад 2,5 млн осіб). Перші українці – емігранти з Галичини – почали прибувати до Аргентини з 1897 р. й оселялися в північних районах. Уже в перші десятиліття проживання в Бразилії емігранти, незважаючи на надзвичайно важкі умови життя, створювали українські церкви, школи, культурно-просвітницькі організації. Найбільше вихідців з України нині проживає переважно в Аргентині та Бразилії.

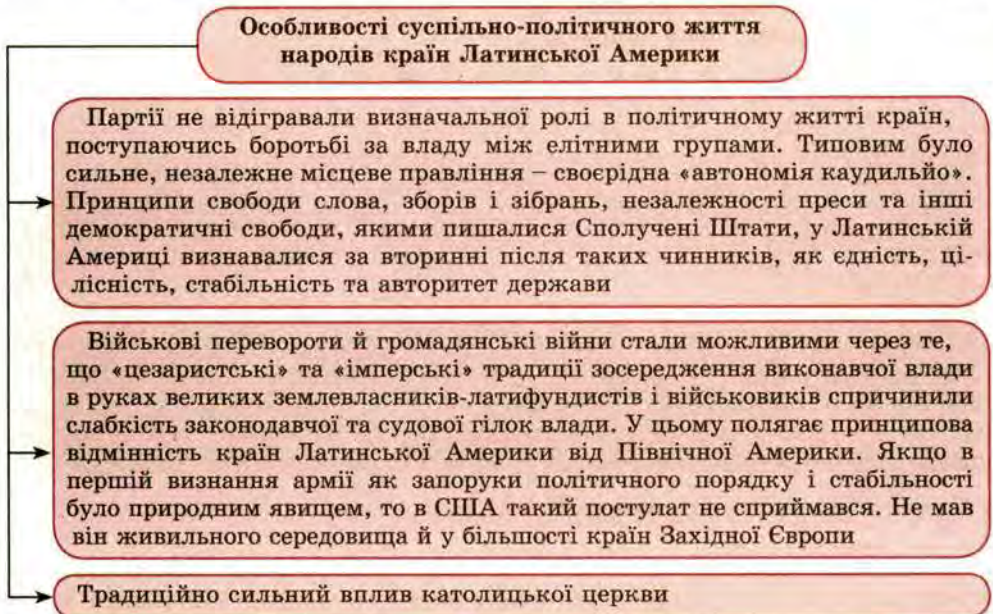
Час від часу на континенті спалахували масові повстання, революційні виступи. Республіканський устрій багатьох країн мав певну тенденцію до авторитаризму. Нерідко президенти приводилися там до влади в результаті військових переворотів чи змов. Значними привілеями користувалися великі землевласники (латифундисти) та католицька церква.

Історію країн Латинської Америки, незважаючи на певну їх регіональну відокремленість, варто розглядати як невід'ємну частину історії західного світу. Об'єднуючою ланкою цього процесу стали католицизм та перенесена з Європи «габсбурзька модель» державного устрою. Для неї були притаманні: у політичному плані – деспотичний характер влади, що доходив до абсолютизму; в економічному – орієнтація на практичну вигоду; у суспільному – жорстка ієрархія різних верств населення.

Усі ці чинники, поєднані з традиційним для латиноамериканських країн авторитаризмом управління, призвели до того, що на початку ХХ ст. ідеї демократії та лібералізму не пустили глибоких коренів у свідомості більшості людей регіону. Авторитет сили продовжував домінувати над авторитетом колективного рішення.

Ці особливості створили в регіоні частково успадковану від середньовічної Іспанії неповторну державну модель, яку умовно можна означити як «латиноамериканізм».

Лише наприкінці 20-х років ХХ ст. в Латинській Америці почалася «демократична революція». Її прихід ознаменувався кінцем монополії латифундистів на владу і встановленням режимів ліберального ґатунку, як це, наприклад, сталося в Мексиці внаслідок подій 1910–1917 рр. або в Чилі. Із цього часу є підстави говорити про утвердження тут «державного капіталізму», і це стало поворотним моментом латиноамериканської історії.



Нові сили, що спиралися на промислове виробництво, банківську справу та зовнішню торгівлю, поступово витісняли старі олігархічні клани. Це автоматично послабило владу військових.

Для Латинської Америки був притаманний сильний державний контроль над економікою. Держава також перебирала на себе роль третейського судді в стосунках між роботодавцями та робітниками. Панування католицизму сприяло встановленню державного контролю над сім'єю. Звідси – сприйняття населенням авторитарних методів керівництва як природного способу зміцнення держави. Цементуючим чинником держави вбачався сильний лідер – «каудильйо».

Латиноамериканський лібералізм не зміг привести до корінних суспільних змін. Основна маса населення, як і раніше, не брала участі в політичному житті; ліберальна політична традиція перепліталася з консервативною, що обумовлювало відсутність серйозних соціальних конфліктів.

В економічній сфері країни Латинської Америки переважно залишалися «господарським двором» США. За окремими територіями зберігався статус колоніальних і залежних володінь Великої Британії, Голландії, Франції. Водночас процеси індустріалізації певною мірою торкнулися й країн Південної та Центральної Америки, зокрема найбільш розвинутих з них – Бразилії, Аргентини, Чилі.

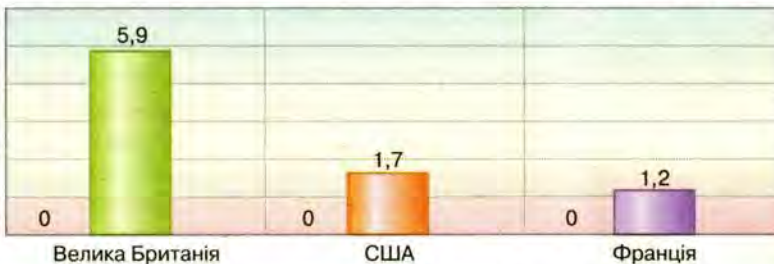
Злива зарубіжних інвестицій, насамперед із США, Великої Британії й Німеччини, почасти Японії, сприяла активізації економічного й суспільно-політичного життя. В Аргентині, Бразилії, Венесуелі, Мексиці розроблялися багаті нафтові поклади. У Чилі розгорнувся видобуток міді, у Колумбії, Перу, Мексиці, Венесуелі – кольорових металів. Споруджувалися залізниці, лінії електропередач та телефонного зв'язку.

Із введенням у дію *Панамського каналу* (1914 р.)¹ активізувалися торговельні зв'язки між країнами обох Америк, а також з іншими континентами. У переважній більшості країн найсильнішим залишався аграрний сектор з патріархальними відносинами, великими *латифундіями*². Розвиток промисловості спричинив прискорену урбанізацію, появу великих промислових центрів.

Початок XX ст. ознаменував собою період «фінансової інтервенції» в Латинську Америку північноамериканського та західноєвропейського капіталу, який підкорив своєму впливу провідні галузі економіки країн регіону. Але це явище не було однозначним. З одного боку, спостерігалось встановлення контролю з боку США та Західної Європи, насамперед Великої Британії, над господарським життям латиноамериканських країн, а з іншого – не маючи власних вільних коштів для модернізації промисловості, уряди держав регіону самі були зацікавлені в іноземних інвестиціях.

XX ст. внесло суттєві корективи в господарське життя Латинської Америки, головною ознакою якого стала економічна експансія індустріальних держав. Проникнення іноземного капіталу супроводжувалося нав'язуванням нерівноправних договорів, спонуканням тамтешніх урядів до укладення військово-політичних угод і навіть збройними інтервенціями з боку США. Так, завдяки «дипломатії долара», відразу після проголошення в листопаді 1903 р. республіки в залежність від Сполучених Штатів потрапила Панама, яка змушена була передати своєму могутньому сусідові в «довічне користування» зону Панамського каналу.

Інвестиції в економіку Латинської Америки (млрд дол.)



У результаті, незважаючи на те, що до 1914 р. великі держави вклали в Латинську Америку близько 10 млрд дол., країни регіону продовжували залишатися слаборозвиненими.

Серйозним гальмом на шляху створення власних економік у країнах регіону було те, що іноземний капітал силоміць нав'язував їм економічну спеціалізацію.

¹*Панамський канал* – судноплавний канал, що з'єднує Панамську затоку Тихого океану з Карибським морем і Атлантичним океаном; розташований на Панамському перешийку на території Панами. У зв'язку з Першою світовою війною його офіційне відкриття відбулося лише 1920 р.

²*Латифундизм* – система землеволодіння, основу якої складають великі поміщицькі земельні володіння – латифундії; засилля латифундій в економіці слаборозвинених країн Латинської Америки.

Країна	Економічна спеціалізація
Куба	Цукрова тростина
Аргентина	М'ясо, вовна, пшениця
Бразилія	Кава, каучук
Болівія	Олово
Чилі	Мідь
Перу	Кольорові метали
Мексика	Срібло, нафта



■ **Еміліано Сапата Саласар (1879–1919)** – лідер Мексиканської революції; один з визнаних національних героїв Мексики. Автор відомого вислову «Краще померти стоячи, ніж жити навколішках»



■ **Хосе Доротео Аранго Арамбула (1878–1923)**, більше відомий як Франсіско Вілья чи Панчо Вілья

Проте проникнення іноземного капіталу мало й позитивні наслідки – розвивалася приватна ініціатива та розширювався приватний сектор, розвивалися підприємства комунального господарства, сфери обслуговування та туризму, з'являлися нові робочі місця. Окрім того, об'єктивно іноземні інвестиції стимулювали формування національних підприємницьких кіл у країнах, у які ці інвестиції спрямовувалися. Це з часом привело до протидії національних підприємницьких еліт економічній експансії Заходу. Прикладом цього може слугувати Уругвай, де вдалося послабити залежність країни від іноземного капіталу й створити широкий сектор національної ринкової економіки.

Яскравою подією в політичному житті Латинської Америки стала Мексиканська революція 1910–1917 рр. Політичний режим у Мексиці, очолюваний Діасом, був типовою для тогочасних латиноамериканських країн диктатурою. На хвилі могутнього революційного потоку, у якому злилися воєдино масовий селянський рух, виступи робітників та дрібної буржуазії, Діас підписав заяву про відставку з посади президента й залишив Мексику.

У ході революції величезної популярності набули ватажки селянських загонів Франсіско Вілья і Еміліано Сапата.

США активно втручалися в мексиканські події, боячись втратити свій вплив на весь континент. Американські війська під різними приводами двічі, у 1913 й у 1916 рр., вторглися в Мексику, але, врешті-решт, не змогли суттєво впливати на ситуацію в країні. Мексиканська революція завершилася прийняттям у 1917 р. однієї з найдемократичніших на той час конституцій. Мексиканська революція відіграла визначну роль в утвердженні ідеї демократії та парламентаризму не лише в Мексиці, а й в усій Латинській Америці.

Запитання і завдання:

1. Поясніть поняття «латифундизм», «каудильйо», «олігархія».
2. Якими були причини і в чому полягали особливості національно-визвольного руху в Індії?
3. Який висновок про ставлення західних держав до Китаю можна зробити на підставі листа державного секретаря США Уільяма Дея (*Свідчення 1*)?
4. Якими були причини і наслідки «Боксерського повстання» та Сінхайської революції в Китаї?
5. Використовуючи *Свідчення 2*, сформулюйте, у чому полягали особливості модернізаційних процесів у Японії на початку ХХ ст. Наведіть аргументи на підтвердження Вашої думки.
6. Чому, на Вашу думку, Габріель Гарсія Маркес назвав свою нобелівську промову «Самотність Латинської Америки» (*Свідчення 3*)?
7. У чому полягали особливості суспільно-політичного життя народів Латинської Америки на початку ХХ ст.?
8. Використовуючи наведені в пункті 3 схему «Інвестиції в економіку Латинської Америки» та таблицю про економічну спеціалізацію країн регіону, охарактеризуйте вплив на економічне життя Латинської Америки іноземного капіталу. Якими були позитивні й негативні наслідки впливу іноземних держав на країни Латинської Америки?
9. Чим, на Вашу думку, пояснюється зацікавленість США на початку ХХ ст. в збереженні сильного впливу на країни Латинської Америки? Аргументуйте свій висновок.

Головні події

1885 р. – створення Індійського національного конгресу (ІНК)

1889–1901 рр. – «Боксерське повстання» в Китаї

1910 р. – початок революції в Мексиці

1911–1912 рр. – Сінхайська (Уханьська) революція в Китаї

1914 р. – введення в експлуатацію Панамського каналу

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ 1

Перші п'ятнадцять років ХХ ст. позначилися низкою особливостей і проявами нових тенденцій.

Важливою рисою ХХ ст. став стрімкий технічний прогрес. Винаходи, втілені в нових технологіях і товарах, створювали людям нові можливості й нову якість життя.

У результаті економічних, політичних, національних та релігійних причин посилювалися міграції (переміщення) населення як між континентами (здебільшого з Європи в США й Канаду, до країн Латинської Америки, Австралії та Нової Зеландії; переселення індіанців до Південної Африки), так і всередині континентів (переселення багатьох китайців у країни Південно-Східної Азії).

Початок ХХ ст. – це період домінування Європи у світі. З одного боку, саме європейські країни поділили майже всю планету на колонії та сфери своїх життєвих інтересів. З іншого – всі незалежні держави світу, за винятком США і Японії, були розташовані саме в Європі. Європейська цивілізація¹, з точки зору європейців, була єдино можливою для всього людства формою цивілізації. Будь-які інші, відмінні від європейської конструкції суспільного і політичного ладу розцінювалися європейцями як «нецивілізовані» і «відсталі».

¹Цивілізація (від лат. «цивіліс» – цивільний, державний) – історично сформована сукупність матеріальної й духовної культури, суспільного ладу, способу життя, системи цінностей і норм поведінки суспільства або цілої епохи.

У період між 1900 і 1914 рр. відбувалося стрімке зростання виробництва й матеріального добробуту населення. Слово «прогрес» стало одним з найбільш уживаних.

У політичному житті найбільш успішних країн Європи й США утвердились ліберальні порядки, засновані на повазі до громадянських прав людини, приватної власності та на засадах ринкової економіки. При цьому залишалася дискримінація в політичному житті жінок, а також афроамериканців у США.

Селянство Західної Європи перетворилося в прошарок вільних дрібних власників, які активно включилися в ринкове господарство, і, поряд з дрібними міськими власниками, стало опорою ліберального устрою.

Наймані робітники фактично стали впливовим п'ятим станом. Робітничий рух не був згуртованим; соціалістичні й соціал-демократичні робітничі партії, а також професійні спілки однаковою мірою претендували на роль вождів робітництва.

Проблема для політиків, які заявляли, що представляють інтереси робітників, полягала у розв'язанні питання: чи можливо поліпшити становище робітників у рамках тогочасного ліберального устрою, чи для цього потрібно зламати його й замінити іншим – соціалістичним? Життєздатними виявилися обидві точки зору, бо насправді було багато кваліфікованих робітників, які жили на рівні середнього класу, але на іншому полюсі були робітники, умови життя яких були нестерпними.

На початку століття у край загострилося національне питання. Теоретично право народів на самовизначення визнавалося за всіма націями, зокрема за українцями, поляками, чехами, словаками та іншими, однак на практиці жодна з імперій не бажала відмовлятися від своїх володінь.

На початку ХХ ст. поділ світу між провідними державами привів до створення величезних колоніальних імперій. Назривала війна за переділ колоніальних володінь.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914–1918 рр.

ТЕМА 2

Що потрібно знати і вміти, вивчивши тему 2:

- *описувати* процес створення Антанти;
- *характеризувати* витоки та природу міжнародних криз і конфліктів на початку ХХ ст.;
- *пояснювати* процес гонки озброєнь, посилення мілітаризму, шовіністичної пропаганди, причини, привід та початок Першої світової війни, зміну статусу жінки в суспільстві в період війни;
- *визначати* стратегічні плани противників, причини вступу у війну головних її учасників, зокрема США, виходу з війни Росії;
- *показувати на карті* основні театри воєнних дій, воєнні кампанії та битви 1914–1918 рр.;
- *критично аналізувати* завершення та підсумки війни;
- *давати характеристику* визначним діячам Першої світової війни;
- *аналізувати* та *узагальнювати* на основі різних джерел інформації основні втрати внаслідок Першої світової війни;
- *хронологічно зіставляти* події та явища доби;
- *пояснювати зміст і застосовувати поняття і терміни*: «військово-політичний блок», «гонка озброєнь», «мілітаризм», «шовінізм», «анексія».

Пригадайте з курсу всесвітньої історії 9-го класу:

- За яких обставин виник Троїстий союз?
- Чому наприкінці ХІХ ст. загострилися англо-німецькі відносини і, навпаки, потеплішали англо-франко-російські?
- Які незалежні держави виникли на Балканах унаслідок російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та рішень Берлінського конгресу 1878 р.?

§ 5. СВІТ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ

■ **1. Міжнародні кризи та конфлікти на початку ХХ ст.** Першій світовій війні передували ряд серйозних міжнародних криз і конфліктів. Франко-пруська війна 1870–1871 рр. і поява на політичній карті світу об'єднаної Німецької імперії, докорінна руйнація традиційної рівноваги сил на континенті поставили на чільне місце в Європі Німеччину. Через боротьбу за ринки збуту загострилися економічні відносини між нею та Росією і, особливо, Британією. Включившись у боротьбу за колонії лише після 1871 р., Німеччина претендувала на рівні права в колоніальних володіннях Англії, Франції, Бельгії, Голландії, Португалії, виявляючи особливу активність у завоюванні нових ринків.

Проявом зіткнення колоніальних інтересів провідних держав стала *Перша марокканська криза 1905 р.* Вона виникла тому, що Німеччина хотіла застерегти Францію, яка шукала союзу з Англією й Росією, від протидії Німеччині. Об'єктом для цього було обрано Марокко – країну, що займає вигідне стратегічне становище на півночі Африки біля *Гібралтарської протоки*.



Внутрішня ситуація в Марокко в 1905 р. була вкрай нестабільною, що засвідчило викрадення навесні 1904 р. марокканським радикалом двох заможних американців. Німеччина не мала серйозних інтересів у Марокко, оскільки за Мадридською угодою 1880 р. ця країна належала до сфери впливу Франції – гаранта територіальної цілісності Марокко. Угода, яку підписала й Німеччина, вимагала, щоб жодна країна не вживала в Марокко заходів, попередньо не проконсультувавшись з іншими країнами-підписантами. У лютому 1905 р. Франція порушила цю домовленість, вимагаючи від марокканського султана контролю над тамтешньою армією і поліцією. З Німеччиною Франція з цього питання не проконсультувалася.

Німеччина вирішила приборкати французів і, по можливості, ослабити «сердечну угоду» між Францією і Англією. Оскільки Росія все ще не отямилася від нещодавньої поразки в російсько-японській війні 1904–1905 рр., Німеччина могла не боятися, що росіяни можуть втрутитися в марокканські події. Канцлер фон Бюллов порадив кайзеру Вільгельму II відвідати марокканського султана й запевнити його у своїй підтримці. Це мало засвідчити початок більш агресивної політики Німеччини щодо Франції. Кайзер не виявляв особливого бажання до такої ризикованої подорожі й намагався ухилитися від неї, але фон Бюллов навмисно передав до преси інформацію про те, що візит відбудеться, виправдавшись згодом тим, що, мовляв, уже пізно було щось змінити. Кайзер відмовлявся з кількох причин: по-перше, боявся замаху на своє життя в неспокійній країні, а по-друге, не хотів, щоб його демарш у Марокко спровокував французів до війни.

Наприкінці березня 1905 р. Вільгельм II прибув до марокканського міста Танжер, де виголосив провокаційну щодо Франції промову. У ній

він визнав султана правителем вільної країни і запевнив, що Німеччина підтримає султана проти намагання Франції й надалі панувати в цій африканській країні.

Це був відкритий виклик Франції. Висадка Вільгельма II в танжерському порту супроводжувалася кумедними подіями. То спочатку у воду впав німецький посланник, який поспішав привітати свого імператора, то виявилось, що текст промови Вільгельма до султана не підготовлений, то арабський скакун, присланий султаном у подарунок кайзеру, злякавшись феєрверка, скинув із себе імператора. Такими ж сміхотворними виявляться й результати марокканської кризи для Німеччини.

Повернувшись на своїй яхті до Німеччини, Вільгельм продовжував наполягати, що майбутнє Марокко повинно стати предметом розгляду на міжнародній конференції. Французький уряд не відчував у собі сил, щоб рішуче припинити такі заяви. У результаті відповідальність узяв на себе міністр закордонних справ Франції Делькассе, який подав у відставку.

Конференція, якої так прагнув Вільгельм, відбулася у квітні 1906 р. в Іспанії, але Німеччина на ній нічого не досягла. Її підтримала лише Австро-Угорщина. Хоч на конференції домовилися про незалежність Марокко, але підтримання законності й порядку в країні було доручено Франції та Іспанії. Перша отримала право контролювати марокканські митниці та поставки зброї. Це, по суті, узаконило французьке панування в Марокко. Та головне полягало в тому, що не стільки важливими були рішення конференції, скільки те, що вона продемонструвала єдність європейських держав проти Німеччини.

Боснійська криза 1908 р. На Берлінському конгресі 1878 р. Австро-Угорщині були надані повноваження управляти двома сусідніми з нею провінціями Боснією і Герцеговиною. Жителі цих провінцій були сербами, і Сербія з нетерпінням чекала на той день, коли Боснія і Герцеговина приєднаються до неї. Від самого заснування Австро-Угорської імперії вона зіткнулася з напруженістю в стосунках між австрійським, угорським і слов'янським населенням. Захисником інтересів слов'ян проголосила себе Росія.

У жовтні 1908 р. Австрія анексувала¹ дві згадані провінції. Росія виступила з рішучим протестом. Виникла загроза зіткнення, причому не стільки між Сербією і Австро-Угорщиною, скільки між останньою і Росією. Бути чи не бути військовому конфлікту значною мірою залежало від Німеччини. Німці ж, дозволивши австрійцям, як висловився Вільгельм, «похизуватися в блискучих військових шатах», стримали Австро-Угорщину, бо також ще не були готовими до війни. Не була до неї готова і Росія, хоч і була принижена тим, що нею зневажили. Врешті-решт обійшлося без кровопролиття, хоча відносини між Росією, з одного боку, та Німеччиною і Австро-Угорщиною – з іншого були ще більше зіпсовані.

Друга марокканська криза: Агадір 1911 р. Після 1906 р. французький вплив у Марокко зріс. При цьому всі інші країни могли вільно торгувати в Марокко, а французькі й німецькі промисловці добре співпрацювали в розробленні в країні корисних копалин. Однак у 1911 р. відбулося одне з численних повстань місцевого населення проти султана й він попросив французів, які виконували поліцейські функції, допомогти відновити порядок. З Франції до Марокко прибули війська, які зайняли столицю країни.

¹Анексія – насильницьке захоплення державою всієї або частини іншої держави або народу і включення її до свого складу.

1 липня 1911 р. на рейді порту Агадір на західному узбережжі Марокко раптово з'явився і став на якір німецький військовий катер (канонерський човен) «Пантера». Це суперечило рішенням міжнародної конференції 1906 р. Німеччина пояснила свої дії тим, що, мовляв, «Пантера» прибула для захисту німців, що проживали в Агадірі. Проте справжні причини були іншими: по-перше, побрязкати зброєю й залякати французів, а по-друге – випробувати міцність англо-французької Антанти.

У цих умовах Велика Британія рішуче стала на захист Франції. Якийсь час здавалося, що війни не уникнути. Але до листопада 1911 р. напруга в німецько-французьких відносинах потроху ослабла. Франція поступилася Німеччині впливом у Конго в обмін на свободу дій в Марокко.

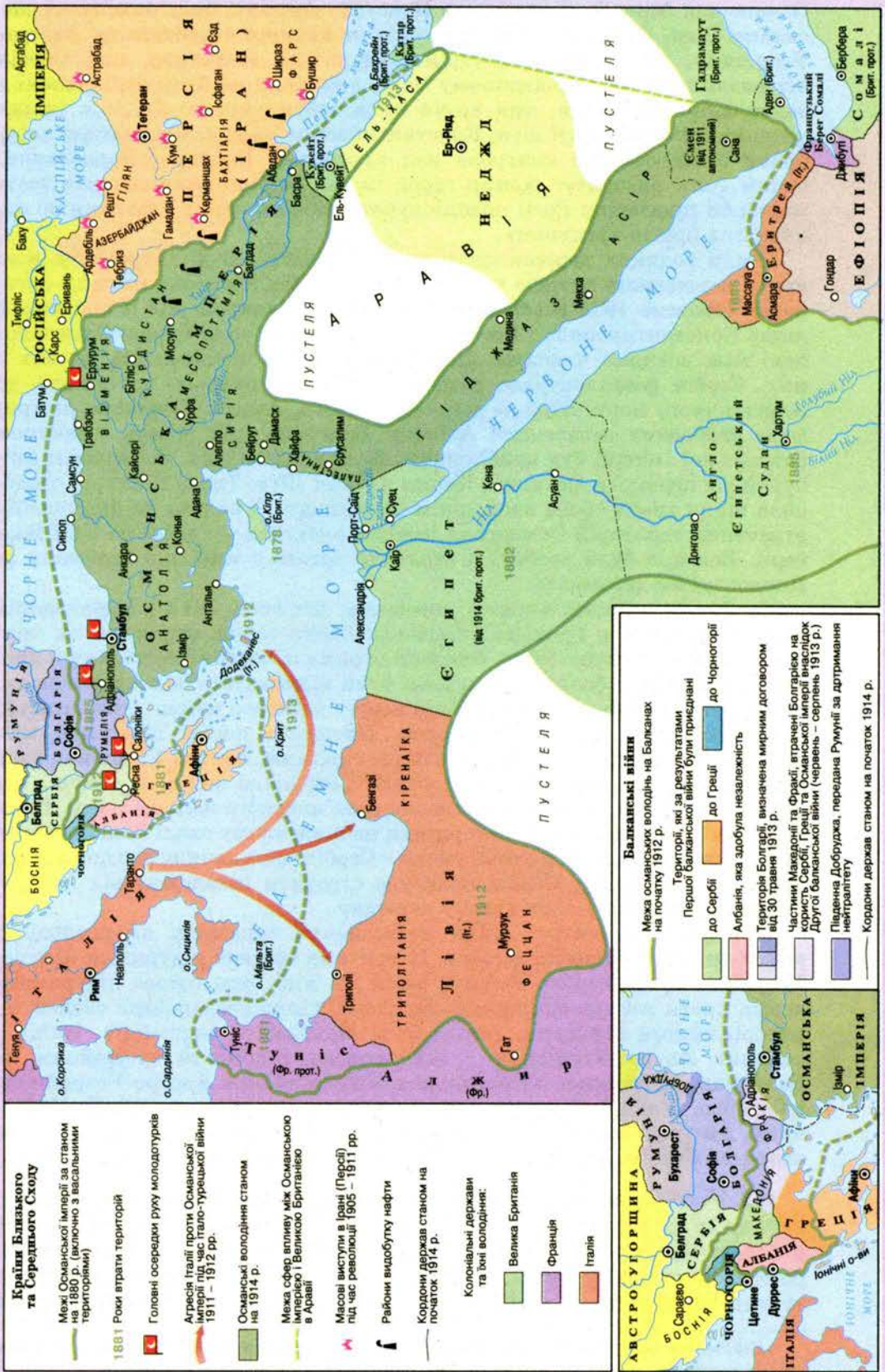


Хоча війни вдалося уникнути, та все ж агадірська криза завдала великої шкоди справі збереження миру в Європі. Велика Британія не погоджувалася на спорудження німцями військово-морської бази в Марокко, й це посилювало морське суперництво між двома країнами. Німеччина відчувала себе приниженою британськими погрозами й побачила в зміцній Антанті ще один доказ того, що Англія мала на меті оточити німців щільним кільцем ворогів.

Італія і Триполі. Не лише Німеччина прагнула отримати нові колонії. Скориставшись слабкістю Османської імперії, Італія вирішила захопити Триполі (нині столиця Лівану) – останню частину Османської імперії в Північній Африці. У вересні 1911 р. Італія оголосила Османській імперії війну й зайняла Триполі. Важливість цієї війни полягала в тому, що коли бойові дії поширилися на о. Крит, турки закрили протоку Босфор для судноплавства. Такий крок перешкодив росіянам експортувати своє зерно через Середземне море. Османи проігнорували протести росіян, і полум'я старої ворожнечі між Росією й Османською імперією спалахнуло з новою силою. У результаті італійці, самі цього не бажаючи, спровокували нову кризу на Балканах.

Балканські війни 1912–1913 рр. У 1912 р. Греція, Сербія, Чорногорія і Болгарія об'єдналися в Балканську лігу. Офіційною причиною появи Ліги було заявлено прагнення Балканських держав створити більш сприятливі умови для християн Македонії, що перебувала під владою Османської імперії. Справжня ж причина полягала в тому, що це був ідеальний момент для захоплення всіх територій, що ще залишалися в Європі за Османською імперією. Оскільки головні сили турецької армії вели безуспішну війну в Триполі, то імперія не могла чинити серйозного опору.

Війна розпочалася в листопаді 1912 р. перемогами військ Балканської ліги. За шість тижнів війни практично всі європейські володіння



Османської імперії, за винятком Константинополя, були захоплені військами Ліги. Цей блискавичний успіх не на жарт стурбував як Австро-Угорщину, так і Росію. Австрійці не хотіли допустити, щоб Сербія отримала порт на Адриатичному морі, а росіяни не були зацікавлені в захопленні болгарами, чия армія була найсильнішою з-поміж інших учасників Балканської ліги, Константинополя. Адже тоді болгар перебрали б від османів контроль над протоками Босфор і Дарданелли. Окрім того, авторитет болгар серед інших балканських народів затьмарив би прагнення Росії позиціонувати себе як єдину «захисницю одновірних братів-християн».

Посли великих держав зустрілися в Лондоні, щоб накреслити нові карти державного устрою на Балканах. За Лондонським мирним договором (травень 1913 р.) Османській імперії залишали під її контролем лише Константинополь і Босфор. Решта її володінь в Європі були поділені між чотирма членами Ліги. Але розподіл задовольнив не всіх з них. Сербія розраховувала розширити свою територію на південь до Адриатичного моря. Щоб не допустити цього, Австро-Угорщина підтримала створення незалежної Албанії. Болгарія, чий внесок у розгром Османської імперії був найбільшим, була невдоволена, що головні здобутки від перемоги дісталися іншим членам Ліги. Тепер Болгарія оголосила війну трьом своїм вчорашнім союзникам. З надією на повернення втрачених територій Османська імперія виступила у війні на боці Болгарії. Болгари були розбиті й втратили багато з того, що отримали за Лондонським договором.

За Бухарестським мирним договором (серпень 1913 р.) Македонія була поділена між Грецією й Сербією. Греки також отримали те, чого вони давно прагнули: Крит. Румунія отримала частину болгарської провінції Добруджа; болгар вимушені були відмовитися від Адріанополя.

Та цей остаточний поділ здобичі вартує набагато менше, ніж загальні результати двох балканських воєн. *По-перше*, погані відносини між Австро-Угорщиною і Сербією стали ще гіршими. Австро-Угорщина була переповнена рішучістю не допустити Сербію до моря, а також, наскільки вдасться, придушити прояви слов'янського націоналізму. Територіальні претензії Австро-Угорщини на південному сході Балкан могли бути задоволені лише за однієї умови – Сербія мала зникнути з політичної карти. Зі свого боку Сербія прагнула створити незалежну від Австро-Угорщини потужну слов'янську державу.

По-друге, Балканські війни недвозначно показали, як розподіляються симпатії великих держав. Німеччина обіцяла підтримку Австро-Угорщині проти сербів. Росія в такій же мірі була готова підтримати сербів проти Австро-Угорщини. Болгарія, гірко розчарована своїми територіальними втратами, готова була підтримати австрійців. Італія – союзник Австро-Угорщини – відмовилася допомогти австрійцям на Балканах. Небезпечно загострилися відносини між Австро-Угорщиною і Сербією. Маючи за своєю спиною потужну підтримку з боку Німеччини, Австро-Угорщині залишалося лише терпляче чекати приводу для атаки на Сербію. Цей привід серби дадуть австрійцям у серпні 1914 р.

■ 2. Утворення Антанти. Взаємні претензії європейських держав спонукали їх до утворення *військово-політичних блоків*¹: Троїстого союзу в складі Німеччини й Австро-Угорщини (1879), а також Італії (1882, розірвала договір у 1915). У серпні 1914 р. було підписано німецько-турецький договір, а у 1915 р. до угоди приєдналася Болгарія, після

¹ *Військово-політичний блок* – союз, угода держав з метою спільних дій для вирішення загальних політичних, економічних і військових завдань.

чого об'єднання стали називати Четверним союзом, або Центральними державами.

Натомість Британія, Франція та Росія 1907 р. завершили утворення союзу Антанти (у перекладі з французької – «сердечна угода»). Союзу трьох держав як такого не існувало, адже Англія не мала жодних формальних зобов'язань перед Францією та Росією захищати їх у разі війни з Німеччиною. Антанта існувала на підставі окремих англо-французької (1904) та англо-російської (1907) угод. Єдиного договору між трьома державами не існувало до початку Першої світової війни.

Англо-французька Антанта 1904 р. мала на меті врегулювати територіальні суперечки і укріпити співпрацю проти передбачуваної небезпеки з боку Німеччини. Відтак, англійці розповсюдили свій вплив на Єгипет, а Франція – на Марокко.

Щодо *англо-російської Антанти*, то переговори між Великою Британією і Росією розпочалися в 1903 р. і чотири роки по тому суперництво між ними поступилося дружбі і взаєморозумінню. Поразка Росії у війні проти Японії заспокоїла Англію щодо російських апетитів на Далекому Сході. На Балканах, де вона вже давно протидіяла поширенню російського впливу, ситуація також змінилася.

Чим більше балканські держави ставали незалежними, тим складніше Росії було домінувати над ними. Крім того, з точки зору Англії, споруджена німцями стратегічна залізниця Берлін–Багдад, що проходила через Константинополь (нині Стамбул), фактично клала край намірам Росії контролювати чорноморські протоки Босфор і Дарданелли. Німці в Константинополі становили більшу загрозу якраз для Англії, ніж для багатотисячних амбіцій Росії в цьому регіоні. Таким чином, два давні райони, що були яблуком розбрату між Лондоном і Петербургом, більше не турбували англійців.

Етапи утворення англо-франко-російської Антанти



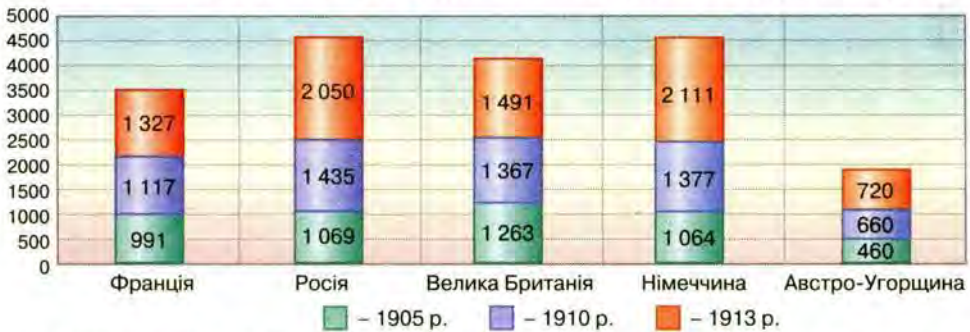
У серпні 1907 р. між Росією та Британією було досягнуто важливих домовленостей:

Країна	Прийняті рішення
Афганістан	Росіяни зберегли свої торговельні права, але не претендували на рівні з англійцями права в Індії. Афганістан було проголошено незалежною державою, але його зовнішню політику значною мірою визначала Велика Британія
Персія (Іран)	Росія і Англія розподілили зони впливу: північ країни, у тому числі й столиця Тегеран, потрапляв під російський вплив, а південь Персії, з його багатими покладами нафти, що вже видобувалася британськими кампаніями, – під англійський. Центральна Персія залишалася нейтральною зоною
Тибет	Проголошувався районом, що перебуває під управлінням Китаю

■ **3. Гонка озброєнь¹. Посилення мілітаризму, шовіністична пропаганда.** На літо 1907 р. між Францією і Росією, а також між Францією, Великою Британією і Росією було укладено угоди. Проте загроза війни, хоч і віддалена, між Антантою і Троїстим союзом залишалася. 1907 р. відбулася II Гаазька конференція (перша – у 1899 р.), яка була покликана досягти угоди про роззброєння. Проте її учасникам домовитися не вдалося, а саму конференцію Вільгельм II назвав «величезною дурницею». Вона обмежилася резолюцією, що, мовляв, «роззброєння було б дуже бажаним». Показово, що німецька делегація участі в голосуванні не брала.

Наростання напруги між конкуруючими блоками супроводжувалося нарощуванням військових видатків на гонку озброєнь.

Військові витрати великих держав з 1905 до 1914 рр. (млн дол)



(Складено за: L. Bernlochner und andere. Geschichte und Geschehen. Baden-Württemberg. B. 3. Ernst Klett Schulbuchverlag Leipzig 2000, S. 235)

Одного разу Бісмарк висловився, що єдина річ, якої не можна зробити, це всидіти на гострому багнеті. Він мав на увазі, що рано чи пізно створені армії і флоти повинні будуть вступити в бій. Кожна держава з обох блоків вважала за необхідне зробити все можливе, щоб у разі війни бути сильнішою за противника. Це, у свою чергу, підігрівало шовіністичну пропаганду й психологічно готувало народи до військового зіткнення.

Особливо загострилося англо-німецьке морське суперництво. Німецький адмірал фон Тірпіц докладав неймовірних зусиль, щоб переконати націю в тому, що без потужного військового флоту Німеччині ніколи не досягти імперської величі і економічного зростання. Високих бойових якостей сухопутної німецької армії для утвердження Німеччини в ролі потужної європейської країни, що могла б протистояти Великій Британії, було недостатньо.

Власне, приклад Британії підтверджував, що сильний флот – запорука домінування на континенті. Англіїці витрачали на військово-морський флот учетверо більше коштів, ніж Німеччина. Загально визнаним пріоритетом Англії був флот, що не поступався силі двох разом узятих флотів наступних за Британією країн.

Для того щоб посісти своє «місце під сонцем», німці повинні були мати флот, достатньо потужний, щоб кинути виклик британському флоту в європейських водах.

«Першою ластівкою» нового німецького флоту став модернізований корабель «Тірпіц». Німці, які пишалися кар'єрою сухопутного офіцера

¹ Гонка озброєнь – прискорене накопичення запасів зброї та військової техніки, їх удосконалення на базі мілітаризованої економіки і широкого використання у військових цілях наукових і технічних досягнень, якісне й кількісне суперництво у військовій силі між країнами, які протистоять одна одній.



«Морський покер» між Вільгельмом II і Джоном Буллом¹. Англо-німецьке морське суперництво. Велика Британія дає зрозуміти Вільгельму II, що вона не допустить зростання німецького флоту

СВІДЧЕННЯ 1

Уїнстон Черчілль, голова Адміралтейства Великої Британії у 1911 р.:

«Я повинен чітко відкинути пропозицію про те, що Велика Британія може коли-небудь дозволити іншій морській державі наблизитися до неї так близько,

щоб за допомогою морського тиску змінювати чи обмежувати її політичне життя».

(E. Woodward. *Great Britain and German Navy*. Oxford, 1935, p. 408)

й ніколи не вважали себе морською нацією, поступово стали активно розвивати військове кораблебудування. Перший морський законопроект був прийнятий Рейхстагом в 1897 р., а вже через три роки новий закон про розбудову військово-морського флоту подвоїв розміри німецького флоту. Він повинен був складатися з 34 лінійних кораблів, 11 важких і 34 легких крейсерів і близько 100 міноносців.

Країна відкрито проголосила, що вона має намір суперничати з Великою Британією в програмі будівництва військових кораблів, у тому числі й підводних. Це була амбітна заявка на боротьбу з Англією за докорінний переділ світу та панування на морі. За винятком соціал-демократів, усі політичні сили Німеччини підтримували курс на створення сильного військового флоту.

СВІДЧЕННЯ 2

З промови міністра закордонних справ Німеччини Бернгарда фон Булова у Рейхстазі 11 грудня 1899 р.:

«Ми вже не можемо стояти осторонь, як часто робили це раніше... Не можемо з тієї простої причини, що у нас тепер є інтереси у всіх частинах світу ... Швидко зростання нашого населення, безпрецедентне зростання нашої промисловості, ефективність нашої торгівлі, словом, величезний німецький народ спонукають нас втягуватися у світову економіку і світову політику. Коли існує колоніальна Велика

Британія, коли постає Нова Франція, коли росіяни відкривають Азію, ми маємо право на розширення Німеччини не в сенсі завоювання, а розширення нашої торгівлі в мирних цілях... Ми не можемо і не будемо терпіти того, як утискується німецький народ... Якщо ми не матимемо флоту... ми поставимо під загрозу життєво важливі інтереси країни».

[J. Penzier (Hrsg.), *Fürst Bülow's Reden nebst urkundlichen Beiträgen zu seiner Politik*, Bd 1, 1897–1903, Berlin 1907, S. 88 f.]

¹Прізвисько пересічного англієця.

СВІДЧЕННЯ 3

З виступу депутата від Соціал-демократичної партії в німецькому Рейхстазі 8 лютого 1900 р.: «Робітничий клас не зацікавлений у підтримці гонки озброєнь, яка підвищує ризик напруги між цивілізованими країнами та відволікає нас від вирішення невідкладних завдань для нинішнього і майбутніх поколінь. Саме на плечі робітничого класу в основному лягає тягар нових гігантських витрат, у той час як

правлячі класи збільшують свої й без того величезні прибутки, замість того, щоб спрямувати кошти на охорону здоров'я. Тому Асамблея закликає Рейхстаг до безумовної відмови від військово-морського флоту».

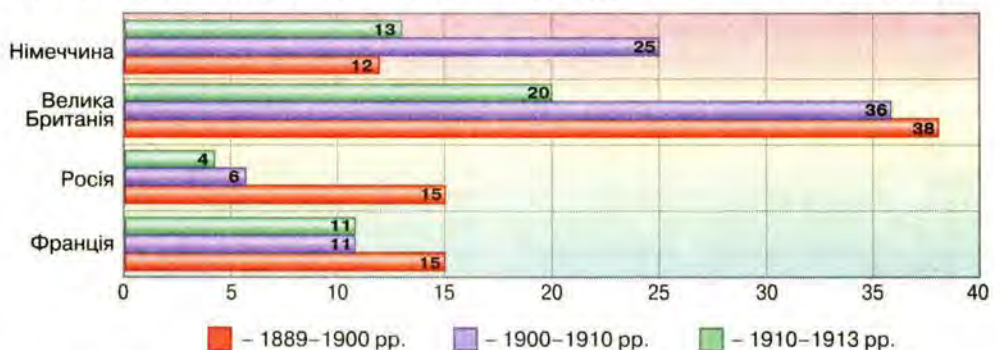
[D. Fricke (Hrsg.), *Dokumente zur deutschen Geschichte 1987/98 bis 1904*, Frankfurt, 1977, S. 54 f.]

Британська сухопутна армія була добре вишколеною, але незрівнянно слабшою порівняно з будь-якою іншою європейською армією. Англіїці з молоком матері всмоктували любов до флоту і, як жодна нація, розумілися на його будівництві та застосуванні в бою. Усі політичні партії в англійському парламенті завжди голосували за збільшення видатків на військовий флот, оскільки інше означало б для них політичне банкрутство. До німців усвідомлення важливості флоту, якщо Німеччина прагне стати імперією, рівною Британській, приходило поступово.

Британський адмірал Фішер не мав сумнівів щодо того, що Німеччина була ворогом і потрібно буде рано чи пізно зіткнутися з нею і перемогти. Він навіть запропонував королю Едуарду VII, щоб британський флот раптово атакував військово-морські сили Німеччини й знищив їх до того, як вони стануть надто сильними. Фішер реорганізував увесь британський флот і зосередив три головні ударні морські ескадри в європейських водах. Завдяки дружнім відносинам з Японією Британія могла не перейматися своєю безпекою на Далекому Сході.

У 1906 р. на воду був спущений новий британський лінкор типу «Дредноут». Надалі всі кораблі цієї серії називалися дредноутами. Лінкор цього типу був швидшим і сильнішим, ніж будь-яке інше судно у світі; поява дредноутів враз перетворила всі попередні лінкори на застарілі. Поява англійських дредноутів стала сигналом для Німеччини, що вона теж повинна будувати такі кораблі, щоб не відстати від Великої Британії. Між 1909 і 1911 рр. Німеччина спустила на воду 9 дредноутів. Англіїці ж, щоб зберегти свою морську перевагу, – 18.

Гонка морських озброєнь на прикладі будівництва важких кораблів

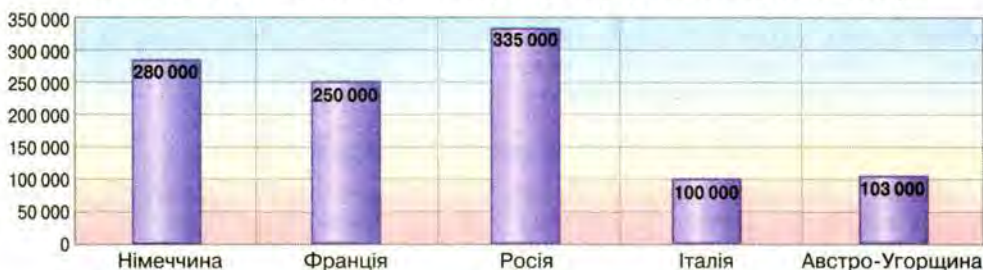


(Складено за: *Handbuch des Geschichtsunterrichts*, Bd. 5, hrsg. von W. Kleinknecht und H. Krieger, Frankfurt 1965, S. 119 f)

Якщо дредноути давали шанс Німеччині наздогнати Велику Британію в будівництві військових кораблів, то проблема, як і де використати ці кораблі, залишалася нерозв'язаною. Німецькі військові кораблі не могли пройти через Кільський канал, що був відкритий в 1895 р. і який сполучав Балтійське і Північне моря. Канал терміново поглибили і розширили; він був готовий пропускати німецькі кораблі рівно за півтора місяця до початку Першої світової війни. На той час Англія вже зосередила 90% свого флоту в Північному морі, що дозволило французькому флоту цілком зосередитися на захисті від німців Середземного моря. У ході Першої світової війни майже всі великі військово-морські битви відбуватимуться саме в Північному морі.

Запекла гонка озброєнь не обмежилася кораблебудуванням. З початку ХХ ст. більшість європейських держав збільшила чисельність своїх армій, постійно переозброюючи їх новими видами зброї.

Щорічний призов на військову службу (тис. осіб) на 1900 р.



Починаючи з 1913 р., темпи збільшення чисельності армій стрімко зросли. Наприклад, у цей рік чисельність німецької армії була збільшена на 120 тисяч. Франція і Росія тим часом збільшили тривалість строкової військової служби. Навіть Велика Британія стала приділяти безпрецедентну увагу своїй сухопутній армії. Англійський міністр оборони Холден організував невеликий, але добре озброєний і навчений експедиційний корпус для відправки його до Європи. Головне ж завдання з оборони Британських островів покладалося на територіальні армії, адже до 1916 р. в Англії не було військової повинності.

Велика увага в гонці озброєнь приділялася виробництву гармат, особливо великого калібру (у Франції важка артилерія перебувала в зародковому стані).

Також розпочалося прискорене будівництво літаків. До 1914 р. на озброєнні армій країн Антанти і Центральних держав було по 150–250 літаків.

У гонці озброєнь брали участь усі великі держави, вона посилювала відчуття того, що війна неминуча.

СВІДЧЕННЯ 4

Джеймс Джолл, англійський історик: «Сама по собі гонка озброєнь створює відчуття того, що війна була неминучою. І хоч уряди заявляли, що їх підготовка до оборонної війни була підтвердженням їх прагненням миру і їх волі запобігти агресії, насправді ж зазоби залякування настільки ж прово-

кують, наскільки стримують. У той час, коли деякі уряди були більше ніж інші готові розпочати війну, жоден уряд не був здатний відвернути війну і робив кроки, що наближали початок війни».

(Джолл Джеймс. *Истоки Первой мировой войны* / Пер. с англ. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998, с. 5–6)

Зі свого боку влада, як у країнах Антанти, так і в державах Троїстого блоку, не шкодувала зусиль і коштів для масованих пропагандистських

акцій. Газети, провідні політики з різних політичних партій наперебій просторікували про неминучість і навіть бажаність воєнного розв'язання суперечностей, переконуючи обивателя, що перемога буде неминуче досягнута. Граючи на чутливих струнах патріотизму й шовінізму¹, населення переконували, що в час суворих випробувань нація має згуртуватися перед обличчям загрози, забувши про внутрішні конфлікти.

Пропаганда мілітаризму й шовінізму застигла очі мільйонам європейців. Активізувалися громадські організації, як-от морські ліги в Німеччині та у Великій Британії, що утворилися наприкінці XIX ст., які пропагували гонку морських озброєнь. Тогочасні політики й письменники прищеплювали людям думку про те, що війна – це звична подія.

СВІДЧЕННЯ 5

Сідней Лоу, англійський публіцист: «Справедлива і необхідна війна не більш жорстока, ніж хірургічна операція. Краще завдати хворому трохи болю і трохи замастити свої руки кров'ю, ніж дозволити хворобі розрос-

тися в ньому настільки, що він стане собі й усьому світу осоружним і помре у повільній агонії».

(Quoted in W.L. Langer/ *The Diplomacy of Imperialism*. New York 1951, p. 90)

СВІДЧЕННЯ 6

Абель Боннар, французький письменник: «Ми повинні прийняти її в усій її дикій поезії. Коли людина кидає себе в неї, це не її інстинкти обнов-

ляють її, але чесноти, яких вона набуває знову... Це війна все оновлює».

(*Le Figaro*, 29 Oct. 1912)

Змінювалися й шкільні підручники з історії.

СВІДЧЕННЯ 7

З французького підручника історії: «Війна не вірогідна, але можлива. Ось чому Франція залишається озброєною і завжди готовою себе захистити... Захищаючи Францію, ми захищаємо землю, на якій ми народжені, найкра-

сивішу й найщедрішу країну у світі... Франція найсправедливіша, свободолюбна і найгуманніша країна».

(E. Lavisse. *Manuel d'Histoire de France/ Revue Historique*, 228. 1962, p. 104)

У кожній країні дітей учили патріотизму, прищеплювали гордість за національні традиції, розповідали про величні подвиги попередників.

СВІДЧЕННЯ 8

Міністр освіти Пруссії (1901 р.): «Німця слід виховувати так, щоб серця молодих людей могли облагороджуватися ентузіазмом за німецький народ і за велич німецького генія».

(R.N. Samuel, R. Hinton Thomas. *Education and Society in Modern Germany*. London, 1949, p.71)

СВІДЧЕННЯ 9

Французький уряд (1881 р.): «Учителям повинно бути сказано насамперед... що їх найперше завдання навчити любити й розуміти Вітчизну».

(E. Weber. *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870–1914*. London, 1977, pp. 334–335)

¹Шовінізм – пропагування національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої, поширення ідей національної переваги, розпалювання національної ворожнечі й ненависті. Термін «шовінізм» походить від імені новобранця Ніколи Шовена – героя комедії братів Коньярів «Триколірна кокарда» (1831).

Антивоєнні сили були розпорошені. Тих небагатьох, хто в атмосфері передвоєнного психозу наважувався протестувати проти втягування народів у світову бійню, піддавали громадському осуду, переслідували, звинувачуючи у «зраді», а то й фізично знищували.

Хоч світова війна назрівала давно, більшість людей унаслідок мілітаристичної і шовіністичної пропаганди сприймали її як щось нереальне. Преса різних країн за останні роки й місяці перед війною друкувала будь-що: аналітичні театральні рецензії, тонкосльозі романи, любовну поезію, короткі неполітичні новини. Не було лише тривоги стосовно війни, яка вже стояла на порозі. Розкручування гонки озброєнь, призови на службу резервістів, участь у локальних військових конфліктах, шовіністична пропаганда – усе це свідчило, що *мілітаризм*¹ став живильним ґрунтом для світової війни.

Запитання і завдання

1. Поясніть історичні поняття і терміни: «військово-політичний блок», «гонка озброєнь», «мілітаризм», «шовінізм», «анексія».
2. Схарактеризуйте витоки та природу міжнародних криз і конфліктів на початку ХХ ст. Назвіть причини загострення міжнародної обстановки. Як і чому, на Вашу думку, держави були зацікавлені в такому загостренні?
3. Використовуючи історичну карту, схарактеризуйте головні міжнародні кризи початку ХХ ст.
4. Використовуючи матеріал пункту 1, складіть логічну таблицю за такою формою: «Міжнародні кризи та конфлікти на початку ХХ ст.»
5. Чому промова Вільгельма II у Танжері була розцінена у Франції як провокаційна?
6. Опишіть процес створення Антанти.
7. Якими були основні напрямки гонки озброєнь на початку ХХ ст.? Використовуючи *Свідчення 2*, поясніть, чому великі країни, найперше Англія, а згодом і Німеччина, надавали великого значення будівництву військово-морського флоту.
8. Проаналізуйте *Свідчення 2* і *3*. У чому, на Вашу думку, принципові розбіжності у ставленні до гонки морських озброєнь німецького урядовця та представника Соціал-демократичної партії?

Дата	Країни – учасники конфлікту (кризи)	Причини конфлікту (кризи)	Хронологія подій	Наслідки

9. Чи погоджуєтесь Ви з тим, що гонка озброєнь може стримувати країни від розв'язання війни (*Свідчення 4*)? Відповідь обґрунтуйте.
10. Проаналізуйте *Свідчення 5–9*. Що спільного між висловлюваннями в цих документах?

Головні події

- 1905 р.** – Перша марокканська криза
1907 р. – завершення формування Антанти
1908 р. – Боснійська криза
1911 р. – Друга марокканська криза; загарбання Італією Триполі
1912–1913 рр. – Балканські війни

¹*Мілітаризм* – державна ідеологія, спрямована на виправдання політики прискороженого нарощування військової потужності держави і, одночасно з цим, допустимості використання військової сили при вирішенні міжнародних і внутрішніх конфліктів.

Головні події передвоєнної історії

Дата	США	Франція	Німеччина	Росія	Балкани	Велика Британія	Італія	Схід
1900						Перемога на виборах Консервативної партії		«Боксерське повстання» в Китаї
1901	Убивство Президента У. Мак-Кінлі. Початок президентства Т. Рузвельта					Смерть королеви Вікторії – Едуард VII		
1902						Мирний договір з бурами. Англо-японський союз. Закон про освіту		Англо-японський союз
1903				Утворення більшовицької партії				
1904		Англо-французька Антанта		Початок російсько-японської війни		Англо-французька Антанта		Початок російсько-японської війни
1905		Закон про відокремлення церкви від держави	Візит Вільгельма II в Танжер (I марокканська криза)	Завершення російсько-японської війни. Портсмутський договір. «Кривава неділя». Початок революції		Утворення Лейбористської партії		Завершення російсько-японської війни. Портсмутський договір
1906				Століпінські реформи		Перемога на виборах Ліберальної партії. Спорудження дредноута		

Дата	США	Франція	Німеччина	Росія	Балкани	Велика Британія	Італія	Схід
1907				Англо-російська Антанта		Англо-російська Антанта		Тимчасовий розкол в Індійському національному конгресі (ІНК)
1908			Англо-німецьке морське суперництво		Боснійська криза	Англо-німецьке морське суперництво. Пенсійне законодавство		
1909	Обрання Президентом У. Тафта							
1911			II марокканська криза. Конфлікт з канонеркою «Пантера» в порту Агадіра	Вбивство П. Сто-липкіна		Парламентський акт. Страхувальний акт	Захоплення Триполі	Початок Сінхай-ської (Ухань-ської) революції в Китаї. Пова-лення монархії
1912	Обрання Президентом В. Вільсона				I Балканська війна			Завершення Сінхайської (Уханьської) революції
1913	Початок президентства В. Вільсона				Лондонський договір. II Балканська війна. Бухарестський мир	Закон про проф-спілки (тред-юніони)		
1914	Антитрестівський закон		Договір з Османською імперією про приєднання останньої до Троїстого союзу		Договір Османської імперії з Німеччиною про приєднання до Троїстого союзу			

§ 6. ПОЧАТОК ТА РОЗГОРТАННЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

■ **1. Причини війни.** Після війни держави-переможниці її винуватицею назвали Німеччину. Але ця війна виникла через цілком певні історичні причини та безпосередні приводи. Причини війни полягали в протистоянні між провідними європейськими країнами. Поява на політичній карті світу внаслідок франко-пруської війни об'єднаної Німецької імперії, порушення рівноваги сил на континенті поставили на чільне місце в Європі Німеччину. Через боротьбу за ринки збуту загострилися її відносини, насамперед економічні, з Великою Британією, Росією та Францією. При цьому найглибша прірва в стосунках пролягла якраз між Британією і Німеччиною.

Країна	Взаємні претензії
Німеччина	<ul style="list-style-type: none"> • Як нова динамічна імперія в Європі прагнула стати військовим, економічним і політичним лідером на континенті. • Включившись у боротьбу за колонії лише після 1871 р., претендувала на рівні права в колоніальних володіннях Англії, Франції, Бельгії, Голландії, Португалії; виявляла особливу активність у здобутті ринків. • Розцінювала російсько-французький союз як угоду, що мала на меті підірвати могутність Німеччини.
Австро-Угорщина	<ul style="list-style-type: none"> • Прагнула утримати захоплені нею в 1908 р. Боснію і Герцеговину. • Протидіяла Росії, що перебрала на себе роль захисника усіх слов'ян на Балканах, та Сербії, яка претендувала на роль об'єднаного центру південних слов'ян імперії.
Франція	<ul style="list-style-type: none"> • Прагнула реваншу за поразку від Німеччини. • Виношувала намір повернути Ельзас і Лотарингію, відокремлені від неї Німеччиною після франко-пруської війни. • Зазнавала збитків від конкуренції німецьких товарів на своїх традиційних ринках збуту. • Остерігалася нової німецької агресії. • За будь-яку ціну прагнула зберегти свою колоніальну імперію, особливо Північну Африку.
Росія	<ul style="list-style-type: none"> • Претендувала на вільний прохід свого флоту в Середземне море, а відтак наполягала на ослабленні чи перегляді на свою користь режиму контролю над протокою Дарданелли. • Розцінювала будівництво залізниці Берлін–Багдад (1898) як недружній з боку Німеччини акт, посилаючись на те, що це зазіхає на її права в Азії за російсько-британським договором 1907 р. про розподіл сфер впливу в цьому регіоні. • Протидіяла австрійському і німецькому проникненню на Балкани. • Наполягала на своєму винятковому праві протекторату над усіма слов'янськими народами; підтримувала на Балканах налаштованих проти Австрії і Туреччини сербів і болгар.
Велика Британія	<ul style="list-style-type: none"> • Вела проти Німеччини неоголошену економічну та торговельну війну. • Вела активні військово-морські приготування на випадок агресивних дій з боку Німеччини. • Через потенційну німецьку загрозу відмовилася від традиційної для країни політики «блискучої ізоляції» і перейшла до політики утворення антинімецького блоку держав. • Не вибачила Німеччині підтримку бурів у англо-бурській війні 1899–1902 рр. • Не мала наміру відсторонено споглядати за проникненням Німеччини в райони, які вважала «своїми»: Східну та Південно-Західну Африку.

Країна	Взаємні претензії
Сербія	<ul style="list-style-type: none"> Новоутворена (у 1878 р.) держава прагнула утвердитися на Балканах як лідер слов'янських народів півострова. Виношувала плани утворення Югославії, включивши до неї всіх слов'ян, які проживали на півдні Австро-Угорської імперії. Неофіційно підтримувала націоналістичні організації, що боролися проти Австро-Угорщини.

■ **2. Сараєвське вбивство – привід до війни.** У червні 1914 р. центром світової уваги стало боснійське місто Сараєво. Боснія була на той час частиною Австро-Угорщини, але її сербське населення виступало за приєднання до сусідньої Сербії.

28 червня 1914 р. член сербохорватської націоналістичної групи Гаврило Принцип застрелив наступника австрійського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружину. Убивства відомих людей були в історії звичним явищем, але жодне з них не спричинило такої гострої міжнародної кризи, як убивство ерцгерцога.

Австро-Угорщина поклала відповідальність за трагедію на Сербію, 23 липня пред'явила їй ультиматум і стала готуватися до війни. У конфлікт між двома державами відразу були втягнуті інші країни, пов'язані з ними союзницькими договорами: Австро-Угорщину підтримувала Німеччина, а Сербія була тісно пов'язана з Росією. У свою чергу росіяни розраховували на до-

помогу Франції та Англії. Отже, із самого початку було очевидним, що в разі війни вона не обмежиться сербсько-австро-угорським фронтом.



■ Вбивство Франца Фердинанда

СВІДЧЕННЯ 1

Витяг з протоколу засідання австро-угорського уряду 7 липня 1914 р.:
«...Чисто дипломатичний успіх, коли б він закінчився цілковитим приниженням Сербії, не мав би цінності. Тому треба пред'явити Сербії настільки радикальні вимоги, щоб можна було заздалегідь

передбачити їх відхилення і вдатися до радикального розв'язання питання через воєнне втручання».

(Conrad von Hutzendorff F. *Aus meiner Dienstzeit. 1906–1918. Bd IV. Wien – Berlin, 1924, s. 51*)

СВІДЧЕННЯ 2

3 повідомлення австро-угорського посла в Берліні про зустріч з Вільгельмом II 5 липня 1914 р.:

«Кайзер сказав мені, що ми можемо покластися на цілковиту підтримку Німеччини. На думку кайзера Вільгельма, не варто зволікати. Якщо між Австро-

Угорщиною і Росією вибухне війна, то Німеччина стане на наш бік. Кайзер шкодуватиме, якщо ми не скористаємося теперішньою ситуацією, яка тепер усім нам на користь...».

(McAlevy T. *Modern World History. Cambridge University Press, 1996, p. 7*)

Проте впродовж трьох тижнів після Сараєвського вбивства ніхто ще не усвідомлював, що насувається страшна війна, і заможні європейці звично виїздили на літні канікули. Навіть командувач сербської армії поїхав приймати ванни на австрійський курорт.

У Берліні вважали, що навіть якщо Росія і виступить на боці Сербії, то неодмінно програє. Проте німці не могли бути певними, чи воюватиме Британія.

■ 3. Початок Першої світової війни. Хоч Англія була пов'язана з Росією та Францією, юридично вона не була зобов'язана воювати на їхньому боці. Оскільки криза розвивалася, то чимало англійських урядовців вважали за необхідне оголосити, що в разі війни Англія неодмінно битиметься разом з Росією і Францією. Вони сподівалися, що це злякає німців і відверне війну. Та все ж британський уряд намагався уникнути війни шляхом переговорів з Німеччиною.

Тим часом 28 липня Австро-Угорщина оголосила Сербії війну. У відповідь Росія оголосила спочатку часткову, а потім і загальну мобілізацію, проігнорувавши вимогу Німеччини скасувати мобілізацію як недружній щодо Берліна акт. Не одержавши відповіді, Німеччина **1 серпня 1914 р. оголосила Росії війну**¹. Цей день офіційно вважається датою початку Першої світової (або Великої) війни. 3 серпня війну було оголошено також Франції; того ж дня німецькі війська вторглися у нейтральну Бельгію. 4 серпня війну Німеччині від власного імені та своїх домініонів (Канада, Ньюфаундленд, Австралія, Нова Зеландія) оголосила Британія. З-поміж британських домініонів лише Південна Африка не вступила у війну через внутрішню політичну напругу (симпатії африканерів, які в англо-бурській війні боролися проти Британії, були на боці Німеччини).

Стратегічні плани супротивників

Німеччина: Сподівалася, що Англія залишиться у війні нейтральною. Відповідно до плану *бліцкригу*², розробленого генералами А. Шліффеном і Х. Мольтке, передбачалося завдати блискавичного удару на Заході проти Франції через Люксембург і Бельгію, одночасно ведучи стримуючі оборонні бої на Сході проти Росії. Після розгрому Франції мала настати черга Росії ще до того, як російська армія завершить мобілізацію

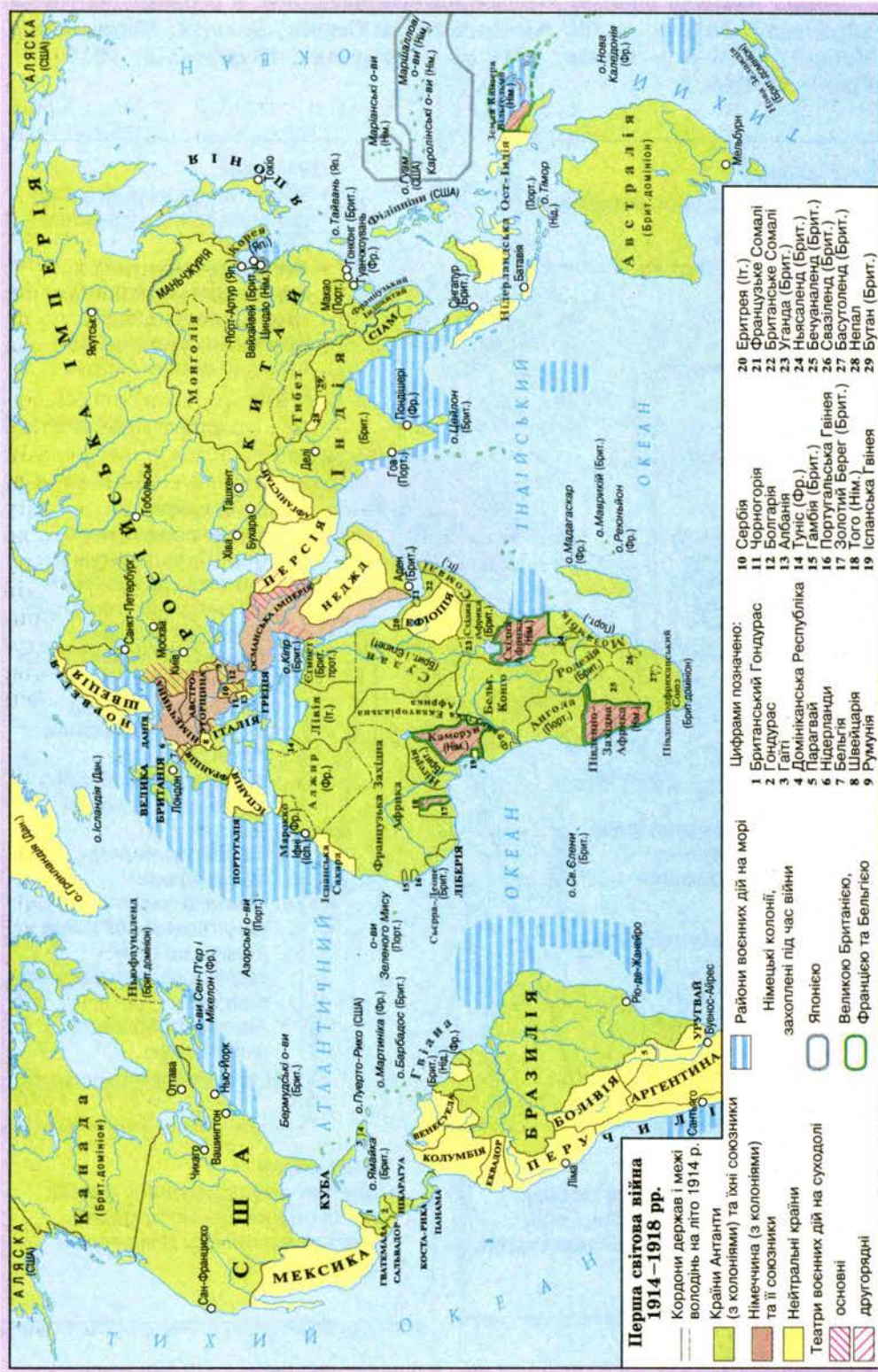
Австро-Угорщина: Планувала вести війну на два фронти: проти Росії і на Балканах

Франція: Французький військовий план передбачав швидкий прорив в напрямку Рурської долини, промислового серця Німеччини, що мало б позбавити Німеччину ресурсів для ведення тривалої війни й змусити її капітулювати

Росія: Планувала наступати відразу на двох напрямках: північно-західному проти Німеччини і південно-західному – проти Австро-Угорщини силами у 800 тис. багнетів

¹З початком війни в Росії було перейменовано назву столиці із Санкт-Петербурга в Петроград.

²*Бліцкриг* (нім. Blitzkrieg – блискавична війна) – план ведення швидкоплинної війни, відповідно до якого перемога досягається за декілька днів чи місяців, перш ніж противник встигне відмобілізувати і розгорнути свої основні військові сили.



Перша світова війна 1914–1918 рр.
 Кордонні держав і межі володіння на літо 1914 р.

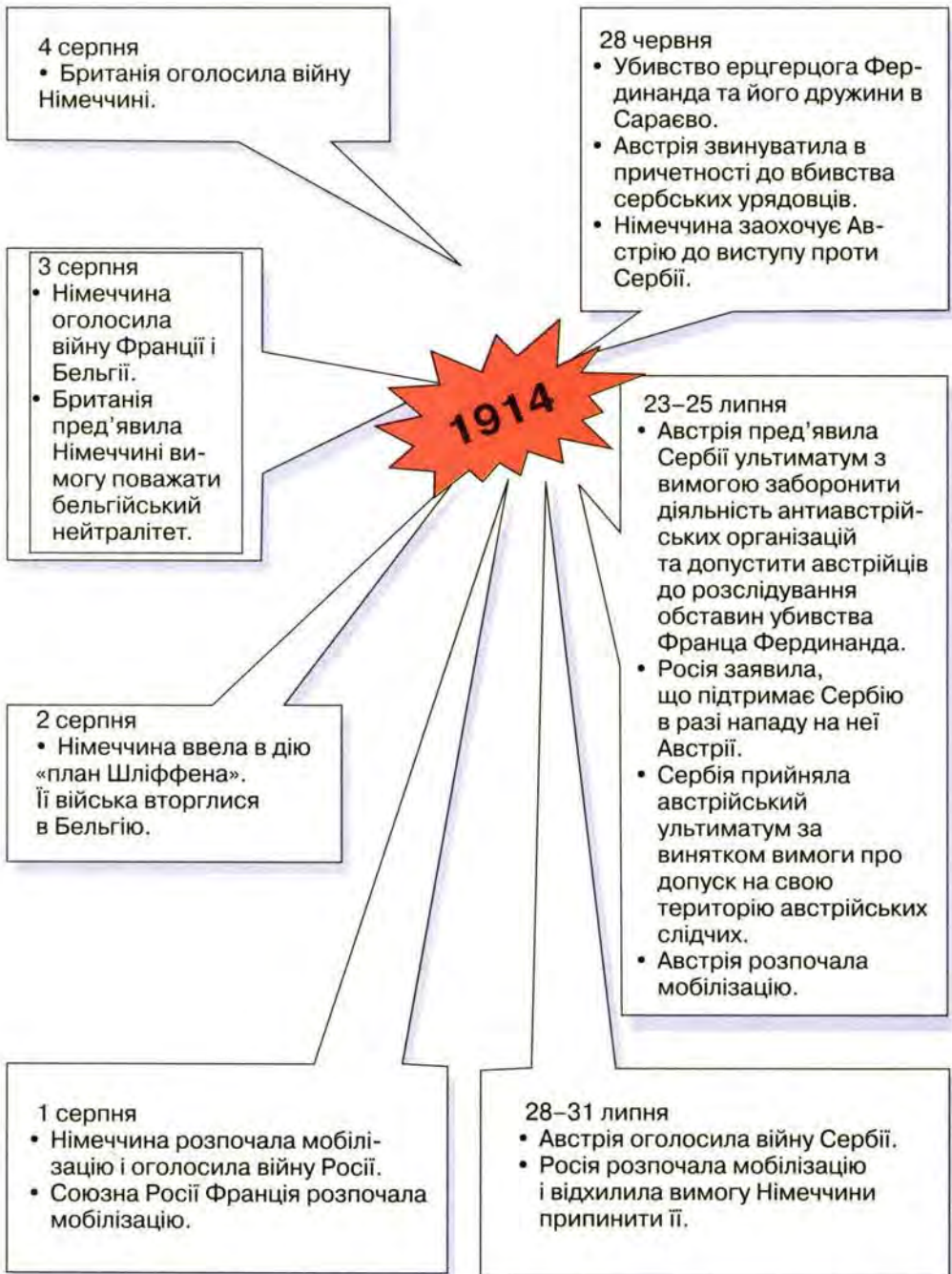
- Країни Антанти (з колоніями) та їх союзники
- Німеччина (з колоніями) та її союзники
- Нейтральні країни
- Театри воєнних дій на суходолі
- основні
- другорядні

- Цифрами позначено:
- 1 Британські Гондурас
 - 2 Гондурас
 - 3 Гаїті
 - 4 Домініканська Республіка
 - 5 Парагвай
 - 6 Нідерланди
 - 7 Бельгія
 - 8 Швейцарія
 - 9 Румунія

- Цифрами позначено:
- 10 Сербія
 - 11 Чорногорія
 - 12 Болгарія
 - 13 Албанія
 - 14 Туніс (Фр.)
 - 15 Гамбія (Брит.)
 - 16 Португальська Гвінея
 - 17 Золотий Берег (Брит.)
 - 18 Того (Нім.)
 - 19 Іспанська Гвінея

- Цифрами позначено:
- 20 Еритрея (Іт.)
 - 21 Французьке Сомалі
 - 22 Британське Сомалі
 - 23 Уганда (Брит.)
 - 24 Ньясаленд (Брит.)
 - 25 Бечуаналенд (Брит.)
 - 26 Свазіленд (Брит.)
 - 27 Басутоленд (Брит.)
 - 28 Непал
 - 29 Бутан (Брит.)

Війна набрала спочатку загальноєвропейського, а згодом і світового характеру. 1914 р. на бік Антанти стали Сербія, Бельгія, Люксембург, Японія, 1915 р. – Італія, 1916 р. – Румунія і Португалія, 1917 р. – Греція і США.



Початок війни спричинив небачений розмах войовничих настроїв у воюючих країнах. Тих, хто виступав проти війни, як, наприклад, французького соціаліста Жана Жореса, фанатики просто вбивали.



■ Німецькі вояки відправляються на Західний фронт (Europe & the World. 1870 to the present day, p. 153)

■ **4. Бойові дії в 1914 р.** Основними театрами бойових дій були: Західний фронт (на західному кордоні Німеччини), Східний фронт (на східному кордоні Німеччини). Другорядними – північ Італії, Балкани, Османська імперія та німецькі колонії.

Бойові дії на Західному фронті було розпочато 4 серпня німецьким вторгненням у Бельгію і Люксембург в обхід оборонних споруд на французько-німецькому кордоні. На неприступності французького кордону будувалася вся оборонна доктрина Франції. Але німці, відповідно до розробленого в 1905 р. начальником німецького генерального штабу Альфредом фон Шліффеном плану («план Шліффена»), обійшли її.

На розгром Франції за «планом Шліффена» відводилося не більше одного місяця. Після цього німецькі війська мали бути перекинуті залізницями на Схід і завдати поразки Росії.

Проте події для німців розгорталися не зовсім так, як вони передбачали. Німецькі дивізії наразилися на «незапланований» опір Бельгії (особливо наполегливо чинили опір фортеці Любез і Антверпен), а тим часом французи вступили в Ельзас-Лотарингію і рушили на Берлін. Ціною надзусиль французьку армію було зупинено, й німецькі війська, захопивши Бельгію і Північну Францію, досягли р. Марни.

На початку вересня вони, зламавши опір франко-англо-бельгійських дивізій, були вже за 25 км від Парижа. Та темпи наступу почали згасати. У той же час армії Антанти під орудою французького генерала Жозефа Жоффра зенацька для німецького командування перейшли в контрнаступ і відкинули німців до р. Ени.

Під час битви на Марні (початок жовтня 1914 р.) на фронті завдовжки 230 км 5 німецьких армій (900 тис. вояків) зазнали поразки від 5 французьких армій і англійського експедиційного корпусу (понад 1 млн вояків) й відступили. Фронт стабілізувався по лінії р. Іпр (Північна Бельгія) – м. Верден (Франція). На полі битви залишилося близько 600 тис. вбитих і поранених з обох боків.

Тим часом на Східному фронті, щоб відволікти сили Центральних держав від Парижа, у середині серпня дві російські армії (генералів Павла Ранненкампа і Олександра Самсонова) вторглися у Східну Пруссію. Через неузгодженість дій між російськими командувачами і, навпаки, завдяки чіткій взаємодії німецьких генералів Пауля фон Гінденбурга і Еріха Людендорфа німецькі війська оточили російські армії і в серії військових операцій, відомих як битва під Танненбергом, роз-

били їх. У цій битві Росія втратила 20 тис. вбитими, 92 тис. полоненими і всю артилерію. Генерал О. Самсонов наклав на себе руки. У середині вересня росіяни залишили Східну Пруссію.

СВІДЧЕННЯ 3

Французький посол в Росії М. Палеолог: «Битва... триває із жорстокістю. Яким би не був остаточний результат, достатньо вже того, що боротьба триває, щоб англійські і фран-

цузькі війська мали час переформуватися в тилу і просунутися вперед».

(Палеолог М. *Царская Россия во время мировой войны*. М., 1923, с. 122)

СВІДЧЕННЯ 4

Солдат російського Каширського полку: «...Наступ затих до 11-ї години. За цей час німцями був підготовлений артилерійський вогонь по Каширському полку з усіх боків з легких і важких гармат. Вогонь був надзвичайно сильним,

стріляло не менше 100–150 гармат. Здалеку здавалося, що каширці разом із землею піднесені в повітря. Врятуватися вдалося небагатьом...».

(Яковлев Н. *1 августа 1914. М., 1974, с. 58*)



■ **І. Владіміров.**
Поразка російської армії в Галичині

Майже одночасно з наступом у Східній Пруссії 8-ма російська армія генерала Олексія Брусилова атакувала німецькі й австро-угорські війська в Галичині. У ході Галицької битви (серпень–вересень) росіяни зайняли Львів, але на територію Німеччини прорватися не зуміли. У цій битві з обох боків брали участь 1,5 млн вояків. Перекинувши два додаткові армійські корпуси, Центральним державам вдалося зупинити О. Брусилова. Але сили австрійської армії на Східному фронті були настільки підірвані, що вона могла вистояти лише за німецької підтримки.

Успішно для російського командування складалася ситуація на Балканах, де серби стримували австрійські сили під Белградом. Однак невдачі Центральних держав були в повній мірі компенсовані вступом 1 листопада у війну на їхньому боці Туреччини. Дався взнаки багаторічний сильний вплив на цю країну Німеччини. Туреччина стала цінним набутком Центральних держав, адже вони отримували міцну опору на стратегічно важливому Середньому Сході. Більше того, турки відкрили для німецького флоту Босфор. Це дало змогу німецьким кораблям атакувати російські порти і флот на Чорному морі.



■ *Окопи після бою*

З кінця літа 1914 р. настала «сидяча», або «окопна», війна – війська окопувалися і не вели масштабних бойових дій. У вологих окопах набагато більше солдатів гинуло від хвороб, ніж від куль противника.

Війна на морі. Для британців «сухопутна» війна була незвичною. Чи не кожен британець був у душі моряком; цілі покоління англійців виховувалися на романтичних історіях морських пригод і перемог британського флоту; кожен з них вважав себе неперевершеним експертом у морських справах.

Упродовж багатьох років британський флот суперничав з німецьким, тому завдяки обачливості Уїнстона Черчілля, який тоді обіймав посаду морського міністра Великої Британії, до кінця липня 1914 р. було проінспектовано всі бухти і за 5 днів до початку війни приведено флот у бойову готовність. Начищений до сліпучого блиску, швидкісний британський флот викликав захват і впевненість серед співвітчизників.

Перший успіх прийшов до британських моряків тоді, коли в Тихому океані австралійський крейсер «Сідней» потопив німецький корабель «Інден». Проте масштабні бойові дії велися лише в Південній Атлантиці. Тут німецький флот під командуванням адмірала фон Шпее затопив два британські судна біля узбережжя Чилі, але в грудні 1914 р. біля Фолклендських островів був потоплений британський «Адміралом Штардом».

Наприкінці 1914 р. німецький флот зосередився в Балтійському морі і контролювався англійцями з морської бази Скапа Флоу. Моря стали вільними від надводних кораблів, а підводна війна німецьких субмарин ще не розпочалася.

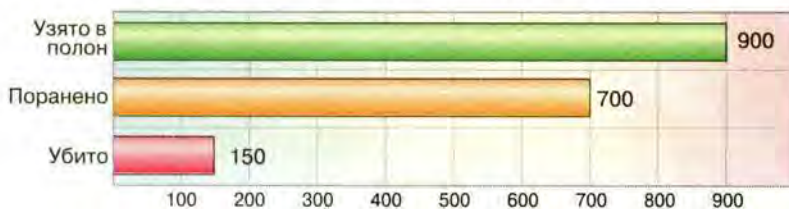
У цілому воєнна кампанія 1914 р. завершилася на користь Антанти. Німцям в ході блицкригу не вдалося досягти головної мети – завдати поразки Франції з подальшим перекиданням військ проти Росії. Австрійці зазнали поразки в Галичині й Сербії, турецькі війська – у Східній Туреччині. Японці на Далекому Сході захопили порт Цзяо-Чжоу, Каролінські, Марсіанські й Маршаллові острови. Спільними зусиллями англо-французьких військ у Африці було захоплено Того і досягнуто переваги над німцями в Камеруні та Східній Африці.

■ **5. Кампанія 1915 р.** Віддаючи собі звіт у тому, що «план Шліффена» зазнав краху, у 1915 р. німецьке командування на Західному

фронті перейшло до стратегічної оборони. Основні зусилля воно зосередило на Східному фронті, щоб завдати поразки Росії і вивести її з війни. Навесні німці завдали поразки російським військам біля Мазурських озер і остаточно витіснили їх зі Східної Пруссії.

По тому у травні німецько-австрійські війська прорвали російську оборону на південному фланзі російського фронту на ділянці завдовжки в півсотні кілометрів і на осінь зайняли Польщу, Галичину й частину Білорусії та Прибалтики.

Втрати російської армії (тис. вояків)



1915 р. боротьба Антанти й Центральних держав за залучення нових союзників поширилася й на Італію. Ця країна хоч і була членом Троїстого союзу, але з початком війни оголосила про свій нейтралітет.

Власне, позиція Італії залежала від того, який блок запропонує їй більші територіальні надбання, тому вона одночасно вела переговори як з Антантою, так і з Центральними державами.

Урешті-решт, наприкінці квітня 1915 р. Італія підписала таємний Лондонський договір з Англією, Францією та Росією і за 50 млн фунтів англійської позики зобов'язалася через місяць відкрити новий фронт проти Центральних держав. На початку травня вона офіційно вийшла з Троїстого союзу, а 23 травня 1915 р. оголосила війну Австрії. Щодо Німеччини, то до серпня 1916 р. Італія формально залишалася з нею в мирі.

Природно, що вступ у війну Італії – досить слабкої у військовому відношенні країни – не привів до негайного краху Німеччини та її союзників. Так само, власне, як і приєднання у жовтні 1915 р. до Центральних держав Болгарії.

СВІДЧЕННЯ 5

Російський міністр закордонних справ Сазонов 4 серпня 1914 р.: «З огляду на малу надію здобути бажане від Німеччини і Австрії Італія могла б

розпочати обмін думок з нами на зазначеному ґрунті».

(Історія дипломатії. Т. 2. К., 1948, с. 259)

СВІДЧЕННЯ 6

Лондонський договір (1915 р.):

«...Стаття 4. За мирним договором Італія отримає Трентино, Цизальпійський Тіроль... а також Трієст, графства Горицу і Градиску, всю Істрію...»

Стаття 5. Італія отримає також провінцію Далмацію...

...Стаття 8. Італія отримає... острови Додеканесу...

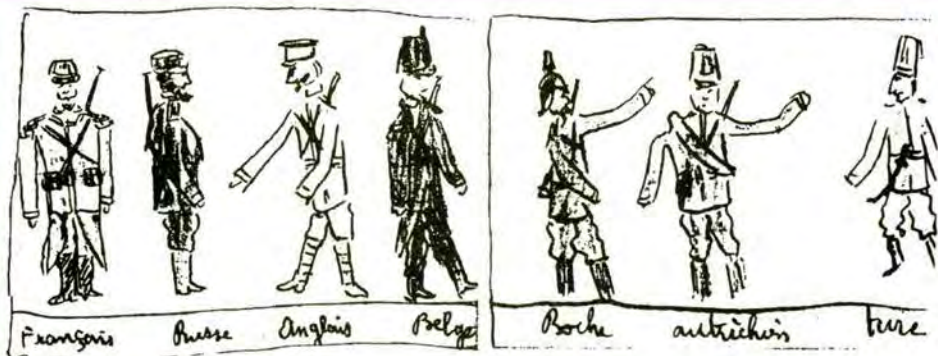
...Стаття 11. При відшкодуванні воєнних витрат цієї війни Італія отримає частку, що відповідатиме її зусиллям і жертвам».

(Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. М., 1952, с. 437–440)

У підсумку одинадцяти сутічок біля р. Ісонзо (1915–1917 рр.) австрійські дивізії повністю блокували італійську армію, яка зазнала набагато масштабніших втрат (725 тис.), ніж австрійці.

Дванадцята битва на р. Асонзо, відома як битва при Капоретто, закінчилася перемогою австрійської армії. Проте переможці були відкинуті й після битви при Вітторіо Венето остаточно відступили.

1915 р., як і друга половина попереднього року, видався на Західному фронті таким же безрадіним. Ворожі армії тонули в малярійних болотах і гинули від артилерійських снарядів. Артилерія в цій війні набула не баченого раніше значення, і її вогонь не давав не те що вести наступальні дії, а навіть голову підняти. Викопавши окопи і траншеї, війська обох сторін вичікували.



■ Такими 10-річний французький хлопчик з міста Седана зобразив у 1915 р. вояків армії воюючих країн

За цей час було збудовано розгалужену систему ходів, прокладено телефонні лінії, гірські дороги і залізниці. Союзні армії намагалися вести наступальні операції, але через 2–3 км змушені були зупинитися під артилерійським вогнем противника, втрачаючи тисячі солдатів і офіцерів. Жодного скільки-небудь серйозного просування вперед не було; битви повторювалися, отримуючи нові порядкові номери: Друга



■ Наслідки газової атаки німців. Осліплі солдати йдуть до шпиталю

битва на Іпрі (квітень–травень 1915 р.), Друга битва у Шампані (вересень–листопад 1915 р.). Першу серйозну спробу атакувати німці здійснили у травні 1915 р. в районі р. Іпр, уперше застосувавши отруйні гази. У результаті німецької газової атаки понад 5 тис. британських і французьких вояків загинули, а ще 10 тис. отримали тяжкі отруєння.

Наприкінці лютого 1916 р., зосередивши на вузькій ділянці фронту 1400 гармат і маючи триразову чисельну перевагу, німецьке командування розпочало штурм французького міста Верден – ключового пункту оборони французів. Розпочалася **Верденська битва**, що ввійшла в історію як «верденська м'ясорубка». Вибухи 14-дюймових артилерійських снарядів, які в друзки розтрощували старовинні палаци Вердена, ознаменували початок жакливого бомбардування слабких оборонних споруд міста.



■ *Ми ще з вами розквітаємося! Карикатура з французького журналу*

Підкріплення могли надходити до Вердена лише єдиною дорогою, названою Таємним шляхом. Цією дорогою французи за час битви перекинули 78 дивізій. Пробираючись до міста, солдати потерпали від голоду і нестачі питної води. «Один шматочок їжі, один ковток води за час маршруту, один жарт і одна пісня в корпусній роті», – писав французький військовий лікар.

Командувач оборони міста французький маршал Філіпп Петен неухильно виконував наказ за будь-яку ціну утримати Верден. Місто насправді було врятоване, але ціною перемоги стала загибель французької армії. Бойовий дух Франції було підірвано, країна оплакувала жертви Вердена до закінчення війни. Не меншими були й німецькі втрати. У цілому на полі бою загинуло понад 700 тис. французьких і німецьких солдатів.

На Балканах війська німецького блоку, перемігши Сербію, у жовтні 1915 р. взяли Белград; болгарські і турецькі війська зазнали невдачі у Греції.

Османська імперія виявилася більш стійкою у військовому відношенні, ніж передбачалося. Попри важкі втрати, війська з Австралії,

Нової Зеландії і Британії зазнали невдачі в боях проти турків у Галіполі. Тим часом після поразки під Кут-аль-Амарою (1915 р.) припинилася Месопотамська кампанія.

■ **6. Військові події 1916 р.** Мужність захисників Вердена вселила впевненість у командувача британських сил генерала Хейга. Він сподівався, що *наступ на р. Соммі* стане вирішальною операцією, що змусить Німеччину капітулювати. 1 липня 1916 р. англійці і французи пішли в наступ. Війська атакували, занурившись у хвилі Соммі, майже пліч-о-пліч – ідеальна ціль для німецьких кулеметів.

У середині серпня вперше у військовій історії була проведена танкова атака, у якій англійці задіяли 32 бойові машини, з них до німецьких окопів дійшли 18 (5 застрягли в болоті, а 9 відстали через поломки). І хоча вони просувалися зі швидкістю 6 км на годину, психологічний вплив на німецьку піхоту був приголомшливим.

Безплідні атаки англійців і французів затягнулися до дощового листопада. Німці відступили лише на декілька кілометрів, але це не була панічна втеча – генерал Гінденбург організовано відвів уцілих вояків на заздалегідь підготовлені укріплення. У цій битві англійці втратили 400 тис. солдатів і офіцерів, французи – 200 тис., німці – 800 тис.

Не здобула Німеччина перемог і на морі. Спроба німецького флоту під орудою адмірала Максиміліана фон Шпее прорвати наприкінці травня 1916 р. британську морську блокаду біля півострова Ютланд зазнала невдачі. У битві, у якій брали участь понад 250 кораблів, що не принесла перемоги жодній зі сторін, був розвіяний німецький міф про те, що одна-єдина «вирішальна» битва може різко повернути кермо війни.

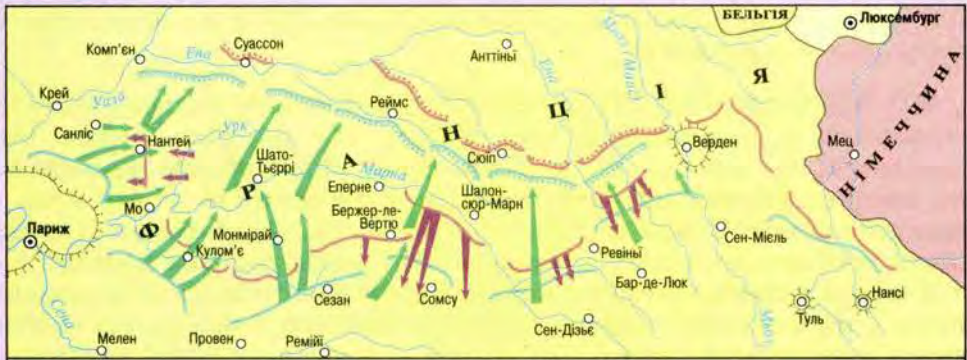
У час, коли на Західному фронті точилися запеклі бої під Верденом, у червні 1916 р., російська армія генерала О. Брусилова прорвала на Східному фронті лінію оборони австрійських і німецьких військ на ділянці близько 350 км. Втративши 1,5 млн бійців, німці й австрійці залишили Львів і Чернівці. За півтора тижня росіяни просунулися більш як на 70 км, що для Першої світової війни було небаченою швидкістю. Проте для розвитку успіху О. Брусиліву забракло сил, і він змушений був перейти до оборони.

Друга його спроба прорватися через австро-угорську оборону виявилася невдалою. Проте дії російських військ суттєво посприяли французам, які з останніх сил утримували Верден. Німецьке командування, перекинувши з-під Вердена шість дивізій, зуміло до жовтня 1916 р. зупинити російський наступ.

Наступу О. Брусилова сприяв і вступ у серпні у війну Румунії, хоча румунська армія й зазнала блискавичної поразки від болгарських і турецьких військ, у результаті якої впав Бухарест.



■ Карикатура «Плоди війни»



Укріплені райони

Розташування військ напередодні битви (5.IX.1914 р.)

Битва на Марні (1914 р.)

Напрямки ударів німецьких військ

Напрямки ударів військ Антанти

Лінія фронту після битви (16.IX.1914 р.)

Кордони держав на 1914 р.

Масштаб 1:2 500 000



Дарданелльська операція (1915 р.)

Розташування турецьких військ до початку операції

Спроба форсування Дарданелл англо-французьким флотом у лютому-березні 1915 р.

Десантування англо-французьких військ

Напрямки військових дій турецьких військ

Напрямки військових дій Антанти

Прорив англійських підводних човнів у Мармурове море

Битви на морі

Лінія фронту на грудень 1915 р.

Масштаб 1:1 800 000

Брусиловський прорив (1916 р.)

Лінія фронту на початок наступу (4.VI.1916 р.)

Напрямки ударів російських військ

Контрудари австро-німецьких військ

Лінія фронту на кінець наступу (серпень 1916 р.)

Кордони держав на 1914 р.

Масштаб 1:4 000 000



Верденська битва (1916 р.)

Розташування німецьких військ на початку битви

Французькі оборонні рубежі та форти

Напрямки ударів німецьких військ

Лінія фронту на вересень 1916 р.

Контрнаступ французьких військ

Розташування французьких військ на грудень 1916 р.

Масштаб 1:500 000

Битви Першої світової війни

СВІДЧЕННЯ 7

З листа, знайденого у загиблого російського солдата: «Дорога матусю, краще б ти мене на світ не народила, краще б маленьким у воді вто-

пила, так я тепер мучусь...».

(История гражданской войны в СССР.
Т. 1. М., 1953, с. 34)

■ **7. Підводна війна у 1915–1916 рр.** Починаючи з 1915 р. і до закінчення війни Британія і Німеччина вели запеклу боротьбу на морі. Британці наполягали на своєму праві протидіяти, розшукувати і, якщо ці пошуки будуть успішними, захоплювати нейтральні кораблі, за підозрені в перевезенні вантажів до Німеччини. Після Ютланда німці також заявили, що для протидії вантажним поставкам до Британії вони вживуть рішучих заходів – застосують «необмежену» підводну війну.

Головну роль німці стали відводити не надводним кораблям, які вже не мали шансів на успіх, а діям підводних човнів. Щоправда, їхня активність у 1914–1915 рр. була невисокою. Полювання на транспортні і пасажирські судна, торпедні атаки з підводних човнів мали не стільки військовий, скільки психологічний ефект. Так, у травні 1915 р. німецький підводний човен торпедував біля північного узбережжя Ірландії британський трансатлантичний лайнер «Лузитанія», що йшов з Нью-Йорка в Англію. У морських хвилях знайшли свою смерть 1198



■ Лайнер «Лузитанія»

людей, у тому числі 198 громадян США. Останню обставину президент США Вудро Вільсон використав у 1917 р., щоб переконати Конгрес у необхідності оголошення війни Німеччині.

Запитання і завдання

1. Чи вважаєте Ви, що Перша світова війна була фатально невідвортною? Які аргументи можете навести на підтвердження своєї точки зору?
2. Які із взаємних претензій Центральних держав і країн Антанти могли бути, за наявності доброї волі цих країн, усунуті? Запропонуйте механізм порозуміння заради збереження миру в тих умовах.
3. Проаналізуйте Свідчення 1 і 2. Як, на Вашу думку, вони характеризують політику окремих учасників міжнародної кризи у зв'язку із Сараєвським убивством?
4. Чи можете Ви назвати країни, чия поведінка свідчила про їх бажання уникнути війни?
5. Схарактеризуйте настрої, які панували в країнах Німецького блоку і Антанти напередодні і з початком війни.
6. Використовуючи історичну карту, покажіть основні битви 1914–1916 рр.
7. Чи досяг, на Вашу думку, своєї головної мети австро-німецький наступ 1915 р. на Східному фронті? Яку ціну заплатили російські вояки, стримуючи цей наступ? (Використайте Свідчення 4). Аргументуйте Ваш висновок.
8. Проаналізуйте Свідчення 5 і 6. Якими, як на Вас, були причини вступу Італії у війну на боці Антанти?
9. Верденська битва – це, на Ваш погляд, насамперед:
а) героїчна сторінка європейської, насамперед французької, історії;



Запитання і завдання

- б) трагедія, що спіткала німців і французів;
в) інший варіант оцінки.

Які критерії оцінки були Вами покладені в основу висновку, якого Ви дійшли?

10. Які, на Вашу думку, цілі переслідувало німецьке військове команду-

вання, оголошуючи «необмежену» підводну війну Британії і нейтральним державам? Чи вважаєте Ви, що в умовах війни норми міжнародного морського права не повинні «зв'язувати руки» воюючим країнам, адже існує формула «переможців не судять»?

Головні події

28 червня 1914 р. – убивство в Сараєві

23 липня – австро-угорський ультиматум Сербії

28 липня – Австро-Угорщина оголосила Сербії війну

1 серпня – Німеччина оголосила війну Росії. Початок Першої світової війни

4 серпня – вторгнення німецьких військ у Бельгію і Люксембург

серпень – російський наступ у Східній Пруссії та в Галичині

початок жовтня 1914 р. – битва на Марні

Травень 1915 р. – вступ у війну Італії на боці Антанти; австро-німецький наступ проти російських військ

Лютий–грудень 1916 р. – битва під Верденом

Травень 1916 р. – морська битва під Ютландом

Червень–жовтень 1916 р. – Брусиловський прорив

Червень–листопад 1916 р. – битва на р. Соммі

§7. ПОДІЇ 1917–1918 рр.

■ **1. Вихід Росії з війни.** Надмірне напруження сил, з яким воювала Росія, врешті-решт зруйнувало імперію. У лютому 1917 р. в країні розпочалася революція, яка позбавила корони царя Миколу II і встановила республіканський лад. Тимчасовий російський уряд дотримувався політики «війна до переможного кінця» і цим прирік себе на поразку.



■ Карикатура на Тимчасовий уряд (у центрі – О. Керенський)

У жовтні 1917 р. на гаслі «Негайний мир без анексій і контрибуцій» до влади в Росії, поваливши Тимчасовий уряд, прийшли при підтримці партії лівих соціалістів-революціонерів більшовики, очолювані Володимиром Леніним. З березня 1918 р. у м. Брест-Литовському Росія, поступившись німцям територію понад 1 млн кв. км з населенням 62 млн осіб, уклала сепаратний мир з Німеччиною, Австро-Угорщиною,

Болгарією та Туреччиною і вийшла з війни.

Російського фронту більше не існувало, і Німеччина повністю зосередила свої армії на Заході.

СВІДЧЕННЯ 1

3 Брестського мирного договору від 3 березня 1918 р. «Стаття 1. Росія, з одного боку, й Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина, з іншого, оголошують, що стан війни між ними припинено...

Стаття 5. Росія негайно здійснить демобілізацію своєї армії...

Стаття 6. Росія зобов'язується негайно укласти мир з Українською Народною Республікою... Територія України негайно очищається від російських військ і російської Червоної гвардії...».

(Цит. за: *Документи внешней политики СССР*. – М., 1957, Т. 1, с. 47–50)

2. Вступ у війну США. Упродовж Першої світової війни в американському суспільстві не спостерігалось підвищеного інтересу до неї. Американці мало розумілися на причинах цієї далекої і чужої для них війни і щиро бажали, щоб їхня країна дотримувалася в ній нейтралітету. Власне, американські підприємці мали добрий бізнес на війні, не беручи формально участі в ній. Президент В. Вільсон був солідарний зі своїм народом і неодноразово публічно засуджував «гарячі голови», які закликали стати на бік Антанти.

Такі настрої панували до травня 1915 р., коли спершу напад німецького підводного човна зазнав американський танкер «Галфлайт», а потім сталася трагедія з «Лузитанією». Смерть величезної кількості мирного населення, серед якого були й американські жінки та діти, сколихнула громадську думку. Поки політики сперечалися між собою про заходи, яких повинна була вжити Америка, щоб змусити Німеччину припинити морський розбій, у серпні німецькі підводники торпедували англійський, а в березні 1916 р. – французький пароплави. Серед загиблих знову були американці.

СВІДЧЕННЯ 2

В. Вільсон незадовго до вступу США у війну: «Варто повести наш народ на війну, як він забуде, що колись існувала терпимість. Щоб воювати, потрібно бути жорстким і безжалюбним, дух безжалюбної жорстокості проникне в

самий характер нашого національного життя, заразить конгрес, суди, поліцейського на посту і людину з вулиці».

(*White W.A. Woodrow Wilson. The Man, His Times and His Task. Boston, 1924, p. 355–356*)

Відповідно до Національного акта оборони (червень 1916 р.), чисельність регулярної армії США збільшувалася до 254 тис., а чисельність національної гвардії – до 425 тис.

Улітку 1916 р. В. Вільсон заснував Раду національної оборони.

У серпні 1916 р. конгрес США затвердив Морський акт, який передбачав реалізацію масштабної військово-морської програми будівництва за 3 роки 157 військових кораблів.

Чим більшого розмаху набувала проголошена Німеччиною «необмежена» підводна війна, тим більше американців схилилося до думки, що на завершальній стадії війни США повинні сказати своє вагоме слово. Інші ж брали активну участь в антивоєнних мітингах, що, на думку американців, свідчило про рівень демократії в їхній країні.

З лютого 1917 р. з ініціативи В. Вільсона американський уряд розірвав дипломатичні відносини з Німеччиною, але війну їй ще не було оголошено, оскільки для такого кроку не було формального приводу.

Довго очікувати його не довелося: окрім того, що в квітні 1917 р. німці потопили п'ять американських торгових суден, агресивність Ні-



■ Президент В. Вільсон закликає конгрес США оголосити війну Німеччині

меччини щодо США знайшла й документальне підтвердження. Британська розвідка перехопила й передала американському уряду так звану «ноту Циммермана» – німецьку дипломатичну депешу, у якій йшлося про таємні переговори Німеччини з Мексикою з метою утворення військового союзу проти США.

2 квітня В. Вільсон звернувся до конгресу з посланням, закликавши оголосити війну Німеччині. 6 квітня 1917 р., отримавши схвалення парламенту, В. Вільсон офіційно оголосив, що США вступили

у війну. Проте жодної офіційної угоди з Антантою В. Вільсон не уклав; Сполучені Штати вступили у війну як позаблокова країна.

СВІДЧЕННЯ 3

В. Вільсон у конгресі США (2 квітня 1917 р.): «Ми не бажаємо ні завоювань, ні панування. Ми не шукаємо для себе ані контрибуцій, ані матеріального відшкодування за ті жертви, які добровільно будемо приносити. Ми тільки одні з борців за права людини...

Ми будемо битися за демократію, за права тих, хто підкоряється властям, щоб мати право голосу в своїх власних державах, за права і свободи малих на-

родів, за загальне панування права, створення такого союзу вільних народів, який принесе мир і безпеку всім народам і, нарешті, зробить сам світ вільним. Втіленню цього завдання ми можемо присвятити наше життя і нашу долю...».

(Wilson W. War and Peace. Presidential Messages, Adresses, and Public Papers (1917–1924)/ Ed/ Baker R. S., Dodd W. E. Volume 1. New York, 1970, p. 14; 16)

■ **3. Воєнні дії на Західному фронті.** Обіцяна американська допомога вселила оптимізм в серця союзників, хоч очікувати негайного результату від кроку США було марно – перед тим, як прибути до Франції, американські загони повинні були бути відповідно навченими, оскільки не мали належної військової підготовки.

Відтак для німецького командування чи не єдиним шансом уникнути поразки було розгромити Англію і вивести її з війни до того, як нога американського солдата ступить на французький суходіл.

Тим часом на Західному фронті було призначено нового французького командувача. Ним став генерал Робер Нівель, людина, переповнена впевненістю в собі, проте не надто здібна. Він був переконаний, що як тільки захоче, то зможе виграти війну одним ударом. На жаль для нього, Е. Людендорф відвів свої війська на заздалегідь обладнані укріплення. Отож коли Р. Нівель перейшов у квітні 1917 р. у наступ в Шампані, ворога перед ним не виявилось.

Французькі війська опинилися на вщент зруйнованій війною території, яку вони повинні були пройти на очах у невидимого ними противника. Усе повторювалося з фотографічною точністю, як було на р. Соммі. Наприкінці битви французам все ж вдалося прорвати оборону і знищити багато німецьких полків. Дивовижно, але німці так і не дізналися, що від Парижа їх відокремлював опір нечисленних французьких військ.

Для того щоб зменшити німецький тиск на французів, британський командувач Дуглас Хейг розпочав нову атаку біля Іпра. Це був один з

найжахливіших лобових ударів противника за всю війну. Попереднє бомбардування розбило дренажну систему, що осушувала низину. Безперестанні сильні дощі перетворили поле битви в море багнуки, крізь яку, по пояс у воді, кидалися вперед британські вояки. Зброя всмоктувалася цією багнукою, як вода губкою. «Це взагалі не було життям, – писав Людендорф, – це було просто бридке страждання».

Втративши 265 тис. солдатів, британці зайняли близько шести миль заболочених сільськогосподарських угідь.

Найприємнішими для союзників за весь 1917 р. стали лише дві, за великим рахунком, події: прибуття на допомогу перших американських підрозділів та події на Сході. Тут у 1917 р. у війні настав злам. Скориставшись успішним Арабським повстанням (1916 р.), яке охопило більшу частину Аравійського півострова, британці рушили на Багдад. На той час як такої німецької колоніальної імперії вже не існувало. Німецькі колонії перебували під захистом військ, постійно розташованих у Того, Німецькій Океанії, Німецькій Новій Гвінеї та на частині території Китаю, але всі вони капітулювали ще в листопаді 1914 р. У липні 1915 р. Німецька Південно-Західна Африка (тепер Намібія) капітулювала перед південноафриканськими військами, у той час як у лютому 1916 р. припинив опір Камерун. У грудні 1917 р. союзники вступили до Єрусалима, поклавши край багатостолітньому пануванню в ньому турків. Усі колонії, за винятком Німецької Східної Африки (Танганьїка), припинили опір і оголосили про вихід з війни на третій день після підписання Німеччиною перемир'я.

На політичному фронті союзники по Антанті мали двох впливових військових лідерів: британського прем'єра Д. Ллойд Джорджа і 76-річного Ж. Клемансо, якого за його антинімецьку рішучість називали «тигром». «Я весь час веду війну», – заявляв Ж. Клемансо. Наявність таких авторитетних лідерів була необхідною умовою для здобуття перемоги, але й при цьому небагато хто наслідкував передбачати близьке завершення війни.

Підводна війна на завершальному етапі війни. У 1917 р., маючи на своєму озброєнні понад 300 підводних човнів, Німеччина на весь світ заявила, що безжально топить кораблі країн Антанти і нейтральні судна, що йтимуть у бік Англії. Відразу ж вона поновила торпедні атаки із субмарин. Проте Німеччина надто ризикувала, адже, здійснюючи блокаду Британії, вона спонукала до вступу у війну США, де ще не загоїлися душевні рани, завдані трагедією «Лузитанії».

У квітні 1917 р. німецькі підводні човни потопили цілий флот з британських і нейтральних кораблів загальною водомісткістю понад 1 млн тонн. Кожен четвертий корабель, що залишав британський порт, уже ніколи туди не повернувся.

Проти дій німецьких субмарин, які безперестанно атакували кораблі, була лише одна ефективна зброя – *конвой*. Кораблі зосереджувалися у групу і йшли в супроводі потужних військових крейсерів і британських та французьких підводних човнів.

Не зважаючи на сильну протидію Адміралтейства (британського морського відомства), прем'єр-міністр Девід Ллойд Джордж таки наполіг на тому, щоб усі торгові кораблі ходили у складі конвою. Унаслідок цього втрати серед союзників і нейтральних держав відразу скоротилися.

Всього ж за роки війни німецькими підводними човнами було потоплено понад 1000 британських і французьких кораблів, у тому числі 100 бойових надводних суден і 178 підводних човнів противника.

У жовтні 1917 р. у Німеччині було прийнято «програму Шеєра», за якою планувалося залучити до військових дій іще 376 підводних човнів. Та часу на втілення цієї програми історія Німеччині не залишила.

Починаючи з вересня 1917 р., британці і американці спільними зусиллями збудували багато нових кораблів замість втрачених Британією, а на кінець року вони спустили на воду субмарини, які були могутнішими за німецькі. Найстрашніша небезпека залишилася позаду, і тепер вже Англія повільно затягувала на шиї Німеччини мотузку блокади. До того ж на Німеччину невідворотно насувався голод. Споживання м'яса в країні становило лише чверть від рівня споживання в 1914 р., а темпи смертності серед новонароджених і маленьких дітей зросли на 50%. Це був початок краху могутньої імперії.

■ **4. «14 пунктів» В. Вільсона.** Останній рік війни розпочався важливою політичною подією – у січні 1918 р. В. Вільсон оприлюднив у конгресі США свої знамениті «14 пунктів», що заклали основи післявоєнного миру. Цей документ, який суттєво вплинув на події на фронтах Першої світової війни, а ще більше – на повоєнне облаштування світу, було перекладено багатьма мовами і видрукувано загальним накладом понад 6 млн примірників.

СВІДЧЕННЯ 4

Головні положення «14 пунктів»:

Скасування таємних міжнародних угод;
Гарантування вільного і безпечного мореплавства;

Усунення економічних бар'єрів і встановлення рівних умов для торгівлі;
Спільне скорочення озброєнь;

Справедливе вирішення усіх колоніальних суперечок з урахуванням потреб населення;

Вирішення усіх питань щодо Росії;
Залагодження територіальних суперечок між державами;

Створення Польської держави;
Створення всесвітньої міжнародної організації.

(Уткін А.І. Дипломатия Вудро Вильсона. – М.: Международные отношения, 1989, с. 176–177)

Допоки політики ворогуючих країн, насамперед Німеччини, визначалися, як ставитися до «14 пунктів», Е. Людендорф, командувач німецького Західного фронту, сформулював своє бачення головної мети німецького командування – завдати нокаутуючого удару військам Антанти неодмінно до того часу, коли американська військова сила розпростає свої могутні плечі.

Масований німецький наступ, що розпочався у березні 1918 р., знову привів німців, як і в 1914 р., на Марну. Перед цією небезпекою союзники нарешті домовилися між собою щодо кандидатури єдиного командувача об'єднаних сил – французького маршала Ф. Фоша. Оборонна лінія союзників прогнудалася під силою німецького удару, але не прорвалася. Німці, які тепер атакували, зазнавали таких самих жахливих втрат, як це раніше було з англійцями і французами.



■ Ф. Фош

Німеччина боролася з останніх сил; британська морська блокада змушувала страждати не лише німецьких солдатів, що не мали достатньо харчів і набоїв, а також їхні сім'ї на батьківщині. Завзяття німців помітно гасло і тепер вже Е. Людендорф без військової поліції не міг змусити своїх вояків з останніх сил прориватися до Парижа. Німецький наступ захлинувся.

8 серпня, у день, який Е. Людендорф назвав «чорним днем німецької армії», союзники завдали могутнього контрудару по позиціях німців. Кинувши в бій 450 танків, британці змусили німців відступити до Ам'єна. Американці тепер висаджувалися на узбережжі Франції цілодобово, і німецькі генерали усвідомлювали, що війну програно. Вони вже не вірили в перемогу, але ще сподівалися укласти мир на прийнятних для Німеччини умовах. Найкращим для них варіантом було припинити опір, тому ще влітку німецький уряд звернувся до країн Антанти з пропозицією про переговори на принципах, викладених у «14 пунктах» В. Вільсона.

У жовтні 1918 р. у Франції вже було розгорнуто американську армію чисельністю понад 1 млн 750 тис. вояків. Таким чином, долю Німеччини було вирішено.

■ **5. Технічні удосконалення в роки війни.** У ході війни вперше з'явилися або вперше знайшли масове застосування багато технічних новинок.

Особливо багато їх було в авіації. Перше бойове застосування літаків відбулося в Балканських війнах 1912–1913 рр., а до початку Першої світової в розвинених країнах авіація вже входила до складу армій і флотів як допоміжна частина. Застосування бойових літаків стало можливим з винаходом кулемета, здатного стріляти через площину обертання гвинта. Першим це застосував французький пілот Ролан Гарро. Справжній триумф у роки Першої світової пережив підводний флот. Підводні човни стали грозою морів, знищуючи як цивільні, так і військові кораблі.

Свої новинки були застосовані й у сухопутних військах. Розвиток автомобільної і тракторної техніки привів до створення броневих автомобілів, а згодом і танка.

На полях Першої світової війни вперше було застосовано зброю масового ураження – бойові отруйні речовини, спочатку в 1915 р. Німеччиною, а потім вони з'явилися й в арміях інших країн.

Поява на фронтах цих новинок спричинила розроблення засобів протидії їм: зенітних снарядів проти літаків, глибинних бомб проти підводних човнів, протитанкових снарядів і гармат, протигазів проти хімічної



■ Військові літаки на аеродромі



■ Танк часів Першої світової війни

зброї. Як наслідок, нові види зброї докорінно змінили тактику війни як на суходолі, так і на морі.

■ **6. Зміна статусу жінки в період війни.** Війна спричинила революційні зміни в становищі жінок. Те, за що боролися кілька поколінь *суфражисток* і *феміністок*¹, звершилося. Історія зберегла багато прикладів мужності жінок у роки війни. Так, двадцятирічна

Велика герцогиня Люксембурзька Марія Адельгейда, захищаючи кордони своєї маленької країни, прибула в авто на прикордонний з Німеччиною міст й наказала водієві поставити авто поперек дороги. Ні вмовляння, ні погрози командира німецької дивізії вторгнення на неї не подіяли. За наказом Вільгельма II її було ув'язнено в Нюрнберзький замок, де вона перебувала до закінчення війни.

Багато жінок нарівні з чоловіками брали участь у бойових діях. Так у полках російської кавалерії нерідко воювали жінки-козачки. Французька телеграфістка до останнього подиху підтримувала зв'язок між військами під час «верденської м'ясорубки». 70-річна німкеня, яка втратила на війні двох синів, вогнем з ручного кулемета стримувала наступ російської піхоти. Серед бійців траплялися й діти. Ці факти свідчать, з одного боку, про героїзм, а з іншого – про жорстокість і безглуздість війни.

Загальна мобілізація чоловічої частини населення вимагала залучення жінок на роботу і на службу замість чоловіків, які пішли на війну. Одні жінки відгукнулися на патріотичний заклик, інші, більшість, залишившись без годувальника, пішли працювати через фінансову безвихідь.

Якщо до війни навіть відносно небагата родина в західноєвропейських країнах чи США могла дозволити собі мати служницю (напри-



■ Дівчинка-робітниця на ткацькій фабриці



■ Жінки працюють на тютюновій фабриці

¹Суфражизм і фемінізм – рухи жінок за рівні з чоловіками права.



■ Жінки-поліцейські в Лондоні



■ Жінки у військовому шпиталі

клад, в Англії понад 1 млн жінок працювали прислугою), то тепер жінки з нижчих прошарків воліли йти на краще оплачувану «чоловічу» роботу і жінкам із середнього класу доводилося хатню роботу виконувати самим.

Багато жінок залишили свою основну роботу й пішли працювати в тил. Так, 700 тис. британських жінок пішли працювати на швейні підприємства, машинобудівні та військові заводи. Часто це була небезпечна робота, оскільки боєприпаси могли вибухнути. Так сталося на початку 1917 р., коли в Лондоні вибухнула фабрика боєприпасів з численними жертвами, у тому числі й серед жінок. Чверть мільйона жінок-англієнок працювали в сільському господарстві.

Жінки працювали на верф'ях, водіями та кондукторами трамваїв, листоношами, няньками й навіть сажотрусами. Жінки почали виконувати таку роботу, про яку раніше навіть і не йшлося. Під час Першої світової війни їм навіть дозволили служити в поліції. Жінки з кращою освітою пішли працювати в державні відомства перекладачками, телефоністками. Деякі завербувалися медсестрами й працювали в польових шпиталях. Наприклад, сестрами милосердя були російська імператриця Марія Федорівна та дві її доньки.

У роки війни жінки перестали носити коштовності й дорогий, святковий одяг. У стилі одягу жінки з різних станів та прошарків стали практично рівними, бар'єри було зруйновано. Жінки стали носити пояси із застілками, коротші, для зручності пересування, спідниці. Було легалізовано, спочатку як робочий одяг, жіночі штани.

Таким чином, об'єктивно війна сприяла утвердженню нового статусу жінок як рівних з чоловіками членів суспільства.

■ **7. Завершення війни.** Хоч головні битви розгорталися в 1918 р. на Західному фронті, історія розпорядилася так, що не вони завершили війну, а події на Східному фронті.

Упродовж двох років у північній частині Греції англо-французькі війська безрезультатно боролися проти Центральних держав. Тепер у них з'явився шанс: у серпні було зайнято і звільнено Сербію, а впродовж наступних місяців Туреччина зазнала поразки у Вірменії і Сирії.

Потім настала черга Австро-Угорщини. Італійці нарешті поквиталися за попередні принизливі поразки, атакувавши австрійську армію з півдня. На територію Австро-Угорської імперії було скинуто зливу бомб, нашіпгованих не вибухівкою, а листівками із закликом до капітуляції. У них неавстрійським народам обіцялися свобода, мир і право

на національне самовизначення. Військові поразки австрійської армії, блокада і пропаганда союзників спричинили розпад імперії на національні держави.

Наприкінці вересня 1918 р. П. Гінденбург і Е. Людендорф заявили німецькій владі, що армія вже не має сил боротися, і поставили вимогу укласти перемир'я. Відтак німецький принц Макс Баденський звернувся з цією пропозицією до В. Вільсона. До Німеччини приєдналася й Австро-Угорщина.

За час, поки тривали переговори про умови перемир'я, сталися події, що прискорили розв'язку: наприкінці березня 1918 р. з війни вийшла Болгарія, наприкінці жовтня – Туреччина, а на початку листопада – Австро-Угорщина.

На тлі поразки своїх союзників та нестримного відступу німецької армії на Заході, повстання німецьких військових моряків, що 3 листопада 1918 р. поклало початок революції в Німеччині, зречення кайзера Вільгельма II у Комп'єнському лісі біля залізничної станції Ротонд 11 листопада 1918 р. було підписано перемир'я. Спочатку на Західному фронті, а потім повсюди в Європі запанувала тиша. Офіційно на континенті настав мир.

■ 8. Втрати від війни. Війна, в ході якої союзники щонайменше чотири рази були близькі до поразки, закінчилася. На її завершальному етапі Центральні держави воювали проти держав Антанти, що мали переважачі фінансові, військові і трудові ресурси світу. Також союзники цілком контролювали моря, а в останню фазу війни мали перевагу в повітрі. Авіація в цій війні використовувалася не стільки для завдання бомбових ударів, скільки для ведення повітряної розвідки за переміщенням ворожої армії.

Дві величезні помилки, яких припустилася Німеччина, об'єднали проти неї більшість країн: по-перше, вторгнення в нейтральну Бельгію і, по-друге, ведення «необмеженої» підводної війни. Обидві ці акції були викликом моральним засадам більшості націй і не могли бути залишені без покарання.

До недоліків взаємодії союзних держав варто віднести те, що вони довгий час не могли згуртувати та об'єднати свої зусилля, а постійне їхнє змагання за лідерство в антинімецькій коаліції мало не коштувало їм перемоги.

Людські втрати від війни

На війну, у якій брали участь 34 держави з населенням близько 1 млрд чол. (67% населення планети), було мобілізовано близько 65 млн осіб. 5 млн мирних жителів померли в результаті війни.

Не менше 6 млн людей, ослаблених труднощами війни, померли вже після війни внаслідок жакливого епідемії грипу, яка пронеслася світом у 1918–1919 рр.

У відсотковому співвідношенні до чисельності населення найбільші жертви на вівтар війни було покладено:

- Сербією – загинули 6% населення
- Францією – 3,4%
- Румунією – 3,3%
- Німеччиною – 3,0%

Наслідки війни

Руйнування

На плечі простих людей було покладено тягар економічних збитків від війни. Війна затримала господарський і навіть культурний розвиток цілого покоління. Найбільший відсоток економічних збитків від війни зазнали:

- Британія – 30 %
- Німеччина – 20 %
- Франція – 15 %
- США – 14 %

Території, особливо у Франції, Бельгії, Росії, на яких точилися бої, були вщент зруйновані.

Під час окупації зайняті території нещадно грабувалися; місцеве населення примушувалося до будівництва оборонних споруд.

Людські втрати на фронтах¹

Унаслідок війни близько 10 млн вояків загинуло (включаючи 1 млн тих, хто пропав безвісти), близько 21 млн було поранено:

- Німеччина – загинули 1,8 млн
- Росія – 1,7 млн
- Франція – 1,4 млн
- Австро-Угорщина – 1,2 млн
- Британія – 950 тис.
- Італія – 460 тис.
- США – 115 тис.
- Канада – 60 тис.
- Австралія – 60 тис.
- Нова Зеландія – 16 781 тис.

Кожна хвилина війни забирала життя 4 солдатів, а ще 9 отримували поранення. Деякі із скалічених на війні із часом поверталися до нормального життя, але більшість з них закінчували своє життя у шпиталях і лікарнях.

Політичні наслідки

У світі з'явилися дві нові сили, що визначатимуть події післявоєнної доби: стійке поширення комунізму і лідерство США.

Війна поклала край Європі як центру колоніального світу. Чотири імперії, які наполегливо йшли у війну в 1914 р., тепер розпалися: Австро-Угорська, Німецька, Російська, Турецька. Тільки Британська імперія ще продовжила на деякий час своє існування.

Європа 1918 р. так само мало нагадувала Європу 1914 р., так само як Європа 1815 р. мала обмаль подібностей з Європою 1789. Постали нові держави: Польща, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Чехо-Словаччина, Угорщина, Австрія, Королівство сербів, хорватів і словенців. Україна, Грузія, Азербайджан та середньоазійські емірати не спромоглися відстояти свою незалежність.

Було зруйновано процеси, що розпочалися на зламі XIX–XX ст., загострилися класові, міждержавні та етнічні суперечності.

В Європі стався революційний вибух, що розколов світ на демократичний і тоталітарний.

Війна зруйнувала довоєнний міжнародний правовий порядок, породивши нову міжнародну правову систему.

Запитання і завдання

1. Як, на Вашу думку, узгоджуються неодноразові заяви американських лідерів про нейтралітет США у війні зі Свідченням 2?
2. Проаналізуйте Свідчення 3. Чи є переконливими для Вас слова, виголошені В. Вільсоном, про причини та цілі вступу США у війну?
3. Розкрийте перебіг бойових дій на фронтах у 1917 р. Яке, на Вашу думку, місце в загальній картині завершального етапу війни посідала підводна війна?
4. «14 пунктів» В. Вільсона – це документ, що переважно був спрямований на:
 - а) якомога швидше завершення війни;
 - б) облаштування повоєнного світу?
 Для аргументації вашого висновку скористайтеся Свідченням 4.
5. Як і завдяки чому змінився статус жінки в період війни?
6. Проаналізуйте втрати від Першої світової війни. Які з них і чому найбільше вражають Вас?

¹ Дотепер кількість жертв війни точно не встановлено. Тут наведено дані з «A Dictionary of Twentieth Century World History». Oxford – New York. Oxford University Press, 1997, p. 663.


Головні події Першої світової війни 1914–1918 рр.

Рік	Західний фронт	Східний фронт	Середній Схід	На морі	Політичні події
1914	Серпень: німецький наступ на Париж. Вересень: битва на Марні. Жовтень: Перша битва на Іпрі	Битва під Танненбергом			Жовтень: приєднання Туреччини до Центральних держав
1915	Березень, квітень: Друга битва на Іпрі				Травень: приєднання до Антанти Італії. Вересень: приєднання Болгарії до Центральних держав
1916	Лютий: німецька атака на Верден. Липень: битва на р. Соммі	Брусилівський наступ проти Австрії		Травень: Ютландська битва	Грудень: призначення Девіда Ллойд Джорджа британським прем'єр-міністром
1917		Вихід Росії з війни	Грудень: захоплення Єрусалима	Підводна війна німецького флоту. Блокування британським флотом німецьких портів	Березень: революція в Росії. Квітень: вступ США у війну на боці Антанти
1918	Березень: останній наступ Людендорфа. Серпень: контрнаступ союзників	Громадянська війна в Росії. Липень: розстріл сім'ї Миколи II			Січень: «14 пунктів» В. Вільсона. Березень: Брест-Литовський мир. Квітень: призначення Фоша головнокомандувачем військ Антанти. Зречення Вільгельма II Листопад: підписання перемир'я

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ 2

Перша світова війна («Велика війна») 1914–1918 рр. – перша в історії війна, якій передувала загальна військова мобілізація в глобальному масштабі. Деякі дослідники вважають, що власне ХХ ст. в політичному сенсі розпочалося саме з 1914 р. – «коротке століття».

Уже наприкінці ХІХ ст. було очевидно, що війна в Європі неминуче спричинить катастрофу всесвітнього масштабу. Проте такі реалістичні прогнози глузливо відкидали ті, хто непохитно увірував у силу зброї і в непогрішність своїх військових планів. Напередодні війни лідери всіх європейських держав жодною мірою не передбачили ні її масштабів, ні до чого вона врешті-решт призведе. Побутовали настрої, що, мовляв, після перемоги (кожна сторона вважала, що своєї), як це було раніше, перерозподілять землі, проведуть нові «справедливі» кордони, поділять трофеї і укладуть черговий договір про мир, яких до того підписувалося сотні.

Головні держави – учасниці війни не мали ні найменшої уяви про те, що таке світова війна, оскільки до 1914 р. війни були лише локальними. Англія взагалі сто років не вела, не рахуючи колоніальних експедицій і Кримської війни, воєн на континенті; Росія воювала (з відомими результатами) лише на периферії – в Криму, на Далекому Сході й на Балканах.

Ключове і найскладніше питання щодо будь-якої війни: чи була вона невідворотною? Остаточної відповіді на це запитання немає, можна лише дати теоретичне пояснення. Передвоєнна міжнародна криза пройшла два етапи: перший – від вбивства в Сараєві до рішення Австро-Угорщини вручити ультиматум Сербії; другий – від вручення цього ультиматуму 23 липня до початку війни 1 серпня 1914 р. Часу було вдосталь.

Загалом не лише до пострілів у Сараєві, а й вже після того, як вони пролунали, світову війну можна було відвернути. Для цього слід було вжити спільних зусиль, що мали об'єднуватися спільним прагненням збереження миру. Але подібних настроїв в агресивних сторін, найперше в Німеччині, не було. Відома формула «дія – протидія» виявилася сильнішою за політичну мудрість.

Ніхто з числа відповідальних діячів великих держав не боявся початку війни, навіть якщо вона стане загальноєвропейською, оскільки вважали, що вона буде легкою і, звісно ж, переможною для них. «Ми в генеральному штабі готові, й поки що нам зовсім нічого робити», – заявляв за кілька днів до початку війни заступник начальника німецького генерального штабу.

Нарешті настав момент незворотності, який збігся в часі з першими пострілами, й задіялася сила воєнної інерції. З того часу вже ніхто й ніщо не могли зупинити війни.

Коли вона нарешті розпочалася, то виявилася дуже відмінною від того, що могло собі уявити як цивільне населення, так і військові. Уряди й військове командування виявилися неготовими до боротьби, що тривала понад чотири роки й охопила ледь не увесь світ. Майже всі були впевнені, що війна буде швидкоплинною. Жодна держава не могла на той час дозволити собі великих видатків на її тривале ведення.

Німці нахвалялися, що будуть у Парижі впродовж двох тижнів, а по тому стрімко покінчать з Росією. В Англії молоді люди стрімголов ки-

нулися записуватися до війська, остерігаючись, що війна до Різдва 1914 р. закінчиться і вони не встигнуть здійснити подвиги на ній.

З подібними настроями Європа вступила у війну. В усіх країнах панував дух патріотизму й великого ентузіазму щодо швидкої перемоги в ній. Найкращим підтвердженням цього став той факт, що інтелектуали, соціалісти, навіть ліві, забули про ідею об'єднання світового робітництва й цілком підтримали військові зусилля своїх урядів.

Розвиток військової стратегії і техніки внаслідок війни. Війна завдяки широким удосконаленням у комунікаціях позначилася небаченими раніше темпами переміщення військ залізницями та морськими шляхами. Не лише обивателі, але й військові експерти помилялися у своїй переконаності, що війна буде короткотривалою завдяки залізницям, що тисячами швидко доставляли солдатів і офіцерів на поля битв. Але як тільки вони вивантажувалися з вагонів, то далі доводилося йти пішки.

На початку війни було обмаль автомобільного транспорту й підкріплення на фронт рухалося дуже повільно, не швидше, ніж війська Наполеона на початку XIX ст. Крім того, війська були настільки численними, що їх не могла прогодувати сільська місцевість, де вони воювали. Відтак продовольство доводилося доставляти з батьківщини. У результаті солдати могли рухатися вперед тільки такими темпами, якими їм доставлялося продовольство. Скрізь були коні: верхові коні для офіцерів, коні для переміщення на позиції важких гармат, коні, щоб їхнім м'ясом годувати голодних солдатів. У результаті в кожній армії корм для коней займав більше місця, ніж боеприпаси, у яких постійно відчувалася гостра потреба.

Військові стратеги протиборних сторін вважали, що перемогу принесе масований наступ переважаючих чисельно армій. Але вони не передбачили, що механізована оборона ефективно стримуватиме атаки переважаючої чисельно піхоти й кінноти. Три чинники зробили оборонні бої більш результативними, ніж будь-коли раніше: саперна лопата, якою були вириті глибокі траншеї, колючий дріт, який захищав окопи, і кулемет з його смертоносною вогневою міццю.

Перед від'їздом у Францію британські офіцери отримали наказ ретельно нагострити свої шаблі і піки. Але гостра шабля і прудкий кінь були безсилі проти вбивчого вогню з кулеметів, на які солдати кидалися, прориваючи колючий дріт, у надії захопити ворожі траншеї. Сила оборони виявилася більшою за звитягу атак, через це війна виявилася малорухливою, позиційною.

У результаті кількість жертв серед атакуючих була небачених раніше масштабів. До 1916 р. перші й кращі армії з обох воюючих сторін були в значній мірі винищені. На початку війни французи в марній спробі за місяць вторгнутися в Німеччину втратили 300 тис. вбитими й пораненими. Битвами під Верденом і на р. Соммі в 1916 р. закінчилося романтичне захоплення війною, і надалі вона вочевидь стала війною на взаємне винищення.

У ході війни її учасники стали шукати способи зробити наступальні операції більш ефективними й менш дорогими. До початку будь-якого наступу необхідно було спочатку артилерійським вогнем зруйнувати загородження з колючого дроту та знищити ворожі кулемети. Для цього потрібні були важкі й мобільні гармати. Але в 1914 р. жодна армія не мала їх в достатній кількості і не були передбачені кошти на боеприпаси до них. У 1915 р. німці вперше застосували отруйний газ, але ця

зброя була ненадійною, адже залежала від сили й напрямку вітру. Значно ефективнішими виявилися танки, які давали значну перевагу британським атакам в 1916 р.

Ближче до завершення війни переміщення великих армій стало можливим завдяки використанню у великій кількості вантажівок і тракторів. Британська армія, наприклад, розпочала війну лише з сотнею вантажівок; до 1918 р. їх було 60 тис. Ефективне використання літаків стало можливим вже наприкінці війни.



■ Руїни Каренсі після взяття французами, 1915 р.



■ Солдати Духовицинського полку на військових навчаннях у протигазах, 1916 р.

Очевидним досягненням в роки війни стали успіхи в медицині. Як результат, це була перша війна в історії, у якій війська страждали більше від вогню противника, ніж від хвороб. Так, у франко-пруській війні 37 з кожної тисячі французьких солдатів загинули від ворожих куль, а 140 – від хвороб. У Першій світовій війні 135 французьких солдатів з кожної тисячі загинули від рук противника і лише 20 – від хвороб.

Економічні, соціальні й політичні наслідки війни. До 1915 р. стало зрозуміло, що приватні підприємства не можуть задовольнити потреби війни. В усіх державах уряди дедалі активніше втручалися в економіку; все було підпорядковано потребам очікуваної перемоги у війні. Держава надавала тим чи іншим підприємствам військові замовлення, встановлювала жорсткі вимоги до трудової дисципліни працівників та строків виконання замовлень власниками підприємств. Державне регулювання, яке час від часу застосовувалося в довоєнний час (наприклад Т. Рузвельтом і В. Вільсоном у США, урядом лібералів – у Великій Британії), у роки війни стало нормою життя. Підприємці й населення визнавали, що заради перемоги необхідно на час війни поступитися певними правами і свободами на користь держави. Чоловіки були потрібні і на полі бою, і в промисловості, в сільському господарстві. Тільки уряди були наділені повноваженнями вирішувати, як краще використати робочу силу своїх країн.

Війна також стала точкою відліку у встановленні соціальної справедливості щодо жінок. Жінки, які до війни боролися за рівні з чоловіками права, брали безпосередню участь у бойових діях, замінили чоловіків на військових заводах і фермах. Тисячі добровольців працювали медичними сестрами у військових госпіталях за лінією фронту, а також на передовій. Після закінчення війни багато країн визнали, що зусилля жінок у війні заслуговують щонайменше на надання їм права брати участь у виборах.

Війна згубно позначилася на долі дітей воюючих країн. Підлітки, переповнені патріотизмом і героїчним романтизмом, проникали на передову й допомагали дорослим у боротьбі, чимало з них було відзначено бойовими нагородами. З іншого боку, руйнування міст і сіл в районах бойових дій, загибель на фронтах війни батьків, злидні й голод також були супутниками дітей часів Першої світової війни.

Масштаби людських втрат та знищення майна внаслідок війни були приголомшливими. Економіка Європи в значній мірі була зруйнована й довгий час не могла досягти довоєнних показників. Проте ці наслідки мали тимчасовий характер, і вже через кілька років території були відновлені. Інші наслідки, політичні, виявилися наймасштабнішими. Війна зруйнувала традиційні імперії: Австро-Угорську, Німецьку, Російську, Османську. Лише Британська імперія проіснувала ще певний час. Натомість з'явилися дві нові сили, які багато років після закінчення війни впливали на історію людства, – поширення комунізму й набуття США статусу світової держави.

Старий світ, яким він був до 1914 р., назавжди відійшов у минуле. Найгіршим стало те, що війна залишила по собі ненависть, гіркоту і підозру, які отруювали світовий порядок двадцять післявоєнних років. Ця тяжка спадщина стала однією з причин Другої світової війни, що вибухнула в 1939 р.

Що потрібно знати і вміти, вивчивши тему 3:

- *описувати* хід Паризької конференції;
- *характеризувати* основні положення Версальського договору з Німеччиною та договорів з її союзниками в Першій світовій війні; механізм створення, переваги й недоліки Ліги Націй; значення реалізації планів Дауеса і Юнга для Європи і США;
- *пояснювати* механізм розв'язання проблеми репарацій та значення її подолання для стабільності у світі;
- *визначати* причини розбіжностей між державами-переможцями на Паризькій конференції;
- *критично аналізувати* рішення Паризької мирної конференції, зокрема статей Версальського договору;
- *використовувати* історичну карту для розкриття умов Версальського договору, мирних договорів із союзниками Німеччини в Першій світовій війні, кордонів нових незалежних держав Європи, наслідків Вашингтонського договору;
- *давати* характеристику політичним особистостям: Ллойд Джорджу, Пуанкаре, Клемансо;
- *узагальнювати* значення повоєнного врегулювання міжнародного становища;
- *хронологічно співвідносити* події та явища доби;
- *тлумачити* і *застосовувати* поняття і терміни: «анексія», «репарація», «контрибуція».

§ 8.

ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ

■ **1. Наміри головних держав-переможниць на конференції.** Війна скінчилася, й настав час дбати про мир. З метою облаштування повоєнного світу переможцями було скликано всесвітню мирну конференцію, якій судилося стати найзапеклішою дипломатичною битвою між вчорашніми союзниками. На відкритті конференції 18 січня 1919 р. були присутні 72 делегати з 26 суверенних країн і 4 британських домініонів.

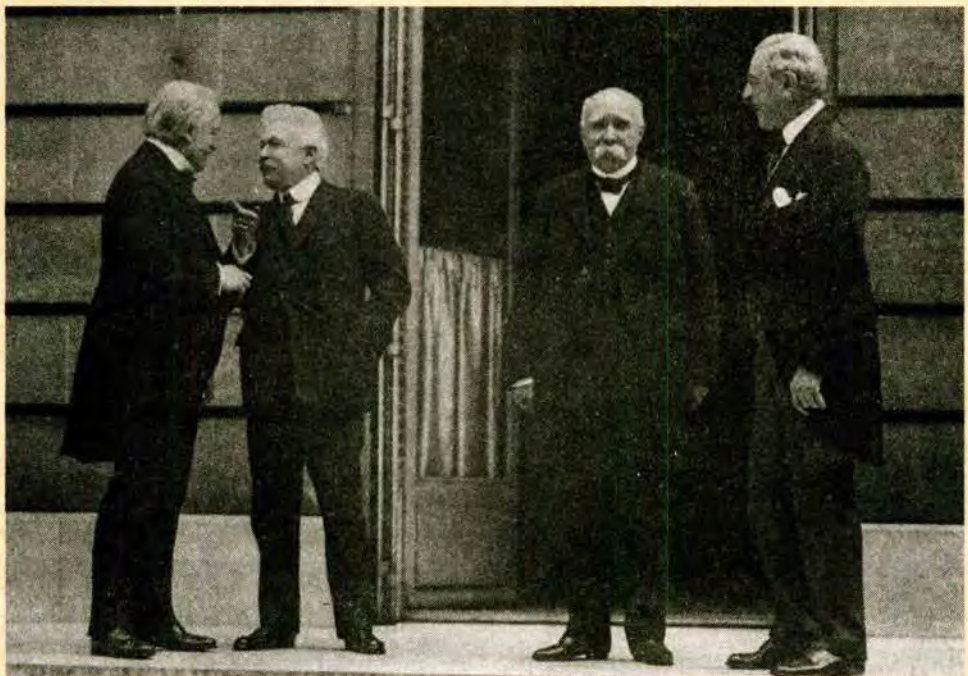
Росію, яка вийшла з війни до переможного для Антанти завершення і в якій була неприйнятна для Заходу влада більшовиків, та переможені країни на конференцію не було запрошено.

Хоч і не маючи формального запрошення, до Парижа прибула також спільна від Української Народної Республіки і Західної Облaсті УНР делегація. Вона мала намір домогтися визнання незалежності України, виведення з української території іноземних військ (Антанти, польських

та румунських), надання допомоги в обороні від радянської Росії та антибільшовицької російської Добровольчої армії генерала Антона Денікіна. Пізніше, навесні 1919 р., до Парижа прибула спеціальна українська делегація, що мала домагатися припинення війни Польщі проти Західноукраїнської Народної Республіки.



Головну роль на конференції відіграла «Велика четвірка» в особі президента США Вудро Вільсона та прем'єр-міністрів Жоржа Клемансо (Франція), Девіда Ллойд Джорджа (Велика Британія), Віктора Орландо (Італія). Усередині четвірки вирізнялася «Велика трійця», у якій місця італійцю вже не знайшлося.



■ «Велика четвірка»

Крім «Ради чотирьох», найважливіші рішення приймалися також «Радою десяти», яка складалася з глав урядів і міністрів закордонних справ США, Великої Британії, Франції, Італії та Японії.

Ще задовго до відкриття конференції між членами «Великої трійці» загострилася боротьба. Навіть з такого другорядного питання, як де проводити її – у Франції чи у Швейцарії. Англія і Франція, віддаючи належне внеску на завершальному етапі війни американських дивізій у Франції, закидали США, що ті не виробили жодної гармати і жодного танка, а із задіяних 1918 р. у Франції 4 млн союзницьких військ майже 2 млн становили англійські вояки. Те, що саме 1 млн американців схилив на Західному фронті шальки терезів на бік Антанти, уже не згадувалося. Війна закінчилася, і США перестали бути «рятівним колом» для Європи.

Ситуація у світі на час проведення Паризької конференції:

- Спільними зусиллями Німеччина була переможена. Тепер потрібно було вжити заходів, щоб у майбутньому з німецької землі не розгорілося полум'я нової війни.
- Владу в Росії захопили більшовики, які закликали народи до всесвітньої комуністичної революції. Це, природно, непокоїло переможців. Вони боялися, що полум'я комуністичної революції може охопити всю Європу й навіть Америку.
- Центральна і Східна Європа були дестабілізовані; на руїнах Російської та Австро-Угорської імперій внаслідок національного руху постали нові держави: Польща, Чехо-Словаччина та ін.
- Монарші династії Німеччини і Австро-Угорщини напередодні мирної конференції зреклися тронів й лише Велика Британія залишалася монархією.
- Британський і французький уряди підписали впродовж війни низку таємних угод. Зокрема, вони пообіцяли надати Японії особливий статус в Азії. За Лондонським договором 1915 р. союзні держави пообіцяли Італії, що вона отримає ряд територій тепер уже не існуючої Австро-Угорщини. Італія чекала на виконання обіцянки.
- Японія також наполягала на задоволенні її претензій в Азії.

Війна закінчилася швидше, ніж цього очікували союзники. Відтак на підготовку мирних договорів і узгодження позицій залишалася обмаль часу. Виявилось, що єдині в боротьбі проти Німеччини, переможці мають дуже різні погляди на майбутнє повоєнного світу. Уже в ході конференції інколи складалося враження, що здобути військову перемогу було легше, ніж домовитися про розподіл її плодів.

Франція насамперед вбачала в конференції місце реваншу, помсти німцям. Відсутність на конференції традиційного союзника Франції проти Німеччини – Росії змушувала Париж триматися Англії.

СВІДЧЕННЯ 1

Раймон Пуанкаре під час відкриття Паризької конференції:
«Панове, рівно сорок вісім років тому в Дзеркальній залі Версальського палацу було проголошено Німецьку імперію. Сьогодні ми зібралися тут для

того, щоб зруйнувати і замінити те, що було створено того дня».

(Табуї Женецьєва. Двадцять лет дипломатической борьбы. Перевод с французского. Москва, Изд-во иностранной литературы, 1960, с. 39)



■ *Пуанкаре Раймон (1860–1934), президент Франції (1913–1920). Відстоював територіальну цілісність країни в роки Першої світової війни. На Паризькій конференції наполягав на виплаті Німеччиною величезних репарацій. У зв'язку з невиконанням Німеччиною цих вимог, у 1923 р., будучи прем'єр-міністром, віддав французьким військам наказ окупувати німецький Рур до повного розрахунку з боку німців за репараціями. У 1924 р. пішов у відставку. У 1926 р. знову став прем'єр-міністром.*

Велика Британія сподівалася, що конференція стане трампліном для відновлення її могутності. Д. Ллойд Джордж, як і Ж. Клемансо, не хотів бачити американського президента в Парижі. Французький прем'єр, боячись, що сама присутність В. Вільсона на конференції дасть змогу німцям маневрувати на переговорах, писав Д. Ллойд Джорджу: «Я не вважаю за потрібне приховувати від вас, що вважаю його присутність і небажаною, і неможливою».

США перебували в особливому становищі. На початку грудня 1918 р. американська делегація у складі 1300 осіб вирушила на пароплаві «Джордж Вашингтон» до Європи. В. Вільсон – «батько» історичних «14 пунктів», не приховував, що метою США на конференції є доповнення економічної і військової могутності міцним політичним впливом на Європу. Американці мало переймалися гаслом Д. Ллойд Джорджа «Німці за все заплатять!», адже часи, коли вони кланялися у Вестмінстері й Пале-Бурбоні, пройшли. Головне, на думку американців, полягало в установленні рівноваги між Англією та Німеччиною через заснування на конференції всесвітнього парламенту – Ліги Націй. Америка розраховувала, опершись на нові держави, стримати апетити Англії і Франції щодо Німеччини, адже лише за умов рівноваги США могли стояти над іншими державами. Англія вже не могла цьому зарадити, адже втратила свій єдиний традиційний козир – перевагу над США у військово-морському флоті.

Єдиним серйозним конкурентом лідерству США міг бути лише Ватикан, і щоб не допустити контролю Папи Римського над об'єднаною німецько-австрійською державою, Сполучені Штати виступали проти об'єднання Австрії з Німеччиною.

У ході конференції було підготовлено проекти окремих мирних договорів з п'ятьма країнами: Німеччиною, Австрією, Болгарією, Туреччиною й Угорщиною.

Щодо «українського питання», то в ході конференції та в її підсумкових документах українські інтереси було проігноровано. Принципово негативна позиція Польщі щодо українських домагань була підтримана французькою делегацією. Прихильність до українських інтересів виявила делегація Великої Британії¹, але це не мало позитивних для української справи наслідків. Поразка українських армій у війні з поляками і більшовиками в 1919–1920 рр. призвела до послаблення й без того хиткої позиції української делегації в Парижі. У червні 1919 р. Польща отримала повноваження на приєднання всієї Галичини. У грудні 1919 р. Паризька конференція прийняла декларацію про тимчасовий східний

¹Радником у справах Галичини англійського міністерства закордонних справ був виходець з України Л. Намієр.

кордон Польщі, за якою їй передавалися території з переважно польським населенням. Проте передавалися й українські території: Лемківщина, Посяння, Підляшшя, Холмщина¹. У травні 1919 р. конференція передала Закарпатську Україну Чехо-Словаччині (у вересні це рішення було вписано у текст Сен-Жерменського договору).

■ 2. Версальський договір з Німеччиною. Створення Ліги Націй.

Після запальних дискусій, коли часом конференція висіла на волоску від зриву, 28 червня 1919 р. політики виїхали до передмістя Парижа Версаля, де й підписали договір, що увійшов в історію як Версальський.



■ Підписання Версальського договору. Картина І. Орпена

СВІДЧЕННЯ 2

«У центрі Дзеркальної зали споруджено невелике підвищення... Клемансо сідає в центрі довгого столу, обличчям до вікон. Справа від нього – президент Сполучених Штатів Вільсон, зліва – Ллойд Джордж. Місце маршала Фоша залишається вільним: він не схвалює договору, вважаючи, що «останній не забезпечує безпеки Франції».

Вибиває три години.

До зали входить дуже блідий, у старому чорному сюртуку, новий німецький міністр закордонних справ Герман Мюллер.

Раптом з'являється сонце. Воно освітлює тераси і листя парку, воно від-

бивається в дзеркалах і всіх осліплює.

Упівголоса Клемансо каже: «О сонце, супутник переможців! Сонце Аустерліца... Сонце Марни, залиши нам вірним! Зігривай завжди наші серця і давню землю Франції!».

...О третій годині п'ятдесят хвилин підписання договору повноважними представниками закінчується. Лунає грім гарматних салютів...».

(Табуї Женевьєва. Двадцять лет дипломатической борьбы. Перевод с французского. Москва, Изд-во иностранной литературы, 1960, с. 38)

¹У 1920 р. лінію розмежування між Україною та Польщею назвуть за іменем британського міністра закордонних справ лорда Керзона «лінією Керзона». У 1923 р. рішенням Ради послів країн Антанти до Польщі було приєднано Галичину.

Основні положення Версальського договору

Політичні обмеження Німеччини	<ul style="list-style-type: none"> • Німеччина проголошувалася єдиним винуватцем війни. • Заборонялося об'єднання з Австрією (аншлюс) з метою утворення єдиної Німецької держави. • Німеччина повинна була видати воєнних злочинців
Економічні обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Накладалися великі репарації¹ (в основному на користь Франції). У договорі не вказувалася конкретна їхня сума – її згодом мала визначити спеціальна комісія (у наступні роки було визначено суму 269 млрд золотих марок з терміном виплати 42 роки). • Вугільні шахти Саару передавалися Франції на 15 років
Територіальні обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Німеччина поступалася територіями на користь 5 сусідніх держав. • Країну було розчленовано на дві частини: власне Німеччину й Австрію. • До Франції переходили Ельзас і Лотарингія. • Територія на лівому березі Рейну поділялася на три зони, які повинні були бути звільнені від окупації переможцями через 5, 10 і 15 років. • Міста Данциг (тепер польське місто Гданськ), Мемель (тепер литовське місто Клайпеда), а також Саар підлягали управлінню Ліги Націй. У майбутньому населення цих регіонів мало право висловитися шляхом референдуму (плебісциту) щодо того, чи бажає воно приєднатися до Німеччини. • Східна Пруссія відокремлювалася від Німеччини «польським коридором». • Німеччина втратила всі землі, захоплені нею на Сході в результаті поразки Росії: Україну, Білорусію, Польщу, Естонію, Латвію, Литву. • Усі заморські німецькі колонії відходили під мандат Ліги Націй (у більшості з них цим мандатом скористалася Велика Британія).
Військові обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Чисельність війська не могла перевищувати 100 тис. осіб. • Німецький Генеральний штаб ліквідувався. • Дозволялося мати не більше 6 «кишенькових» крейсерів. • Заборонялося мати підводний флот та військову авіацію. • Накладалася заборона на важку артилерію і танки. • Термін служби солдатів встановлювався у 12 років, а офіцерів – 25. • Усі фортеці на відстані до 50 км на схід від Рейну зносилися.

СВІДЧЕННЯ 3

З меморандуму Д. Ллойд Джорджа Ж. Клемансо і В. Вільсону від 25 березня 1919 р. («Документ з Фонтенбло»): «Ви можете позбавити Німеччину її колоній, довести її армію до розмірів поліційної сили і її флот до рівня флоту держави п'ятого рангу. У кінцевому

підсумку це байдуже: якщо вона вважає мирний договір 1919 р. несправедливим, вона знайде засоби помститися переможцям...».

(Lloyd George D. *The Truth about the Peace Treaties. Volume 1. London, 1938, p. 405*)

СВІДЧЕННЯ 4

«Територіальні статті Версальського договору залишали Німеччину фактично недоторканою. Вона, як і раніше, залишалася найбільшим національним масивом у Європі. Маршал Фош, почувши про підписання Версальського мирного договору, напрочуд правильно сказав:

“Це не мир. Це перемир'я на двадцять років.

Економічні статті договору були злісними і дурними до такої міри, що ставали явно безглуздими”».

(Черчилль У. *Вторая мировая война. Кн. 1, т. 1–2. Сокр. пер. с англ. М., 1991, с. 21–23*)

¹Репарації – повне чи часткове матеріальне чи грошове відшкодування збитків, завданих війною, що виплачується переможеними переможцям.



СВІДЧЕННЯ 5

Німецький історик Й. Фест: «Навряд чи хоч одна з проблем, що була, власне кажучи, предметом протиставлення, що розгорнулося в 1914 році, знайшла своє розв'язання в цьому трактаті-договорі, який аж занадто

явно ігнорував ту думку, що вищою метою будь-якого договору є мир».

(Фест И. Гитлер. Биография. Том 1. Перевод з нем. Пермь, «Алетейа», 1993, с. 144)

3. Утворення Ліги Націй. Перші 26 з 400 статей Версальського договору започатковували Лігу Націй – міжнародну міжурядову органі-

LEAGUE OF NATIONS



SOCIETE DES NATIONS

■ *Неофіційна емблема Ліги Націй*

зацію. Створення Ліги В. Вільсон вважав ключовою проблемою конференції. За Статутом Ліги Націй, який був складовою Версальського договору і який підписали 44 держави, її засновниками вважалися країни, що брали участь у війні проти Німеччини (таких було 31), а також новоутворені держави (13). Оскільки Конгрес США, де переважали республіканці – прихильники політики ізоляціонізму, відмовився ратифікувати Версальський договір, то США не стали членом Ліги Націй. Це стало осо-

бистою трагедією В. Вільсона, унаслідок якої він невдовзі відійшов від політики і помер. Ліга ж, штаб-квартира якої розташовувалась у Женеві (Швейцарія), формально проіснувала до квітня 1946 р., хоча фактично припинила діяльність 1939 р. напередодні Другої світової війни.

Ліга Націй не мала офіційного прапора та емблеми. У 1939–1940 рр. використовувалася неофіційна емблема п'ятикутної форми, що символізувала п'ять континентів і п'ять рас. Офіційними мовами були англійська, французька й іспанська (з 1920 р.). Була пропозиція доповнити цей перелік мовою есперанто, але проти цього заперечила Франція.

Ж. Клемансо наполягав на створенні армії Ліги Націй, проте американська і британська делегації рішуче виступили проти цього. Натомість США змушені були відмовитися від ідеї Міжнародного арбітражу і Світового міжнародного суду. 14 лютого 1919 р. В. Вільсон представив Статут Ліги Націй, який журналісти відразу нарекли «Євангелієм ХХ століття».

Структура організації Ліги Націй



СВІДЧЕННЯ 6

Ньютон Ровелл (Канада) на першому засіданні Асамблеї Ліги: «Я можу сказати, що ми маємо довіру до європейських державних діячів і керівників. Водночас ми не можемо закрити очі на європейське честолюбство,

що затоплює світ кров'ю, і від якого ми досі страждали, і страждатимуть наступні покоління».

(McAleave T. *Modern World History*. Cambridge University Press, 1996 p. 30)

У світі створення Ліги одні сприйняли з надією і сподіванням, що вона не допустить нової війни, інші ж вважали її плодом ідеалізму її творців, найперше – В. Вільсона. Від самого початку існування Ліги було проблематичним. Так, багато неєвропейських учасників конференції були не задоволені з того, що в Раді Ліги Націй домінували європейські країни: Британія, Франція й Італія. Уже на першому засіданні Асамблеї неєвропейці, особливо делегати від Аргентини, піддали організації жорсткій критиці, називаючи її «європейським клубом». Вони виступали за демократичну Лігу, за те, щоб Рада обиралася всіма країнами на Асамблеї. Ці ідеї були відкинуті, й аргентинська делегація залишила конференцію. Також неєвропейські країни закидали, що в Лізі домінують білошкірі представники. Японці відверто заявили, що розцінюють таке становище як прояв расової дискримінації. Проте американці та британці відкинули і ці звинувачення.

■ **4. Мирні договори з Австрією, Угорщиною, Болгарією, Туреччиною.** Паризька мирна конференція не звелася до обговорення лише долі Німеччини. «Велика трійця» також ухвалила важливі рішення щодо майбутнього Австро-Угорщини, Болгарії й Турецької Османської імперії. Усі ці держави опинилися в таборі переможених. Долю їхніх територій було вирішено укладенням упродовж 1919–1923 рр. низки договорів. Ці договори виносилися на розгляд Ліги Націй як організації, покликаної врегульовувати проблеми між державами в повоєнному світі. Переможені держави спочатку повинні були сплатити репарації.



■ Американські карикатури на Лігу Націй

Основні положення Сен-Жерменського¹ мирного договору з Австрією (1919 р.)

Політичні обмеження Австрії

- Договір констатував розпад Австро-Угорської імперії на ряд самостійних держав: Австрію, Угорщину, Чехо-Словаччину, Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія), Західноукраїнську Народну Республіку.
- Заборонялася назва «Німецька Австрія».

¹ Сен-Жермен – передмістя Парижа.

Політичні обмеження Австрії	<ul style="list-style-type: none"> • Австрія визнавала незалежність Югославії, Чехо-Словаччини, а також усі мирні договори з Центральними державами, кордони Болгарії, Греції, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехо-Словаччини і Югославії. • Не могла об'єднатися (нім. – аншлюс) з Німеччиною або іншою державою. • Зобов'язувалася виконувати всі ухвали держав-переможниць щодо її колишніх володінь. Це положення найперше стосувалося Галичини, яку невдовзі остаточно приєднали до Польщі. • Визнавала незалежність територій, які раніше входили до її складу, і право Росії на репарації від Австрії. • Відмовлялася від прав у Марокко, Єгипті, Сіамі та Китаї
Економічні обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Передавала переможцям у рахунок репарацій весь торговельний і риболовецький флот
Територіальні обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Богемія, Моравія і Сілезія з їх переважно німецьким населенням від Австрії переходили до Чехо-Словаччини. • Італія отримала за рахунок Австрії південну частину Тіролю. • Українська частина Буковини, всупереч вимозі Буковинського народного віча у Чернівцях про приєднання до єдиної Української держави, передавалася Румунії. • Закарпатська Україна, всупереч рішенням Собору русинів у Хусті про приєднання краю до УНР, була включена до складу Чехо-Словаччини. Договір встановлював автономний статус Закарпаття у складі Чехо-Словаччини. Українцям та іншим національним меншинам на території Чехо-Словаччини і Румунії договір гарантував захист їхніх прав.
Військові обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Чисельність австрійської армії обмежувалася 30 тис. вояків. • Країні заборонялося мати військово-морський флот і військову авіацію.

Основні положення Нейського мирного договору¹ з Болгарією (1919 р.)

Економічні обмеження Болгарії	<ul style="list-style-type: none"> • Болгарія повинна була виплатити 2,25 млрд золотих франків репарацій. • Економіка та фінанси були поставлені під контроль Міжсоюзної комісії з представників Великої Британії, Франції та Італії.
Територіальні обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Від Болгарії до Королівства сербів, хорватів і словенців (майбутньої Югославії) відійшли 4 райони загальною площею 2,5 тис. км². • Південна Добруджа залишилася за Румунією (до 1940 р.). • Країна втратила Західну Фракію (8,5 тис. км²), яка переходила в розпорядження Великої Британії, Італії, Франції, США та Японії. У результаті Болгарія була відрізана від Егейського моря. В 1920 р. цю територію передали Греції.
Військові обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Обмежувалися види озброєнь, чисельність болгарської армії (до 20 тис.), поліції та жандармерії.

Коли мирні переговори з Угорщиною були близькі до завершення, угорські комуністи на чолі з Бела Куном захопили владу в Будапешті. Відтак підписання мирного договору було відкладено до повалення ко-

¹ Ней-сюр-Сен – передмістя Парижа.

муністичного уряду. Після того як це сталося, новий угорський уряд на чолі з майбутнім диктатором країни адміралом Міклошем Горті у березні 1920 р. у Тріаноні підписав мирний договір.

Основні положення Тріанонського мирного договору з Угорщиною (1920 р.)

Територіальні обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Дві третини угорської території передавалися Чехо-Словаччині, Югославії і Румунії. Підкарпатська Русь (Закарпаття) від Угорщини передавалася Чехо-Словаччині зі статусом автономії. Унаслідок територіальних втрат чисельність населення Угорщини зменшилася з 18 до 7 млн осіб.
Військові обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Чисельність угорської армії обмежувалася 35 тис. вояків. • Угорщині заборонялося мати на озброєнні авіацію, танки, важку артилерію. • Військово-морський флот, у тому числі кораблі Дунайської флотилії, передавався союзникам.

На чолі Турецької імперії впродовж багатьох століть перебувала Османська династія. Напередодні Першої світової війни країна значно ослабла і природно, що турецька армія зазнала в ній поразки.

Основні положення Севрського мирного договору з Туреччиною (1920 р.)
















Політичні обмеження Туреччини	<ul style="list-style-type: none"> • Відновлювався режим капітуляції; держави-переможниці отримали право втручатися у внутрішні справи Туреччини. • Зона проток Босфор і Дарданелли підлягала повному роззброєнню і переходила під контроль міжнародної Комісії проток; договір позбавляв Туреччину виходу до Середземного моря.
Територіальні обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Усі турецькі територіальні володіння в Європі (Східна Фракія, м. Едірне (Адріанополь), Галліпольський півострів) передавалися Греції. • Додеканеські острови передавалися Італії. • Від Туреччини відокремлювався Курдистан, межі якого повинні були бути визначені англо-франко-італійською комісією. • Туреччина визнавала незалежність Вірменії. Визначення кордону між Туреччиною і Вірменією надавалося третейському рішенню президента США. • Туреччина визнавала англійський протекторат¹ над Єгиптом та англійську анексію² Кіпру. • Країна відмовлялася від претензій на Аравійський півострів і країни Північної Африки. • Палестина, Йорданія та Ірак потрапляли під контроль Великої Британії. • Сирія і Ліван ставали підмандатними територіями Франції.
Військові обмеження	<ul style="list-style-type: none"> • Армію було обмежено 50 тис. солдатів і офіцерів, у тому числі 35 тис. жандармерії, флот – 7 сторожовими кораблями і 5 міноносцями.

¹Протекторат – форма колоніальної залежності, за якої держава зберігає деяку самостійність у внутрішніх справах, а її зовнішню політику визначає держава – метрополія (протектор).

²Анексія – насильницьке приєднання однією державою всієї або частини території іншої держави.



Облаштування повоєнної Європи

- | | | | |
|--|--|---|---|
|  | Кордони держав на 1914 р. |  | Території, що відійшли від Австрії за Сен-Жерменським договором 10 вересня 1919 р. на користь Польщі, Румунії, Італії, Чехо-Словаччини та Королівства СХС |
| АВСТРІЯ  | Держави, що утворилися після розпаду Австро-Угорщини |  | Території, що відійшли від Болгарії за Неййським договором 27 листопада 1919 р. на користь Греції і Королівства СХС |
|  | Бессарабія, приєднана Румунією в січні 1918 р. |  | Території, що відійшли від Угорщини за Тріанонським договором 4 червня 1920 р. на користь Румунії, Чехо-Словаччини, Австрії і Королівства СХС |
|  | Території, що відійшли від Німеччини за Версальським договором 28 червня 1919 р. на користь Польщі, Франції, Бельгії, Литви, Чехо-Словаччини і Данії |  | Лінія Керзона, визначена 8 грудня 1919 р. |
|  | Території Східної Пруссії (Мазури), Шлезвігу і Верхньої Сілезії, що залишилися у складі Німеччини після плебісцитів 1920–1921 рр. |  | Вільнюська область Литви, захоплена Польщею в жовтні 1920 р. |
|  | Саарська область, що була передана під управління Ліги Націй на 15 років |  | Кордон між Польщею і радянськими республіками за Ризьким договором 18 березня 1921 р. |
|  | Демілітаризована Рейнська зона |  | Вільні міста з прилеглими територіями, передані під управління Ліги Націй |
| | |  | Кордони держав на 1923 р. |

У цілому Туреччина втрачала 1,2 млн км² території з населенням понад 10,2 млн осіб. Більшість турків були обурені Севрським договором. Ці настрої поділяв і лідер турецької революції генерал Ататюрк, який у 1921 р. повалив Османську династію. Врешті-решт Севрський договір було скасовано, і в Лозанні (Швейцарія) у 1923 р. підписано новий договір, який фактично засвідчив міжнародне визнання нової Туреччини.

Лозаннський договір з Туреччиною (1923 р.)

Договір був підписаний Великою Британією, Францією, Італією, Японією, Грецією, Румунією, Югославією, з одного боку, і Туреччиною – з іншого.

Умови договору:

- Встановлювалися нові кордони Туреччини, юридично оформляючи тим самим розпад Османської імперії. Питання про кордон між Туреччиною та Іраком відкладалося до визначення його Туреччиною та Великою Британією, а якби вони не змогли домовитися, то тоді питання передавалося б до Ліги Націй.
- Скасовувався режим капітуляції в Туреччині, економічні та політичні привілеї іноземців, міжнародний фінансовий контроль над Туреччиною.
- Туреччина погодилася виплатити частину зовнішнього боргу вже неіснуючої Османської імперії¹.

Запитання і завдання

1. Поясніть значення історичних понять «анексія», «репарація», «контрибуція».
2. У чому, на Вашу думку, полягали головні причини загострення стосунків між країнами-переможницями напередодні і в ході Паризької конференції?
3. Опишіть хід Паризької конференції.
4. Що свідчить про те, що держави-переможниці, підписуючи з переможеними договори, дбали про свої власні політичні інтереси?
5. Назвіть головні положення Версальського договору. Використовуючи історичну карту, покажіть, які територіальні зміни були передбачені цим договором.
6. Беручи до уваги *Свідчення 1, 2*, визначте, як були налаштовані щодо Німеччини переможці.
7. Порівняйте *Свідчення 3, 4, 5*. Як Ви розцінюєте те, що оцінки Версальського договору, дані двома видат-
- ними тогочасними британськими політиками і сучасним німецьким істориком, збігаються?
8. У чому полягало «українське питання» на Паризькій конференції та чи було воно вирішене?
9. Назвіть основні положення мирних договорів з Австрією, Угорщиною, Болгарією, Туреччиною.
10. Використовуючи історичну карту, покажіть, які територіальні зміни були передбачені цими договорами; визначте по карті кордони нових незалежних держав у Європі.
11. Розкрийте механізм створення, сильні й слабкі сторони Ліги Націй.
12. Використовуючи *Свідчення 6*, визначте, чому неєвропейські країни піддавали критиці устрій Ліги Націй.
13. Про які настрої американців щодо Ліги Націй свідчать вміщені на с. 111 карикатури на неї?

¹ Договір не ратифікувала Югославія, яка не погоджувалася виплачувати «свою» частину боргу Османської імперії.

14. Чи вважаєте Ви, що рішення американського Конгресу про неприєднання США до Ліги Націй завдало тяжкого удару по цій організації?

15. Використовуючи матеріал §1–2 та § 8, схарактеризуйте політичні портрети Девіда Ллойд Джорджа, Раймона Пуанкаре, Жоржа Клемансо.

→ Головні події

18 січня 1919 р. – відкриття Паризької мирної конференції

28 червня 1919 р. – підписано Версальський договір

1919–1946 рр. – період існування Ліги Націй

1919 р. – підписано Сен-Жерменський (з Австрією), Нейїський (з Болгарією) мирні договори

1920 р. – підписано Тріанонський (з Угорщиною), Севрський (з Туреччиною) мирні договори

1923 р. – підписано Лозаннський договір з Туреччиною



МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ 1921–1929 рр. ВЕРСАЛЬСЬКА СИСТЕМА

■ **1. Вашингтонська конференція 1921–1922 рр.** Суперечності, що загострилися між провідними країнами світу стосовно розмежування сфер впливу на Тихому океані, на Далекому Сході та щодо морських озброєнь, покликана була усунути Вашингтонська конференція (листопад 1921 – лютий 1922 р.).

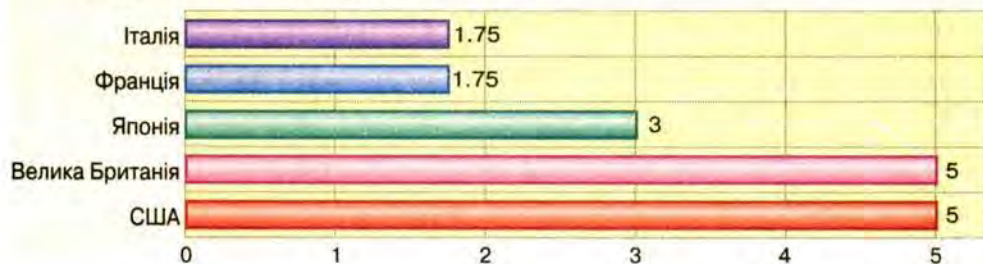
Учасниками конференції були США, Велика Британія, Франція, Італія, Португалія, Бельгія, Нідерланди, Японія, Китай. Між ними було підписано низку багатосторонніх та двосторонніх договорів. Найважливішими з них були три: «договір чотирьох», «договір п'яти» і «договір дев'яти».

«Договір чотирьох» (грудень 1921 р.) (США, Велика Британія, Франція, Японія)

- Японсько-англійський союз 1902 р. про поділ сфер впливу на Тихому океані скасовувався.
- Країни, що підписали договір, зобов'язувалися взаємно поважати права одна одної щодо їх острівних територій у Тихому океані та спільно захищати їх у разі нападу іншої держави.
- Такі ж гарантії надавалися тихоокеанським володінням Португалії і Голландії.

«Договір п'яти» (лютий 1922 р.) (США, Велика Британія, Франція, Італія, Японія)

- Договір обмежував тоннаж лінійного флоту країн, що підписали угоду, у такій пропорції:



- Лінкори не повинні були перевищувати 35 тис. тонн водотоннажності.
- Встановлювався загальний тоннаж авіаносців (найбільший – для США і Англії).
- Корабельні гармати – калібру не більше 16 дюймів.
- Військово-морські бази не повинні були створюватися американцями та англійцями ближче, ніж за 5 тис. км від Японії.

Оскільки договір не обмежував загальний тоннаж військово-морських флотів, то фактична перевага британського флоту зберігалася.

**«Договір дев'яти» (лютий 1922 р.)
(США, Велика Британія, Франція, Японія, Нідерланди,
Португалія, Італія, Бельгія, Китай)**

- Держави, що підписали договір, визнавали суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність Китаю. Усі вони отримували рівні можливості в економічній діяльності в Китаї і торгівлі з ним.
- Зобов'язалися не використовувати внутрішню ситуацію в Китаї (тут було два ворогуючі один з одним уряди: у Пекіні – монархічний, у Нанкіні – республіканський) з метою отримання одноосібної вигоди за рахунок інших учасників угоди.

Рішення Вашингтонської конференції зафіксували нове співвідношення сил на Далекому Сході та в зоні Тихого океану. Очевидним стало зростання впливу США в цьому регіоні й у світі в цілому. Проте суперечності не були усунуті. Зокрема, США були незадоволені тим, що Японія зберегла сильні позиції в Китаї. Японія ж майже відразу після конференції розпочала перегляд її рішень.

■ **2. Сильні й слабкі сторони Версальської системи.** Нове міжнародне правове поле, що утворилося внаслідок укладення низки міжнародних угод, починаючи від Версальського договору й до рішень Вашингтонської конференції, назвали Версальською (або Версальсько-Вашингтонською) системою.

Сильні сторони Версальської системи	Слабкі сторони Версальської системи
Новий міжнародний порядок: – поклав край Першій світовій війні; – розрядив повоєнну міжнародну напругу; – закріпив основи міжнародної стабільності; – встановив цивілізовані засади нового міжнародного права. Було проголошено право народів на самовизначення; відмова від війни як способу розв'язання міждержавних проблем. Було створено Лігу Націй – першу всесвітню організацію. Гарантовано цілісність Китаю. Ряд країн здобули незалежність (Польща, Чехо-Словаччина, Угорщина та ін.). Розпалися багатовікові колоніальні імперії.	За помилки і злочини своїх попередників тепер відповідали демократичні уряди і народи Німеччини, Австрії, Угорщини, Болгарії. Несправедливі щодо Німеччини статті Версальського договору породили в Німеччині реваншистські настрої. Репарації, визначені для переможених країн, були несправедливими і нереальними. Кордони новостворених держав у Європі виявилися такими ж несправедливими, як і довоєнні кордони. Новий міжнародний порядок ігнорував Росію, штовхаючи її на зближення з Німеччиною. Традиційна система економічних зв'язків виявилася зруйнованою, країни, як і до війни, далі боролися за ринки збуту товарів і ринки сировини. Нестабільність у Європі не була усунута.

Новий світовий правопорядок не розв'язав заплутаного клубка міжнародних проблем, що постали після завершення Першої світової війни, тому в нього були як палкі прихильники, так і послідовні критики. Узгодити позиції і прийняти виважені рішення в інтересах усіх країн були покликані міжнародні конференції, що відбулися в першій половині 1920-х років: Генуезька (1922 р.), у ході якої між Росією та Німеччиною було підписано Рапалльський договір, Гаазька (1922 р.), Лозаннська (1922–1923 рр.), Локарнська (1925 р.).

Генуезька конференція

(м. Генуя, Італія. Квітень–травень 1922 р.)

29 країн-учасниць (з британськими домініонами – 34).

Мета: пошук шляхів для економічного відновлення Центральної і Східної Європи.

Головним стало питання, пов'язане з Росією.

Взаємні вимоги, пред'явлені, з одного боку, Росією, а з іншого – західними державами:

а) вимоги до Росії:

- Сплатити борги попередніх російських урядів (майже 18,5 млрд золотих рублів).
- Повернути або відшкодувати вартість націоналізованих іноземних підприємств у Росії.
- Ліквідувати монополію на зовнішню торгівлю.

б) вимоги Росії до Заходу:

- Відшкодувати збитки, завдані інтервенцією Антанти в роки громадянської війни в Росії (за російськими оцінками 39 млрд золотих рублів).
- Надати Росії економічну допомогу і дешеві кредити.
- Підписати з Росією вигідні для неї торговельні угоди.

Конференція не змогла прийняти загального документа; було вирішено продовжити її роботу в Гаазі.

У драматичні за напругою дні роботи Генуезької конференції в містечку Рапалло, що поблизу Генуї, дві країни – Німеччина і Росія на таємній нічній нараді (звідси назва – «піжамна нарада») 16 квітня 1922 р. уклали сепаратний договір. Документ підписали російський народний комісар (міністр) закордонних справ радянської Росії Георгій Чичерін і міністр закордонних справ Німеччини Вальтер Ратенау.

СВІДЧЕННЯ 1

Американський посол в Італії
Річард Чілд: «Це вразить світ! Це найсильніший удар по конференції».

(Child R. A Diplomat Looks at Europe/
New York, 1925, p. 38)

СВІДЧЕННЯ 2

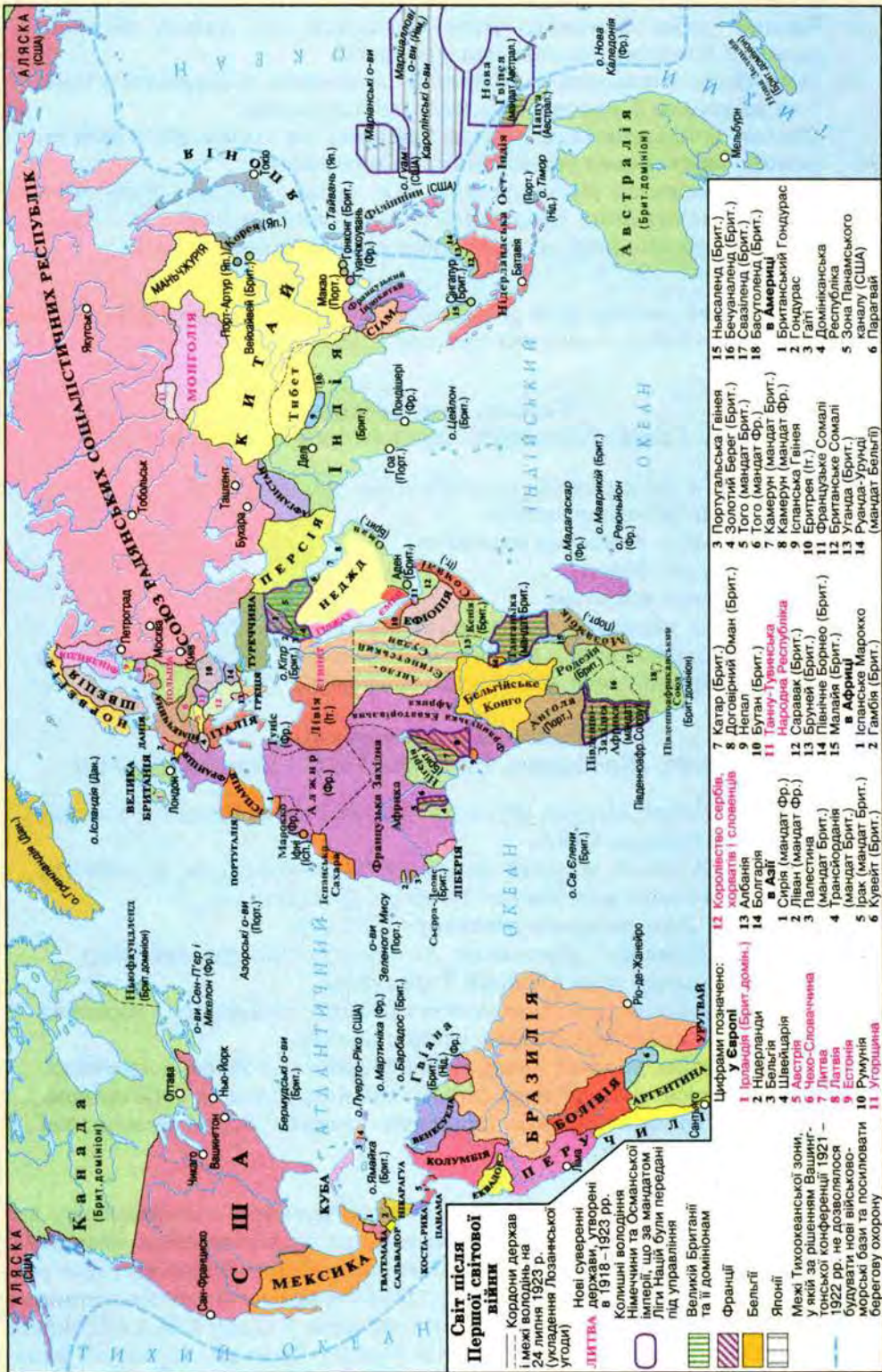
Георгій Чичерін: «Рапалльський договір 1922 року був результатом тривалої і складної боротьби за право самостійного і сепаратного економічного співробітництва між Росією і Ні-

меччиною поза рамками міжнародного капіталістичного фронту».

(Жуковский Н. Дипломаты нового
мира. М., 1986, с. 13)

Основні положення Рапалльського договору:

- Між Німеччиною і Росією відновлювалися дипломатичні відносини



- Країни зобов'язувалися врегулювати усі спірні питання шляхом взаємної відмови від претензій.
- Німеччина визнавала націоналізацію німецької власності в Росії і не вимагала її повернення чи відшкодування.
- Країни встановлювали режим найбільшого сприяння в двосторонніх торговельно-економічних відносинах.
- Країни взаємно відмовлялися від відшкодування будь-яких збитків, заподіяних одна одній у попередній період.
- Припиняли виплати за утримання військовополонених.

У 1925 р. цей договір було доповнено торговельною угодою між двома країнами, а в 1926 р. – пактом про ненапад.

Гаазька конференція (м. Гаага, Голландія. Червень–липень 1922 р.)

Працювала у двох комісіях: російській і неросійській
Питання, що обговорювалися:

- Про іноземну приватну власність.
- Про зовнішні борги.
- Про надання кредитів.

Через те що учасники конференції не дійшли спільної думки з російською делегацією, конференція зайшла в глухий кут і не спромоглася прийняти заключний документ.

Лозаннська конференція (м. Лозанна, Швейцарія. Листопад 1922 – червень 1923 р.)

Країни-учасниці: Англія, Франція, Італія, Росія, Греція, Румунія, Югославія, Японія, США.

Мета: підготувати мирний договір з Туреччиною та встановити режим чорноморських проток Босфор і Дарданелли.

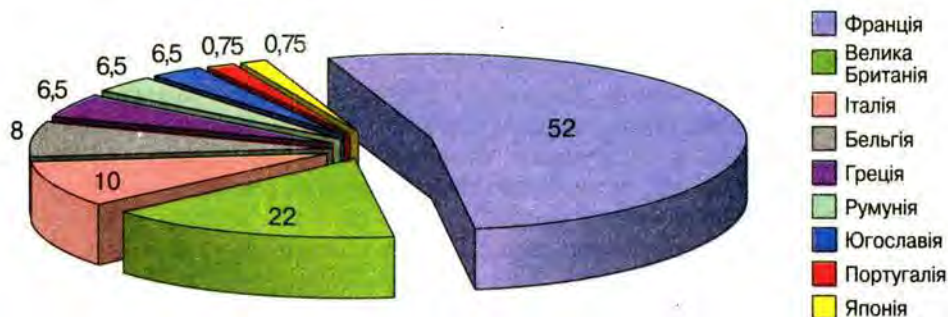
Положення Лозаннського договору (1923 р.):

- Між Туреччиною і державами Антанти встановлювався мир.
 - Узаконювалися нові кордони Туреччини.
 - Встановлювався режим вільного проходу військових і торгових суден через протоки Босфор і Дарданелли.
 - Жодна країна не мала права тримати війська і зброю в протоках.
 - Скасовувався міжнародний фінансовий контроль над Туреччиною.
- Туреччина зобов'язувалася сплатити частину боргу Османської імперії.

■ **3. Проблема репарацій.** Як вже зазначалося в попередньому параграфі, у статтях Версальського договору не було конкретно зазначено суму німецьких репарацій. Після війни це питання стало яблуком розбрату між Німеччиною та Францією. Для Франції «німецьке питання» було справою честі, але без підтримки чи хоча б згоди США і Британії вона не могла реалізувати жодного з рішень Версаля. Німецькі репарації були для Франції не тільки і не стільки питанням грошей, скільки проблемою відновлення «історичної справедливості» у французькому її розумінні. Від того, наскільки знову стане могутньою в майбутньому Німеччина, залежала безпека Франції, вважали французи.

На міжнародній конференції у бельгійському місті Спа (липень 1920 р.) за участю Німеччини було розподілено квоти на отримання репарацій від Німеччини.

Квоти між країнами на отримання репарацій від Німеччини (%)



На думку французів, якщо дозволити німцям ухилитися від сплати репарацій, то вони згодом відмовляться і від військових, і від територіальних статей Версальського договору. На Лігу Націй французи тут особливо не покладалися. Під загрозою військових санкцій Німеччина пообіцяла щомісяця поставляти до союзних держав по 2 млн тонн вугілля в обмін на кредит, вартість якого удвічі перевищувала вартість вугілля, що поставлялося німцями.

Наступного, 1921 р. репараційна комісія в Лондоні зменшила суму німецьких репарацій до 132 млрд золотих марок. У разі несплати 1 млрд протягом 25 днів Німеччині загрожувала окупація Руру. Німці вимушені були погодитися на ці умови. До кінця 1922 р. Німеччина справно виплачувала репарації, але з часом, оголосивши, що більше не спроможна цього робити, припинила виплати.

У відповідь у січні 1923 р. Франція і Бельгія окупували Рурську область – «серце» німецької економіки. Французькі і бельгійські війська вступили до Руру для вилучення німецького устаткування і сировини в рахунок репарацій.

Німецькі робітники оголосили страйк і відмовилися співпрацювати з французами, а німецький уряд закликав до пасивного опору в Рурі й розпочав друкувати паперові гроші для виплати допомоги по безробіттю страйкуючим робітникам Руру.



■ Окупація Руру французькими військами

СВІДЧЕННЯ 3

Президент Франції Раймон Пуанкаре (вересень 1923 р.): «Все залежить від виконання. Ми очікуємо від Німеччини справ. Вона відмовилася ставити нам умови. Це добре. Але їй належить тепер показати нам, що

вона дійсно готова полегшити нам на зайнятих територіях виконання всіх її зобов'язань».

(R. Pinon. La bataille de Ruhr. 1923. Paris, 1924, p. 290)

Наразившись на осуд світової громадської думки і віддаючи собі звіт у тому, що силовими методами проблему не вирішити, восени 1923 р. французький уряд вивів війська з Руру.

Події у Рурі спонукали Лігу Націй до розроблення міжнародного механізму врегулювання економічних проблем у повоєнній Європі. У результаті з'явилися «план Дауеса» і «план Юнга».

Стабілізація та відновлення Німеччини, а відтак – стабільність в Європі, у значній мірі залежали від американських позичок. У квітні 1924 р. американським банкіром Чарльзом Дауесом і британським міністром закордонних справ Джозефом Остіном Чемберленом (останнього було за це відзначено Нобелівською премією) було розроблено план економічного оздоровлення Німеччини, названий «планом Дауеса». У серпні того ж року його затвердила Лондонська міжнародна конференція.

План складався з трьох частин і мав на меті забезпечити сплату Німеччиною репарацій через відновлення її господарства. Для цього, насамперед, потрібно було зміцнити німецьку марку і забезпечити виконання країною бюджету.

Основні положення «плану Дауеса»

- Франція виводить свої війська з Руру;
- Німеччина щорічно сплачує певну суму репарацій (5,4 млрд – до 1928 р., з 1929 р. – 2,5 млрд марок щорічно);
- Джерелом покриття репарацій мають бути прибутки Німеччини за рахунок встановлення високих податків на товари широкого вжитку, а також прибутки від важкої індустрії і залізничного транспорту;
- США надають Німеччині значні позики (близько 800 млн золотих марок) для сплати перших внесків.

Відповідно до «плану Дауеса», кредити були спрямовані насамперед на подолання інфляції та відбудову економіки. Більшість із цих короткотермінових кредитів німецький уряд спрямовував на житлове будівництво і громадські роботи, щоб зменшити в країні безробіття.

Природним ринком збуту німецьких товарів була радянська Росія. Це, з одного боку, зближувало дві країни, а з іншого – США, Англія і Франція позбувалися в Європі конкуренції якісних німецьких товарів.



● Міністр закордонних справ Франції А. Бріан (зліва) і міністр зовнішніх справ Німеччини Г. Штресман. Локарно, 1925 р.

На перших порах безробіття в Німеччині продовжувало зростати і більшість простих німців не відчували, що в їхньому житті сталися зміни на краще. Власне, відбудову країни вони оплачували зі своїх гаманців. Ці зміни стали помітними тоді, коли було двічі скорочено суму репарацій.

Першим з необхідних кроків до оздоровлення політичного клімату в Європі було відновлення німецької економіки. Складність полягала в тому, що німецький міністр закордонних справ Густав Штресман і

французький прем'єр Арістід Бріан вкладали різний зміст у слово «безпека». Для Франції воно означало бездіяльність Німеччини у кордонах, накреслених у Версалі, а для Німеччини – свободу дій. Г. Штреземан не бачив іншого шляху для відновлення величі Німеччини, як мирні переговори. Виступаючи в 1924 р. на засіданні німецького Рейхстагу, він заявив: «Німеччина повинна грати картою примирення з Францією». А. Бріан, природно, дбав насамперед про безпеку Франції. Він був зацікавлений, щоб на кордонах Франції була миролюбна, а не агресивна Німеччина.

Третій впливовий учасник європейської політики британський міністр закордонних справ консерватор Остін Чемберлен стояв на тій позиції, що єдиним засобом зберегти в Європі мир є замирення з Німеччиною.

У цілому виконання «плану Дауеса» дало добрі результати: до Німеччини прийшов іноземний, в основному американський, капітал, сума якого перевищувала репарації; виплативши 7,5 млрд марок репарацій, Німеччина отримала позик на 21 млрд.

Без загальної нормалізації міжнародних відносин неможливо було остаточно розв'язати й репараційні питання. У жовтні 1925 р. за ініціативою Г. Штреземана в м. Локарно (Швейцарія) було скликано міжнародну конференцію, яка повинна була врегулювати міжнародні протиріччя.

Основні рішення Локарнської конференції¹

Країни-учасниці: Англія, Франція, Бельгія, Чехо-Словаччина, Польща, Німеччина, Італія.

Було попередньо підписано такі договори:

Рейнський гарантійний пакт: (між Англією, Францією, Бельгією, Німеччиною, Італією):

- Німеччина, з одного боку, і Франція з Бельгією, з іншого, взаємно визнавали існуючі кордони.
- Ці кордони також гарантувалися Англією, Францією й Італією.
- Сторони зобов'язалися не нападати одна на одну.
- Спірні питання мали розв'язатися через міжнародний арбітраж.
- У разі порушення попередньої угоди однією з країн інші повинні були надати допомогу жертві неспровокованої агресії.
- Рейнська зона залишалася вільною від військ і озброєнь.

Франко-польський, франко-чехословацький договори: (16 жовтня 1925 р.)

- Було заявлено, що угоди Франції з Польщею і Чехо-Словаччиною не спрямовані проти східних кордонів Німеччини.
- Франція, з одного боку, та Польща і Чехо-Словаччина, з іншого, зобов'язувалися надати взаємну допомогу в разі нападу Німеччини на одну з цих країн.

СВІДЧЕННЯ 4

Лорд д'Абернон, посол Англії у Німеччині: «День 16 жовтня знаменує собою поворот в історії післявоєнної Європи. Це – знищення демаркаційної² лінії між переможцями і переможе-

ними. Для Англії це означає відновлення політики рівноваги».

(Табуи Женевьєва. Двадцять лет дипломатической борьбы. Перевод с французского. Москва, Изд-во иностранной литературы, 1960, с. 66)

¹Проекти договорів, розроблених у Локарно, були підписані 1 грудня 1925 р. у Лондоні.

²Демаркаційна – розподільча.

СВІДЧЕННЯ 5

Ж.Клемансо: «Немає жодної певності в питанні про те, Англія повинна допомогти Франції у випадку, коли наша країна змушена буде виступити проти німців, якщо вони одного чудо-

вого дня нападуть на Чехо-Словаччину чи Польщу».

(Табуи Женевьєва. Двадцять лет дипломатической борьбы. Перевод с французского. Москва, Изд-во иностранной литературы, 1960, с.69)

Локарнські договори не були ідеальними домовленостями. Зокрема, вони недостатньо задовольняли поляків і чехів, оскільки в разі нападу на них Німеччини Англія разом з Італією могли й не допустити, щоб Франція стала на їхній захист, мотивуючи такі свої дії «турботою про недопущення нової світової війни».

Становище Польщі ускладнювалося ще й тим, що в разі її війни з Радянським Союзом (утворився в 1922 р.) Франція могла допомогти полякам лише провівши свої війська через територію Німеччини. Природно, німці такого ніколи б не дозволили.

Г. Штреземан відмовився визнати кордони Німеччини на сході незмінними, але заявив, що із часом вони можуть бути змінені мирним шляхом. Це, у свою чергу, непокоїло французів.

Локарнські договори підвели остаточну риску під Першою світовою війною. Вони стали тим штрихом, який не було зроблено у Версалі, на загальній картині європейського миру. Локарно повернув європейцям надію на тривалий мир. У 1926 р. Німеччину прийняли до Ліги Націй, а в 1928 р. 65 країн підписали договір, названий за іменами його ініціаторів «пактом Бріана–Келлога».

Бріан Арістід (1862–1932), французький державний діяч. 11 разів був прем'єр-міністром і міністром закордонних справ у 14 різних урядах. Перекоаний соціаліст і неперевершений оратор. Уперше був обраний до французького парламенту в 1903 р. У 1909 р. став прем'єр-міністром. У 1920-х роках був однією з центральних політичних постатей Європи; прихильник Ліги Націй. Очолюваний ним у 1921 р. уряд через незгоду А. Бріана з жорсткою політикою щодо Німеччини після Версальського мирного договору було відправлено у відставку. У тісному контакті з О. Чемберленом і Г. Штреземаном – англійським і німецьким міністрами закордонних справ, підготував Локарнські договори 1925 р. і «пакт Бріана–Келлога».

Країни – учасниці пакту взяли на себе зобов'язання ніколи не вдаватися до війни, окрім як для «самозахисту». Для підписів навіть було виготовлено спеціальну золоту ручку, але й вона не могла усунути недоліків договору. Наступного року Арістід Бріан на засіданні Ліги Націй запропонував план створення Сполучених Штатів Європи.

Так, кожна країна могла на свій розсуд тлумачити поняття «самозахист». А. Бріан сподівався, що німці тепер задоволені й забудуть образи, а Г. Штреземан – що французи й далі йтимуть на поступки. Рано чи пізно це мало зробити Версальський договір непотрібним. З часом стало очевидним, що з кожною французькою поступкою німці хотіли дедалі більше.

Ні США, ні Росія не були присутні в Локарно. Американська допомога Європі зводилася до значних позичок Німеччині, а Росія була заклопотана внутрішніми справами. Через відсутність у цей час на сцені європейського дипломатичного театру таких двох важливих персо-

нажив – Сполучених Штатів і Радянського Союзу – було безпідставно переоцінено вплив Італії на європейські справи, ніби вона й справді була сильною країною і від неї багато що залежало у справі збереження миру.

1929 р. «план Дауеса» було замінено «планом Юнга», названим на честь голови комітету експертів з репараційної проблеми Ліги Націй американця Оуена Юнга.

Головна ідея плану полягала в зменшенні загального розміру німецьких репарацій. 1929 р. розміри виплати Німеччиною репарацій за «планом Юнга» знову було зменшено, а наступного року війська союзників на п'ять років раніше встановленого терміну було виведено з Рейнської зони. Проіснував план фактично до 1931 р., хоча формально був скасований в 1932 р.

Головні положення «плану Юнга»

- Німеччина зобов'язувалася до 1988 р. сплатити 34,5 млрд золотих марок. Репарації сплачуються Німеччиною винятково за рахунок надходжень до її бюджету та прибутків залізниць.
- Відрахування від прибутків промисловості скасовувалися.
- Фінансовий контроль і контроль над економікою Німеччини скасовувався.

Запитання і завдання

1. Які головні рішення прийняла Вашингтонська конференція?
2. Використовуючи історичну карту, покажіть розмежування сфер впливу в Тихому океані й на Далекому Сході за наслідками підписаних у Вашингтоні договорів.
3. Назвіть сильні та слабкі сторони Версальської системи. Які з них, на Вашу думку, переважали?
4. Схарактеризуйте головні постанови Локарнської конференції та пакту Бріана–Келлога.
5. Порівняйте Свідчення 4 і 5 й визначте, чому франко-польський і франко-чехословацький договори мали такі протилежні оцінки?
6. Співставте Свідчення 1 і 2 щодо Рапалльського договору. Як Ви вважаєте, чому американський і російський політики діаметрально протилежно оцінювали договір?
7. Чи вважаєте Ви, що проблема виплати Німеччиною репарацій була не лише проблемою для Німеччини, а й для всієї Європи? Поясніть механізм розв'язання проблеми репарацій та значення її подолання для стабільності у світі.
8. Яка(і) країна(и) і чому була(и) проти відновлення економічної могутності Німеччини? Чи мали їхні керівники, на Вашу думку, рацію?
9. Чим була спричинена французько-бельгійська окупація Руру і чим вона завершилася (використуйте Свідчення 3)?
10. Схарактеризуйте значення планів Дауеса і Юнга для Європи і США.
11. Складіть порівняльну таблицю «Міжнародні конференції першої половини 20-х років XX ст.» за формою:

№ п/п	Місце проведення конференції	Дата	Головні рішення
1.			
2.			
3.			
4.			
5.			
6.			



Головні події

Листопад 1921 – лютий 1922 р. – Вашингтонська конференція

Квітень–травень 1922 р. – Генуезька конференція

16 квітня 1922 р. – Рапалльський договір між Росією та Німеччиною

Червень–липень 1922 р. – Гаазька конференція

Листопад 1922 – червень 1923 р. – Лозаннська конференція

Січень 1923 р. – окупація військами Франції і Бельгії Рурської області Німеччини

1924 р. – прийнято «план Дауеса»

Жовтень 1925 р. – Локарнська конференція

1928 р. – пакт Бріана–Келлога

1929 р. – прийнято «план Юнга»

Період повоєнної кризи та революцій (1917–1923 рр.)

ТЕМА 4

Що потрібно знати і вміти, вивчивши тему 4:

- *називати* ключові події періоду повоєнної кризи та революцій;
- *показувати* на карті зміну кордонів Російської держави після падіння монархії, приходу до влади більшовиків, основні фронти громадянської війни; нові кордони Німеччини, Угорщини, Туреччини;
- *описувати* перебіг російської революції 1917 р. та громадянської війни, революції 1918 р. в Німеччині, революцій в Угорщині та Туреччині, національних рухів у Китаї, Індії і Африці;
- *характеризувати* період повоєнної кризи та загострення соціальних протиріч, політику Тимчасового уряду в Росії, діяльність Комінтерну щодо поширення «світової пролетарської революції»;
- *аналізувати* добу «воєнного комунізму» в радянській Росії, процес встановлення фашистської диктатури Б. Муссоліні в Італії;
- *порівнювати* характер та наслідки революцій в Росії та Німеччині;
- *давати власну оцінку* діяльності провідних політичних діячів періоду: В. Леніна, О. Керенського, Б. Муссоліні, Б. Куна, Р. Люксембург, К. Лібкнехта, Ф. Еберта, М. Кемалю;
- *застосовувати* та пояснювати поняття і терміни: «тоталітаризм», «більшовизм», «громадянська війна», «воєнний комунізм», «Комінтерн», «світова пролетарська революція», «експорт революції», «валіzkова дипломатія», «фашизм».

§ 10. ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ

■ 1. **Передумови виникнення тоталітаризму. Різновиди тоталітарних режимів.** У найдраматичніші періоди історії людство намагалося знайти єдино правильний вихід із ситуації, що склалася. Інколи йому це вдавалося, інколи – ні. Початок ХХ ст. приніс людям чимало страждань і розчарувань: економічні кризи, жорстокі повстання і революції і, нарешті, світова війна. Демократія, на яку покладалися стільки надій, не спромоглася уберегти народи від небачених руйнувань і багатомільйонних жертв. Ті, хто ще вчора беззастережно вірив у демократизм, міжнародне право та недоторканність особи і майна, постали перед викликами, на які не знаходили відповіді: чому так сталося, хто винен, як уникнути подібних катастроф у майбутньому?

Багато людей, які не могли самостійно розібратися у причинах такого стану речей, у всьому звинувачували демократію. Саме в ній вони вбачали корінь зла і схилилися до думки, що лише «сильна» влада може забезпечити їм стабільне й заможне життя.

Найбільш виразно такі погляди були поширені в країнах, які або програли Першу світову війну (Німеччина та, до певної міри, Росія), або ж не отримали від перемоги в ній того, на що, на їх думку, вони заслугоували (Італія). Боягузтво і лицемірство, підлість і зрада, визнання будь-якої влади і будь-якого «вождя» – усе це не видавалося як надмірна плата за власне благополуччя і спокій. В ім'я кращого майбутнього і задоволення власних інтересів частина людей погоджувалася відсторонено спостерігати злочини влади, аби вони лише не стосувалися їх особисто.

І поки інтелектуали й політики розробляли рецепти повоєнного облаштування світу й безуспішно намагалися донести їх до народів, владу захоплювали ті, хто давав прості і зрозумілі людям відповіді й обіцяв заманливі перспективи. Із цього жорстокого часу, який розпочався 1914 р., й виросла небачена до того протилежність демократії – тоталітаризм¹.

Науковці висловлюють різні думки щодо різновидів тоталітаризму. Одні з них поділяють його на правий (фашизм, націонал-соціалізм) і лівий (більшовизм), інші – на тоталітаризм німецького й радянського зразків та ін. У цілому ж спільні ознаки дають підстави вести мову про три головні різновиди тоталітарних режимів: більшовизм (СРСР), фашизм (Італія), націонал-соціалізм (нацизм) (Німеччина). Інколи для спрощення італійський фашизм і німецький нацизм узагальнено називають фашизмом.

■ 2. Ознаки тоталітарних режимів. Тоталітарні режими в СРСР, Італії та Німеччині мали ряд спільних рис, які тією чи іншою мірою були успадковані тоталітаристами інших країн. Ці риси найвиразніше проявилися в період між Першою та Другою світовими війнами, головним змістом якого була боротьба між демократією та тоталітаризмом.

СВІДЧЕННЯ 1

«Перерахувати основні риси сталінського тоталітаризму... – це значить перерахувати звичайні характеристики військової організації. Радянська Росія перетворилася в державу-гарнізон, у

якій кожен насправді перебував у армії».

(Daniels R.V. *Is Russia reformable?: Change a resistance from Stalin to Gorbachev.* – Boulder; London, Westview Press, 1988, p.20–21)



¹*Тоталітаризм* (від пізньолатинського «totalis» – *уесь, повний, цілий*) – це напрям політичної думки і тип політичного режиму, котрий за допомогою тотального контролю над усіма сферами суспільного життя прагне реалізувати якусь агресивну політичну утопію. Авторство терміна приписується ідеологу італійського фашизму Дж. Джентіле.

Однопартійна диктатура. Партія в тоталітарній країні будувалася на військовій дисципліні на манер середньовічних рицарських орденів. Причому в Німеччині й Італії ієрархічність у націонал-соціалістичній та фашистській партіях була впроваджена відвертіше, ніж у більшовиків. У СРСР Й. Сталін час від часу імітував партійну демократію – з'їзди, вибори керівника партії тощо. Вожді нацизму А. Гітлер і фашизму Б. Муссоліні позиціонували себе як втілення і нації, і партії, і держави. Вони зображувалися пропагандою як основа партії і чільний елемент держави, у той час як більшовики постійно наголошували на тому, що для них вище за все були інтереси «народних мас». До того ж більшовики заборонили всі інші, крім власної, партії, а нацисти і фашисти, навпаки, зберегли і створили ряд «дружніх» партій. Проте, незважаючи на ці незначні відмінності, усі три режими трималися при владі саме завдяки придушенню своїх політичних опонентів.

СВІДЧЕННЯ 2

«Уряд має прийняти такі закони, які закріплять, що:

1. Єдиною політичною партією в Німеччині є Націонал-соціалістична німецька робітничка партія.

2. Якщо хтось підтримуватиме іншу партію чи організує іншу партію, той буде

покараний за вироком суду тяжкими роботами до трьох років чи в'язницею терміном від шести місяців до трьох років».

Берлін, 14 липня 1933 р. Канцлер
Адольф Гітлер
(John M. Thompson, Kathleen Hedberg.
People and Civilizations. A World History.
Ginn and Company, 1977, p. 681)

Култ особи «вождя» є неодмінною рисою усіх без винятку тоталітарних режимів. Він базується, насамперед, на возвеличенні його особи, а разом з цим – ідеї, яку він уособлював. На це працювали цілі пропагандистські індустрії. Цілодобово населенню нав'язували образ турботливого «батька народу», який піклується не про власне благо, а лише про співвітчизників. Сотні тисяч прижиттєвих скульптурних зо-



■ Пропагандистські плакати, присвячені Б. Муссоліні (зліва) й іспанському диктатору Франко (справа)

бражень, мільйонні накладі біографій, газети, нашпиговані фотознімками вождя, повинні були укорінити в свідомості людей переконання, що він є втіленням їх самих. Вождь ніколи не помилявся, володів даром провидця. Ті ж, хто мав необачність ставити це під сумнів, ставали ворогами не лише диктатора, а й кожного громадянина.

СВІДЧЕННЯ 3

«Заключні слова Муссоліні потонули в дикому потоці захоплених вигуків, у дедалі зростаючому, безперервному, завиваючому скандуванні: "Дуче! Дуче! Дуче!", в істеричному гвалті жінок, у криках, повних захвату і запевнень у вірності до гробової дошки...

"Він подібний до Бога", – сказав один з "бонів", спостерігаючи, як він стоїть на балконі з олімпійською непорушністю. "Ні, він не подібний до Бога, – зауважив хтось поряд з ним. – Він і є Бог".

(Хибберт К. Бенито Муссоліні. Ростов-на-Дону. «Феникс», 1998, с. 6)

СВІДЧЕННЯ 4

«О восьмій годині поживавлення: приїхав Гітлер, він стоїть у своїй машині з витягнутою догори рукою, обличчя застигло, дещо судомно напружене.

Його вітають тривалими криками, що вириваються з тисяч горлянок. Тим часом спустилася ніч. Спалахують прожектори... На трибуну піднімається

Гітлер. Прожектори гаснуть – за винятком тих, які висвічують фюрера, здається, що він стоїть над колиханням мас, як у казковому кораблі. Запановує тиша, як у церкві. Говорить Гітлер».

(Фест И. Адольф Гитлер. Том 2. Перм. «Алетейа», 1993, с.327)

СВІДЧЕННЯ 5

«...Ляжуть на плечі Сталіна, які висли безмежно багато, але, як і раніше, могутні, лагідні жіночі руки... і зашепчуть ніжні жіночі губи слова безмежної вдячності і дочірньої любові.

...Схилившись, із синівською шаною цілуючи великого батька в плече,

солдат вигукне тремтячим і трохи хриплуватим від хвилювання голосом:

– Батьку! Наша слава, наша честь, надіє і радосте, живи довгі роки!»

(М. Шолохов. «Отец трудящихся мира» // Союз, 27.VII.1990, с.17)

Панування партійно-державної еліти. Але жоден з тоталітаристів не міг здійснювати свою політику самотужки, тому до управління залучалися нові кадри. Ці люди, наділені недоступними для інших правами і благами, складали своєрідну касту. У Німеччині та Італії основу правлячої еліти складали представники середніх класів, а в СРСР – робітництва та селянства. Проте й тих, й інших ніколи не допускали до найвищих ешелонів влади, гуртуючи біля підніжжя владного Олімпу, на якому були вождь та його оточення, нерідко представлене ділками з кримінальним минулим та пристосуванцями із числа невдах-інтелігентів.

СВІДЧЕННЯ 6

«Ніколи ще настільки нечисельна група людей не зосереджувала у своїх руках такої цілковитої влади над майбутнім людства. Кожна хибна ідея, якій ми слідували, перетворювалася в страшний злочин перед майбутніми поколіннями. ...Нас вважали маніяками... порівнювали з інквізицією, адже ми постійно відчували на собі тягар відповідальності за порятунок людства. Подібно до інквізиторів, ми викоринювали насіння зла не лише в людських діяннях, але і в помислах.

Для нас не існувало права особистості на власну думку: особисту справу кожної людини ми вважали нашою спільною справою.

...Я був частиною цього колективного МИ. Я думав і діяв за нашими законами: знищував людей, яких ставив високо, і допомагав звеличитися низьким...»

(Кестлер А. Слепящая тьма. Трагедия «стальных людей». М., ДЭМ, 1989, с. 82)

У цьому середовищі діяли особливі писані й неписані закони, панувала кругова порука й чіткий поділ на ранги. Ієрархія була відпрацьована до найменших дрібниць. Залежно від того, наскільки близько стояв до диктатора партійний чиновник, такий ранг він мав. Практично не існувало таких злочинів, на які не йшли такі люди задля збереження свого становища.

Цілковитий контроль над економікою. В усіх тоталітарних країнах міжвоєнної доби відбулося одержавлення господарства. Провідні галузі економіки втрачали самостійність у виборі форм господарювання, виробництва та збуту продукції. Це робилося для того, щоб досягти самозабезпечення як для внутрішньої стабільності режимів, так і для військових потреб. У СРСР більшовики під приводом боротьби з імперіалістичним оточенням замінили ринкові важелі регулювання економіки детально розробленими п'ятирічними планами. Згодом таку модель перейняли й німці та італійці. За усіх негативних наслідків у найбільш кризові періоди централізоване управління економікою давало й певні позитивні наслідки. Особливо це виявилось в роки Другої світової війни. Тоталітарні режими, за винятком більшовицького, не посягали на приватну власність, але ставили виробників у такі рамки, коли ті змушені були обслуговувати режим.

Політичний контроль. Тоталітаризм завжди панує там, де людина позбавлена вибору. Режим не лише піддає цензурі інформацію, обмежує культуру, а й контролює помисли людей, караючи їх за вільнодумство і спотворюючи саму їхню свідомість. У демократичних суспільствах в основі громадянської свідомості лежить право і закон, перед яким всі рівні. Народи ж, які змушені існувати за тоталітаризму, наділяють довірою партію чи вождя, і вже останні творять закони, обов'язкові для дотримання всіма. Вибори за тоталітаризму зводяться до механічного принизливого голосування на користь заздалегідь визначених владою кандидатів.

Вторгнення у приватне життя людини – сферу, де, здавалося б, людина від природи має повну свободу, також монополізує тоталітарна держава. Керівники тоталітарних країн фактично одноосібно перебрали владу до своїх рук і встановили контроль над життям громадян. Будь-який вияв індивідуальності розцінювався як загроза владі.

Такий цілковитий контроль був неможливим в авторитарних суспільствах минулого. Ні єгипетські фараони, ні перські царі, ні Нерон чи Борджія не мали такого механізму впливу на людей, який дозволяв би керувати буквально кожним. Натомість вожді новітніх



■ А. Гітлер з дітьми.
Пропагандистське фото

тоталітарних систем через пресу, радіо, кіно і телебачення цілодобово впливали на розум і почуття людей. Найявністю же відданих поліції і армії «гарантувала» кожному незгодному бути в будь-яку хвилину заарештованим, ув'язненим чи навіть фізично знищеним.

Тоталітарні режими сформували особливий тип людей, своєрідних «гомо тоталітарікус» з цілком певними рисами: віра в ідеальне суспільство, патологічна агресивна прихильність до авторитету, розрив з минулим, його культурними надбаннями, зневага до інтелекту, некритичне ставлення до дійсності, покірність, схилення перед силою і владою, шаблонне мислення, ототожнення себе з системою, партією, вождем, фанатизм.

Такій людині з її у край низькими потребами й безпорадністю, позбавленій власних бажань, сумнівів і думок, звідусіль оточеній «ворогами», залишалося лише одне – долати труднощі й поборювати «ворогів».

СВІДЧЕННЯ 7

«Щоб брати участь в управлінні тоталітарною державою, недостатньо бути готовим прийняти на віру благі виправдання неблаговидних вчинків: людина повинна бути здатною сама, з власної ініціативи, переступити

будь-яку моральну норму, яку вона коли-небудь знала, якщо це необхідно для досягнення поставленої мети».

(Хайек Ф.А. Дорога к рабству // Новый мир, 1991, № 8, с. 194–195)

Про все інше дбав вождь. Якщо ж реальних ворогів не виявлялося, то їх негайно вигадували: «троцькісти» й «шпигуни» в СРСР, євреї – в Німеччині, заможні західні держави – в Італії.

Як відомо, у демократичному суспільстві обмеження прав людини застосовується лише до злочинців і душевнохворих. При тоталітаризмі зникає сама відмінність між злочином і невинуватістю. Тоталітаризм робить людину істотою карною незалежно від того, чи винна вона насправді. Тотальна несвобода на тлі суцільних житейських обмежень могла бути замінена лише в'язницею або стратою. Уникнення ж їх повинно було створювати в людей ілюзію «щастя». Людина, над якою було занесено меч тоталітарного «правосуддя», відчувала, що її хтось за щось (хоч вона й не відала, за що саме) карає. При цьому звинувачення, як правило, не висувалося. Відтак із свідомості й з реального життя зникало відчуття відмінності між Добром і Злом. Запровадивши загальну карність і переслідування, тоталітаризм «скасував» ті моральні цінності, які, власне, роблять людину Людиною.

СВІДЧЕННЯ 8

Нацистський міністр юстиції Ганс Франк: «Раніше ми мали звичку казати: це правильно чи неправильно. Тепер ми повинні ставити запитання: що сказав Фюрер? Ми перебуваємо під величним обов'язком визнавати вищим проявом

нашого народного духу закони, освячені Адольфом Гітлером».

(John M. Thompson, Kathleen Hedberg. People and Civilizations. A World History. Ginn and Company, 1977, p. 682)

СВІДЧЕННЯ 9

Б. Муссоліні: «Я докладаю надлюдських зусиль, щоб освітити цих людей... вони повинні зрозуміти, що стануть зрілими, лише підкоряючись. Коли вони навчаться коритися, вони

повірять у те, що я кажу, і тоді підуть маршем, стрункими колонами під мою команду».

(Смит Б. Муссолини. Москва, «Интер-Дайджест», 1995, с. 76)

СВІДЧЕННЯ 10

«Хвала Сталіну! Сталін сяє як сонце. вночі і вдень!»
 Сонце сяє лише вдень, а Сталін сяє
 (Гасло з радянського плаката)

Порядність, чесність, людинолюбство втрачали всякий сенс у порівнянні зі служінням ідеї. У більшовиків такою ідеєю була «світова комуна», у фашистів – «Великий Рим», у нацистів – «Тисячорічний Рейх». Єднало ці ідеї те, що вони були нездійсненними, утопічними.

Репресії і переслідування, що здійснювалися спеціальними каральними органами, виправні табори слугували запорукою стабільності тоталітарних режимів.

Запитання і завдання

1. Чи можете Ви припустити, що чинники, які сприяли встановленню і зміцненню демократії, згодом також могли призвести до зародження тоталітаризму?
2. Те, що тоталітарні режими перемогли в країнах з давньою культурною традицією, закономірність чи випадковість?
3. Як, на Вашу думку, характеризує тоталітарну систему офіційний урядовий документ (Свідчення 2)?
4. Як характеризують тоталітаризм Свідчення 8, 9, 10?
5. Чи існують у сучасному, в цілому демократичному, світі «гомо тоталітарікус»? Якщо Ваша відповідь ствердна, то в яких вчинках наших сучасників проявляються, на Вашу думку, риси тоталітарної свідомості?
6. Розгляньте подану нижче схему. Що, на Вашу думку, означає вислів «Мета виправдовує засоби»? Чи поділяєте Ви таке твердження?



§ 11. РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 р.

1. Причини революції. Війна і породжені нею негаразди в 1917 р. занурили Російську імперію в глибоку кризу. На початок 1917 р. проти монархії виступили майже усі суспільні верстви: у Думі утворилася ліберальна опозиція до Миколи II; у річницю розстрілу урядовими військами мирної демонстрації 9 січня 1905 р. («кривава неділя») країну сколихнули масові страйки робітників під антимонархічними і антивоєнними гаслами; село перебувало на межі нової пугачовщини.

Становище в армії дедалі більше нагадувало параліч. До війська було мобілізовано 15,5 млн чоловіків (13 млн – селяни). Поразки, сотні тисяч

вбитих і скалічених, нелюдські фронтові умови розхитували армійську дисципліну й робили армію небоєздатною. Казнокрадство й бездарність вищого командування на тлі героїзму офіцерського корпусу й рядових солдатів призвели до того, що в 1916 р. російська армія нараховувала 1,5 млн дезертирів. Понад 60 % солдатських листів були просякнуті духом поразки і зневіри. Імператор втратив вплив на армію, у якій наросло невдоволення і революційні настрої.

СВІДЧЕННЯ 1

Солдат П. Карнаухов про становище на австрійському фронті: «На передовій лінії траплялося, що солдати, побачивши противника, уже не стріляли. Інколи австрійці кричали: "Пане! Закінчайте війну!". І кликали до себе росіян, а росіяни – австрійців. У нас ще з

жовтня 1916 р. почалося братання з не-приятелем, за що, звісно, немало перепадало від офіцерства. А в січні братання в нас уже стало звичним явищем... Доходило до того, що наші солдати обмінювалися різними речами, даючи хліб, цукор і отримуючи ножика, бритву».

Становище в тилу також було катастрофічним. Значну частину країни було окуповано, у результаті чого вона втратила 1/5 промислового потенціалу. Не вистачало продуктів харчування (у Петрограді в лютому 1917 р. запасів хліба залишилося на 10–12 днів), за роки війни ціни на харчі зросли на 200 %, купівельна спроможність рубля знизилася майже в 5 разів. При цьому податки зросли, збільшення тривалості робочого дня на виробництві загрожувало фізичному виживанню населення.

СВІДЧЕННЯ 2

Дж. Б'юкенен, британський посол в Росії (лютий 1917 р.): «Якщо зупиниться підвіз продовольчих продуктів, то страйки спалахнуть неминуче... Запаси палива на дорогах настільки скоротилися, що на одній лінії, як кажуть, їх вистачить всього на кілька днів, і багато хто остерегається, що якщо навіть ці запаси тимчасово будуть поповнені, то припинення підвозу знову відчується,

якщо раптом зовсім припиниться правильна торгівля, яка тепер впала до мінімуму. Багато заводів, що виробляють військове постачання, уже тимчасово закрито через брак палива і сировини, і небезпека припинення постачання як армії, так і міст не може бути цілком виключена».

(Б'юкенен Дж. Мемуари дипломата. М., 1981, с. 203)

Криза державного управління надто загострилася. Распутінщина (Г. Распутін було вбито в 1916 р. в результаті змови на чолі з князем Сергієм Юсуповим) стала промовистим символом цієї кризи. Міністерський безлад проявився в безкінечних перетасовуваннях уряду: з початку війни і до лютого 1917 р. змінилося 4 прем'єр-міністри та стільки ж міністрів землеробства і військових міністрів, 6 міністрів внутрішніх справ, по 3 міністри юстиції, шляхів сполучення та закордонних справ – усього 27 найвищих урядовців.

Династія Романових, яка правила Росією з 1613 р., на відміну від Британії, так і не навчилася вчасно «випускати пару» народного невдоволення. Незважаючи на спроби перетворити Росію в конституційну монархію, вона так і залишалася монархією абсолютною.

СВІДЧЕННЯ 3

Імператриця Олександра Миколи ІІ про Григорія Распутіна: «Любий, вір мені, тобі слід слухатися порад нашого друга. Він так гаряче вдень і вночі молиться за тебе. Він оберігає тебе там, де ти був... Тільки потрібно слуха-

тися, довіряти і запитувати поради – не думати, що він чогось не знає. Бог все йому відкриває».

(Переписка Николая і Александры Романовых. Т. III. М., 1923, с. 283)

В умовах війни прірва між царем та його народом стрімко зростала, хоч і Микола II, і дружина Олександра щиро прагнули бути близькими до людей. Непопулярність Романових зростала по мірі погіршення ситуації на фронтах і в тилу. Навіть вбивство в 1916 р. Распутіна й звільнення царського подружжя з-під його впливу вже не могли їх врятувати. Імператрицю і деяких міністрів підозрювали в симпатіях до ворога. Через некомпетентність уряду в містах бракувало харчів та й ті розподілялися несправедливо; військо зазнавало втрат через нестачу боєприпасів і спорядження.



■ Г. Распутін разом з князем Путятіним і полковником Ломаном

СВІДЧЕННЯ 4

Шульгін, правий депутат Думи (листопад 1916 р.): «Ми терпіли б, так би мовити, до останньої межі. І якщо ми тепер виступаємо зовсім прямо і відкрито з різким осудом цієї влади, якщо ми піднімаємо проти неї прапор боротьби, то це тільки тому,

що дійсно ми дійшли до межі, тому що сталися такі речі, які надалі терпіти неможливо».

(Государственная дума.
4-й созыв. V сессия.
Стенографический отчет,
столб. 68)

У неросійських частинах імперії тим часом наростав національний рух за державну самостійність. Відчуття наближення розв'язки активізувало російську політичну еміграцію, яка почала лаштуватися до повернення в Росію, щоб не опинитися осторонь важливих подій. Маятник революційного вибуху було розгойдано, і питання зводилося лише до того, коли, де і в якій формі революція розпочнеться.

■ **2. Падіння монархії.** 9 січня 1917 р. в Петрограді страйкувало чверть мільйона робітників, які таким чином вшанували 22-гу річницю «кривавої неділі». Упродовж січня–лютого по усій імперії страйкувало близько 700 тис. робітників; особливо загрозливим був страйк, що розпочався 17 лютого на Путилівському заводі столиці.

23 лютого 1917 р. – у міжнародний день працівниць, коли розпочалася російська революція, Микола II відбув у свою військову Ставку.

В умовах революції Микола II надіслав до Петрограда на її придушення війська під орудою генерала Іванова, але вони побраталися з повсталими, а сам генерал тільки випадково уникнув арешту.

27 лютого імператор направив Думі підготовлений ще в листопаді 1918 р. указ про оголошення безстрокової перерви в роботі сесії Державної думи – фактичний її розпуск. Дума схвалила рішення указу імператора підкоритися, але не розходитись. Депутати обрали Тимчасовий комітет Державної думи з десяти осіб на чолі з М. Родзянком.

Цар по дорозі зі Ставки дістався лише до залізничної станції з промовистою назвою Дно, а потім повернув до Пскова у штаб Північного фронту. Там його застало повідомлення про перемогу революції, а також телеграми від усіх командувачів фронтів із закликом поступитися на користь повсталих.



1 березня Виконавчий комітет Ради робітничих і солдатських депутатів Петрограда – органу, який мав реальну військову силу в столиці, постановив надати Тимчасовому комітету на його розсуд скласти список членів Тимчасового уряду¹. 2 березня було оголошено склад Тимчасового уряду Росії, головою якого Микола II затвердив князя Г. Львова.

У день оголошення складу Тимчасового уряду Микола II від свого імені та імені свого сина, тяжкохворого малолітнього Олексія, зрікся трону на користь брата Михайла. Проте Михайло Романов також відмовився від корони.

СВІДЧЕННЯ 5

Едвард Карр, англійський історик:

«Лютнева революція 1917 р., що повалила династію Романових, була стихійним вибухом невдоволення мас, доведених до відчаю тяготами війни і явною несправедливістю в розподілі життєвих тягот. Вона була із захопленням зустріта і використана широкими верствами буржуазії і чиновництва, які втратили віру в систему самодержавного управління і особливо

в самого царя і його радників. Перший Тимчасовий уряд складався саме з представників цієї частини населення. Революційні партії не брали участі безпосередньо у здійсненні революції. Вони не чекали її і спочатку були вражені».

(Карр Э. История Советской России. Книга 1. Большевицкая революция 1917–1923. Т. 1, Т. 2. Перев. с англ. М., 1990, с. 75)

Після зречення Микола Романов звернувся до Тимчасового уряду з проханням дозволити йому як приватній особі виїхати до Порт-Романова (Мурманськ) для подальшої еміграції до Англії. Проти цього рішуче заперечила Петроградська рада, і колишнього царя було заарештовано й доставлено в Царське Село під Петроградом.

■ 3. Росія за Тимчасового уряду. За неповних вісім місяців свого існування Тимчасовий уряд пережив чимало драматичних моментів, здійснив ряд серйозних перетворень: було скасовано смертну кару; проголошено амністію політичним і кримінальним в'язням; проголошено свободу совісті; жінки були урівнені в правах з чоловіками; запроваджено 8-годинний робочий день; на 20–25 % підвищено заробітну плату; робітничі комітети та профспілки отримали автономію та ін.

¹Тимчасовим він називався тому, що повинен був діяти до скликання Установчих зборів, які мали вирішити найважливіші питання державного життя: форму державного устрою та правління, питання про землю тощо.

Найважливіші питання мали бути схвалені Установчими зборами Російської республіки, які пропонувалося скликати восени 1917 р.

Практично всі політичні партії Росії, за винятком крайніх правих (монархісти) та крайніх лівих (анархісти, ліві есери та більшовики), співпрацювали з Тимчасовим урядом як законним і єдиним органом державної влади.

3 квітня 1917 р. зі Швейцарії через територію Німеччини в Росію в опломбованому німецькому вагоні прибув лідер більшовиків Володимир Ленін і відразу закликав готуватися до соціалістичної революції. У квітні Тимчасовий уряд пережив кризу. Міністр закордонних справ Павло Мілюков опублікував ноту до союзників, у якій говорилося про «війну до переможного кінця». Цим він спровокував вибух невдоволення в країні і змушений був подати у відставку.

У Росії було створено коаліційний уряд на чолі зі Львовим, до якого увійшли 5 соціалістів. Майбутній прем'єр-міністр Олександр Керенський став військовим міністром.

Після провалу червеневого наступу російських армій на Південно-Західному фронті Г. Львов подав у відставку, а «уряд порятунку вітчизни» очолив О. Керенський. Становище в країні було неспокійним. У серпні 1917 р. герой війни Верховний головнокомандувач генерал Лавр Корнілов здійснив невдалу спробу військового перевороту. Він направив О. Керенському ультиматум про відставку Тимчасового уряду і передачу йому влади. Після невдалої спроби захопити владу Л. Корнілов спочатку був заарештований, а згодом опинився на Дону.

У Росії було сформовано уряд – Директорію (Раду п'яти) на чолі з О. Керенським.

Тим часом в радах провідну роль на себе перебрали більшовики, а Петроградську раду очолив Лев Троцький. В. Ленін, ордер на арешт якого видав уряд, переховувався. Він закликав партію більшовиків до захоплення влади, але підтримки не отримав.

Наприкінці вересня 1917 р. в Росії було сформовано третій і, як виявиться, останній коаліційний уряд О. Керенського. Тимчасовий уряд успадкував від монархії гасло «єдиної і неподільної Росії». Починаючи з лютого 1917 р., у неросійських частинах колишньої імперії став швидко наростати національний рух, який очолила національна демократична інтелігенція. В Україні на початку березня 1917 р. постала Українська Центральна Рада; у липні у Фінляндії було прийнято закон про верховні права сейму, але Тимчасовий уряд розпустив його; у серпні утворилася Білоруська Рада; національні органи влади були утворені в Латвії, Естонії, Литві, Грузії, Вірменії, Азербайджані, Бессарабії, Криму, Башкирії, в Середній Азії. Це був початок розпаду Російської імперії.

■ **Керенський Олександр (1881–1970).** Прем'єр-міністр Росії в 1917 р. Народився, як і В. Ленін, у м. Симбірську, згодом жив у Ташкенті. Вивчав право в Санкт-Петербурзькому університеті. Депутат IV Думи (обраний у 1912 р.), де очолював фракцію соціалістів. Після приходу до влади в Росії більшовиків у 1918 р. емігрував до Франції. З 1940 р. проживав у США. Помер у Нью-Йорку у віці 89 років.



■ 4. Прихід до влади більшовиків. 1 вересня Тимчасовий уряд оголосив Росію республікою і призначив вибори до Установчих зборів, проте більшість людей вимагала роботи, зарплати і виходу країни з війни. У кризових умовах значно активізували свою пропагандистську діяльність більшовики. Їхнім ідеалом і кінцевою метою була світова комуністична революція.

СВІДЧЕННЯ 6

Академік Іван Павлов у листі до радянського уряду від 21 грудня 1934 р.: «Ви марно вірите у світову пролетарську революцію. Я не можу без посмішки споглядати плакати: «Хай живе світова соціалістична революція, хай живе світовий Жовтень». Ви сієте по культурному світу не революцію, а з величезним успіхом фашизм. До Вашої революції фашизму не було. Адже тільки нашим політичним немовлятам

Тимчасового уряду було мало навіть двох Ваших репетицій перед Вашим Жовтневим торжеством. Всі інші уряди зовсім не бажають бачити в себе те, що було і є в нас, і, звісно, вчасно здогадуються застосувати для попередження цього те, чим користувалися і користуйтеся Ви, – терор і насилля».

(Российская газета, 25 февраля 1995 г.)

У середині жовтня 1917 р. більшовики створили Військово-революційний комітет (ВРК) й почали готуватися до захоплення влади. Заздалегідь було підготовлено склад майбутнього більшовицького уряду, який за пропозицією Л. Троцького назвали Радою народних комісарів (РНК).

СВІДЧЕННЯ 7

Жак Садуль, член Французької військової місії в Росії: «Зрозуміти що-небудь неможливо. Чи розуміють самі солдати? Один з них відповідає, що його поставив сюди комітет його полку, але уточнити, чи вони насту-

пають на Тимчасовий уряд, чи захищають його, не може».

[Садуль Ж. Записки о большевистской революции (октябрь 1917 – январь 1919). М., «Книга», 1990, с. 31]

У ніч з 25 на 26 жовтня 1917 р. після холостого пострілу з крейсера «Аврора» більшовицькі загони розпочали штурм Зимового палацу, який тривав трохи більше чотирьох годин. Резиденція уряду була майже не захищеною. Палац охороняли Перший Петроградський жіночий батальйон (136 жінок), дві роти юнкерів (курсантів), 2000 юнкерів у самому палаці, панцерник у воротах та 6 гармат. Близько другої години ночі 26 жовтня Тимчасовий уряд було заарештовано.

СВІДЧЕННЯ 8

Жак Садуль: «Зимовий палац був обстріляний з гармат, взятий, потім пограбований. Усі предмети мистецтв, меблі, килими, картини варварськи зруйновані. Жіночий батальйон, що обороняв палац, узятий в полон і відве-

дений в казарму, де нещасні, як кажуть, були по-звірячому з'гвалтовані».

[Садуль Ж. Записки о большевистской революции (октябрь 1917 – январь 1919). М., «Книга», 1990, с. 34]

Одночасно із штурмом Зимового палацу відбувався II з'їзд Рад. Один з більшовицьких лідерів Леонід Каменев оголосив про повалення Тимчасового уряду. Частина депутатів звинуватила більшовиків у зраді революції й у розв'язанні громадянської війни й на знак протесту залишила з'їзд. На вечірньому засіданні виступив Ленін, який запропонував делегатам з'їзду прийняти декрети про мир і про землю.

Декрет про мир проголошував негайне перемир'я на фронті з Німеччиною, початок переговорів з воюючими державами; укладення миру без анексій і контрибуцій.

Декрет про землю, основні положення якого були запозичені в популярних серед селян соціалістів-революціонерів, проголошував націоналізацію та конфіскацію всіх поміщицьких земель та передачу їх радам селянських депутатів для зрівняльного розподілу, передачу селянам реманенту та худоби з поміщицьких садіб, скасування селянського боргу на суму 3 млрд руб.

З'їзд також обрав вищі органи державної влади: Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК) і уряд з більшовиків і лівих есерів – Раду народних комісарів на чолі з В. Леніним (ліві есери спочатку відмовилися увійти до нього).

На початку листопада більшовики силою зброї захопили владу в Москві. На початок 1918 р. радянська влада поширювалася лише на Москву, Петроград та на територію близько 400 км навколо цих міст.

■ **Ленін Володимир** (псевдонім В. Ульянова) (1870–1924), засновник більшовицької партії і радянської держави, теоретик марксизму, ідеолог комунізму. 25.10.1917 р. очолив збройне повстання в Петрограді. Від II з'їзду Рад (1917) керував Радою народних комісарів. 1919 р. – засновник Комуністичного Інтернаціоналу. Після смерті тіло було забальзамоване і поміщене до спеціально збудованого у Москві мавзолею, де зберігається й донині.

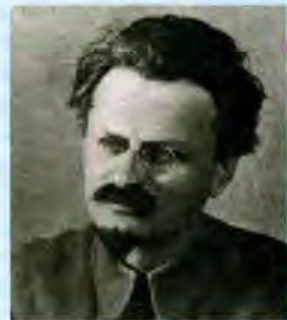


Уже в листопаді 1917 р. більшовики ледь не втратили владу: профспілка залізничників погрожувала загальним страйком, вимагаючи виключити з уряду В. Леніна і Л. Троцького. Шляхом численних змін в РНК, до якого увійшли п'ять лівих есерів, більшовикам вдалося досягти порозуміння із залізничниками.

Другою подією, яка могла повернути колесо історії, стало скликання Установчих зборів, вибори до яких відбулися ще до захоплення влади більшовиками, і тому вони не отримали в них більшості. Засідання відкрилося 5(18) січня. Зі значною перевагою голосів (237 проти 138) депутати не визнали влади більшовиків. На знак протесту проти рішення більшості засідання зборів спочатку залишили більшовики, а слідом і ліві есери.

Начальник караулу Таврійського палацу матрос-анархіст А. Железняков оголосив про те, що депутати повинні розійтися, оскільки... караул стомився. Було оголошено перерву на 12 годин, але Установчі збори більше ніколи не збиралися. Через три дні Червона гвардія розіграла також III Всеросійський селянський з'їзд, який протестував проти розпуску Установчих зборів.

■ **Троцький (Бронштейн) Лев**. Виходець з України. Неодноразово був ув'язнений за революційну діяльність. Довгий час намагався триматися між більшовиками і меншовиками. У період революції 1905 р. організував одну з перших рад у Петербурзі. Революція 1917 р. застала його в США. Майстерний публіцист і талановитий промовець. Конкурент В. Леніна в боротьбі за лідерство в партії більшовиків.



СВІДЧЕННЯ 9

Л. Троцький: «...Ленін казав мені...: «Звісно, було дуже ризиковано з нашого боку, що ми не відклали скликання, дуже, дуже необачно. Та, врешті-решт, вийшло краще. Розгін Установчих зборів Радянською владою є повна і відкрита ліквідація формальної демо-

кратії в ім'я революційної диктатури. Тепер урок буде міцним...». Ленін мав рацію... В особі есерівської установки лютнева республіка отримала оказію вмерти повторно».

(Троцький Л.Д. К истории русской революции. М., 1990, с. 208–209)

СВІДЧЕННЯ 10

Е. Карр, англійський історик: «У кожного періоду історії є свій драматичний символ. Одним з таких символів став озброєний матрос, який закрит Установчі збори «тому що караул стомився». Але за зовнішньою недбалістю приховувалася певна занепокоєність більшовиків про можливі наслідки їх свавілля. Демонстрація на підтримку Уста-

новчих зборів, що відбулася під час їх засідання, була розігнана військами, і кількох людей, яких почергово називали то «мирними демонстрантами», то «озброєними змовниками», було вбито».

(Карр Э. История Советской России. Книга 1. Большевицкая революция 1917–1923. Т.1, Т.2. Перев. с англ. М., 1990, с. 112)

■ **5. Громадянська війна.** Жовтневі події 1917 р. у Петрограді, перші кроки радянської влади та опір тих, хто не визнав її, спричинили громадянську війну в Росії. Це була братовбивча війна на винищення під політичними гаслами. Майже неможливо за класовою, національною чи релігійною ознакою провести розподільчу лінію між двома ворогуючими таборами: більшовиками («червоними») і антибільшовиками («білими»). Як в Червоній, так і в Білій арміях воювали селяни і робітники, дворяни й творча інтелігенція, люди різних національностей і віросповідань.

Особливістю громадянської війни в Росії було те, що вона торкнулася й багатьох інших країн. Одні з них (США, Британія, Франція, Німеччина, Японія) у березні–квітні 1918 р. направили в Росію свої війська, а інші (Азербайджан, Грузія, Вірменія, Польща, Україна, Середньоазіатські емірати) були обпалені полум'ям цієї війни. На *Дону* і *Кубані* проти Червоної армії билася Добровольча армія генералів Лавра Корнілова і Антона Денікіна та козака армія Облaсті Війська Донського отамана Петра Краснова.

У *Східному Сибіру*, у *Поволжі* та на *Уралі* більшовикам загрожував чехословацький корпус, сформований з полонених австро-угорської армії. У середині липня 1918 р. під приводом загрози звільнення в Єкатеринбурзі більшовиками було вбито колишнього російського царя Миколу Романова, його сім'ю та прислугу.

До літа 1918 р. більшовики контролювали лише територію в районі Москви, яку вони проголосили столицею Росії. Незважаючи на те, що шляхом мобілізацій вдалося збільшити чисельність Червоної армії, з неї дезертирували близько 1 млн вояків.

На *сході Росії* на початку осені 1918 р. п'ять радянських армій перейшли в наступ і зайняли міста Симбірськ, Самару та Казань. Проте невдовзі адмірал Олександр Колчак завдав контрудару й, прорвавши радянський Східний фронт, стрімко просувався до Волги на з'єднання з Добровольчою армією. Ціною надзусиль радянські дивізії під орудою Михайла Фрунзе в 1919 р. відкинули О. Колчака за Урал, а наступного року завдали йому остаточної поразки.

На *півдні Росії* в середині 1918 р. козаці частини отамана П. Краснова двічі безрезультатно намагалися взяти місто Царицин (тепер – Волгоград),



Революція та громадянська війна в Росії (1917–1920 рр.)

- | | | | |
|------------------|--|--|--|
| | Кордони Російської імперії на початку 1917 р. | | Райони інтервенції країн Антанти наприкінці 1918 р. |
| | Російсько-німецький і російсько-турецький фронти восени 1917 р. | | Напрями просування білих армій у 1918 – 1919 рр.; польських військ у 1919–1920 рр. |
| Петроград | Лютнева революція 1917 р. | | Лінії фронтів у березні 1919 р. |
| | Утворення Української Центральної Ради 14 березня 1917 р. | | Наступ Червоної армії в 1919–1920 рр. |
| | Жовтнева революція 1917 р. | | Території, зайняті Червоною армією до 1921 р. |
| | Переговори радянського уряду Росії з урядами Німеччини та її союзників 20 грудня 1917 – 3 березня 1918 рр. | | Кордони держав на березень 1921 р. |
| | Межа просування німецьких, австро-угорських і турецьких військ у травні 1918 р. | | Межі соціалістичних радянських республік |
| | Кордони Української Держави влітку 1918 р. | | Білоруська Соціалістична Радянська Республіка |
| | Територія радянської Росії восени 1918 р. | | Українська Соціалістична Радянська Республіка |
| | Кордони Західноукраїнської Народної Республіки в листопаді 1918 р. (окупована Польщею в 1919 р.) | | Соціалістична Радянська Республіка Грузії |
| | | | Соціалістична Радянська Республіка Вірменії |
| | | | Азербайджанська Соціалістична Радянська Республіка |
| | | | Нові незалежні європейські держави, що утворилися після розпаду Російської імперії |

ЛИТВА



■ Пропагандистський плакат, який закликав вступати до Червоної армії

а Добровольча армія, завдавши поразки радянській Північнокавказькій армії, заволоділа Катеринодаром і Новоросійськом. На початок осені 1919 р. Добровольча армія А. Денікіна вторглася в Україну. Далі її шлях пролягав на Тулу і Москву. Наступ радянського Південного фронту М. Фрунзе й анархістської армії Нестора Махна призвів на початку 1920 р. до поразки А. Денікіна. Тепер вже під командуванням генерала Петра Врангеля Добровольча армія відступила в Крим, де й протрималася до листопада 1920 р., коли була остаточно розбита Червоною армією в союзі з махновцями. Після цього махновці стали не потрібними і були розбиті Червоною армією.

На *Далекому Сході* громадянська війна тривала ще до початку 1922 р., коли, як і на всіх інших фронтах, завершилася перемогою більшовиків.

У громадянській війні в Росії загинуло 12–15 млн осіб (військові втрати склали близько 800 тис.), економічні збитки склали 50 млрд золотих рублів, промислове виробництво в 1920 р. становило лише 14 % рівня 1913 р., а обсяги виробництва сільськогосподарської продукції скоротилися вдвічі.

■ **6. «Воєнний комунізм».** Здобувши перемогу у громадянській війні, більшовики розпочали соціально-економічні перетворення. Становище, у якому перебувала країна, вони назвали «розрухою».

СВІДЧЕННЯ 11

Михайло Булгаков, російський письменник, у повісті «Собаке серце»: «Що таке ця ваша "розруха"?... Та її зовсім не існує!.. Якщо я, замість того, щоб оперувати, щовечора почну в себе в квартирі співати хором, у мене настане розруха. Якщо я, відвідуючи вбиральню, почну, вибачте мені за вислів, мочитися повз унітаз і те ж стануть робити Зіна й

Дарина Петрівна, у вбиральні станеться розруха. Відтак, розруха не в клозетах, а в головах... Неможливо в один і той самий час підмітати трамвайні шляхи і влаштовувати долі якихось іспанських обірванців!»

(Булгаков М.А. *Избранные произведения. В 2-х томах. Т. 1. К.*, «Дніпро», 1989, с. 480)

Заходи більшовиків базувалися на таких засадах: диктатура пролетаріату (влада робітничого класу в союзі з найбільш бідним селянством), придушення повалених «експлуататорських» класів (у грудні 1917 р. для боротьби з ними було створено Всеросійську надзвичайну комісію (ВЧК) на чолі з Феліксом Дзержинським) та ліквідація приватної власності як причини соціальної нерівності людей.

Політику, яку більшовики провадили впродовж 1917–1920 рр., було названо «воєнним комунізмом».

Засади «воєнного комунізму»

- Заміна приватної власності на соціалістичну.
- Зростання ролі держави в управлінні економікою: а) централізований контроль і управління; б) заміна дрібних підприємств великими; в) запровадження єдиного планування.
- Націоналізація банків відповідно до декрету РНК.
- Заміна комерційних та грошових форм розподілу безготівковим розподілом основних товарів і послуг.

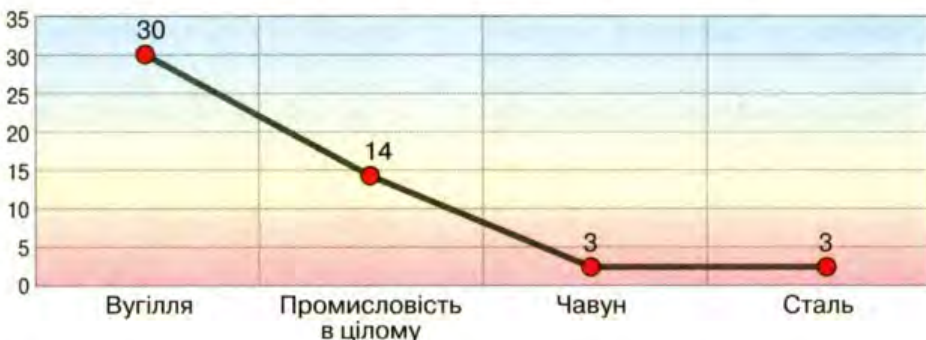
- Зрівняльний розподіл продуктів харчування серед робітників.
- Карткова система (розподіл товарів і продуктів за спеціальними картками).

Заходи впровадження «воєнного комунізму»

- У жовтні 1917 р. було взято під контроль Державний банк Росії, а в грудні було прийнято декрет РНК про націоналізацію приватних банків.
- У грудні 1917 р. при РНК було створено Вищу Раду народного господарства (ВРНГ).
- На весну 1918 р. було націоналізовано близько 800 підприємств. У червні 1918 р. РНК прийняв декрет про націоналізацію всіх галузей промисловості.
- Запровадження трудової повинності на засадах «хто не працює, той не їсть».
- Перетворення військових частин на «трудові армії» для відновлення господарства.
- Створення таборів примусової праці.
- Мобілізація на суспільні роботи «буржуазних елементів».
- Поширення комуністичних суботників безоплатної праці.
- Націоналізація землі, створення комун, колективних та радянських господарств (колгоспи і радгоспи) – на кінець 1918 р. їх було 3 тис.
- Встановлення продовольчої диктатури на селі: а) державна монополія на продаж хліба та його заготівлю; б) заборона приватної хлібної торгівлі; в) примусове і безкоштовне відбирання державою «надлишків» продуктів у селян.
- Продовольча розкладка¹ (з січня 1919 р.) як прояв продовольчої диктатури; створення озброєних «продовольчих загонів» для відбирання хліба.

Як наслідок, відсутність економічних стимулів до праці призвела до зниження її продуктивності, а відтак – до занепаду економіки.

Показники 1920 р. порівняно з 1913 р. (%)



Результати «воєнного комунізму» виявилися такими: в 1921 р. на одну людину вироблялося лише 1 м ситцю на рік; на одне селянське господарство припадало лише 100 грамів металовиробів, одна коробка сірників коштувала кілька мільйонів «радзнаків» – нових радянських грошей, які

¹ Продовольча розкладка – обов'язкова здача селянами державі за твердими цінами «надлишків» хліба та інших продуктів.

знецінилися в 13 тис. разів. У країні поширився «чорний ринок», через заборону грошових відносин зазнала краху фінансова система, впали темпи виробництва. На цей рік припав жахливий голод, який охопив 30 млн осіб, 3 млн з них померли, 2 млн дітей стали сиротами.

Наслідки політики «воєнного комунізму» не забарилися – країною прокотилися антибільшовицькі селянські повстання, які охопили майже третину населення Західного Сибіру, Уралу, Дону, Кубані, центру Росії. У Тамбовській і Воронежській губерніях сформувалися дві повстанські армії чисельністю 50 тис. чоловік під орудою О. Антонова. Проти них радянська влада кинула війська майбутнього маршала М. Тухачевського (40 тис. вояків, 63 гармати, понад 460 кулеметів), які, застосувавши отруйні гази, «втихомирили» селян.

У березні 1921 р. в Кронштадті – базі Балтійського флоту – під гаслом «Ради без більшовиків!» повстали близько 16 тис. революційних моряків з кораблів «Петропавловськ» і «Севастополь». Перший штурм бунтівного міста армією М. Тухачевського був невдалим, оскільки його бійці відмовлялися стріляти в моряків. За подібний проступок тільки в двох полках було розстріляно понад 70 солдатів. Справу було завершено нічним штурмом по кризі курсантів військових училищ та делегатів Х з'їзду Російської комуністичної партії (більшовиків) (РКП(б)). У центрі міста після штурму поховали понад 400 загиблих з обох боків вояків. Близько 2,5 тис. оборонців Кронштадта потрапили в полон, і частина з них були розстріляні, а 6–8 тис. втекли до Фінляндії.

Економічна криза доповнилася кризою політичною. У грудні 1917 р. Росія підписала перемир'я з Німеччиною, а 3 березня 1918 р. російська делегація на чолі з Л. Троцьким підписала з нею Брестський мирний договір. Мир з Центральними державами підписала в Бресті й делегація України.

Ліві есери звинуватили В. Леніна в капітуляції перед Німеччиною й зраді Росії і революції. У відповідь на це партія лівих есерів була заборонена, а її лідерів, як, наприклад, Марію Спиридонову, було заарештовано й страчено. Відтоді на політичній арені залишилася лише одна політична партія – більшовицька.

Запитання і завдання

1. Поясніть та застосуйте в потрібному контексті поняття «більшовизм», «громадянська війна», «воєнний комунізм», «світова пролетарська революція».
2. Покажіть на карті зміну кордонів Росії: а) після повалення монархії; б) після приходу до влади більшовиків. Якими були причини таких територіальних змін?
3. Використовуючи *Свідчення 1, 2, 3, 4, 5*, опишіть перебіг революції в Росії: причини, характер, учасники, основні події, наслідки.
4. Опишіть, використовуючи *Свідчення 7, 8, 9, 10*, як більшовикам вдалося захопити владу в Росії.
5. На підставі *Свідчень 6 та 11* визначте, чому всесвітньо відомий вчений Іван Павлов і письменник Михайло Булгаков дали таку негативну характеристику більшовизму.
6. Покажіть на карті основні фронти громадянської війни в Росії та розкрийте її перебіг.
7. Схарактеризуйте політику Тимчасового уряду: що йому вдалося зробити, а що – ні.
8. Схарактеризуйте добу «воєнного комунізму» та визначте, яких заходів було вжито більшовиками в 1917–1920 рр., які наслідки мав «воєнний комунізм» для країни в цілому і для пересічних людей. Використайте під час підготовки відповіді діаграму «Показники 1920 р. порівняно з 1913 р. (%)».
9. Дайте власну оцінку О. Керенському, В. Леніну та Л. Троцькому як політикам.



23 лютого 1917 р. – початок Російської революції

2 березня 1917 р. – створення Тимчасового уряду; зречення Миколи II

26 жовтня 1917 р. – падіння Тимчасового уряду; перемога більшовицького збройного виступу

1917–1920 рр. – «воєнний комунізм»

1918–1920(22) рр. – громадянська війна в Росії

§ 12. КОМІНТЕРН. РЕВОЛЮЦІЇ В НІМЕЧЧИНІ ТА УГОРЩИНІ

■ **1. Діяльність Комінтерну.** Відповідно до настанов Карла Маркса, комунізм міг утвердитися лише внаслідок перемоги світової революції. Захоплення влади в Росії вбачалося В. Леніну і Л. Троцькому лише першим кроком до такої революції. Для її «підштовхування» в березні 1919 р. було створено своєрідний штаб з підготовки майбутньої революції – Комуністичний Інтернаціонал (скорочено Комінтерн). За винятком одного представника німецьких комуністів, усі інші засновники Комінтерну були членами більшовицької партії, а іноземцями вважалися лише за національністю. Головою виконавчого комітету Комінтерну став уродженець міста Єлисаветграда (тепер – Кіровоград) Григорій Зинов'єв, а секретарем – Карл Радек.

Улітку 1920 р., коли більшовицька Росія вела успішний наступ на Варшаву в ході радянсько-польської війни, а один з кінних корпусів навіть прорвався в Німеччину, здавалося, що до європейської, а потім і світової революції зовсім близько, в Москві зібрався II конгрес (з'їзд) Комінтерну.



■ Неформальний символ Комінтерну

СВІДЧЕННЯ 1

З Маніфесту II конгресу Комінтерну: «Комуністичний Інтернаціонал є партією революційного повстання міжнародного пролетаріату... Радянська

Німеччина, об'єднана з Радянською Росією, виявилася б відразу сильнішою за всі капіталістичні держави, разом узяті».

«Німецький молот і російський серп переможуть весь світ!» – таким було офіційне гасло Комінтерну в ті дні. Проте невдовзі радянські війська зазнали розгромної поразки під Варшавою, і світову революцію довелося «відкласти» щонайменше на декілька років. Але навіть до середини 1920-х років здійснення світової революції Комінтерн вважав головним своїм завданням.

Після невдачі у війні проти Польщі й придушення підтриманих Москвою повстань у Німеччині в 1921 і 1923 рр. керівництво Комін-

терну змінило тактику. Використовуючи дипломатичну пошту, яка не підлягає митному огляду, за кордон з Росії переправлялася пропагандистська й відверто підривна література, листівки із закликами до повалення урядів, гроші на фінансування тамтешніх комуністичних партій та на підготовку збройних повстань.

У серпні 1924 р. між Англією й СРСР були підписані важливі договори, але вже в жовтні вибухнув міжнародний скандал. Англійська розвідка, а по тому й британська преса надрукували так званого «листа Зинов'єва», у якому давалися інструкції англійським комуністам щодо здійснення підривної діяльності у Великій Британії й підготовки кадрів для громадянської війни на Британських островах. У результаті скандалу загострилися радянсько-британські відносини, а лейбористи програли парламентські вибори. Щодо того, чи насправді такий лист існував, а чи то була майстерно виготовлена фальшивка, дискусії точаться й дотепер, на відміну від очевидної участі Комінтерну в підготовці революцій в Німеччині й у Болгарії.

У цілому діяльність Комінтерну у 1920-х роках відіграла дестабілізуючу для міжнародних відносин роль.

■ 2. Листопадова революція 1918 р. в Німеччині. Спалах революції в листопаді 1918 року був тісно пов'язаний з воєнною поразкою Німеччини у Першій світовій війні. Після невдачі в серпні 1918 року німецького наступу на Західному фронті поразка було неминучою. Німеччина вичерпала усі резерви для продовження війни. Мільйони загиблих і скалічених, нестача найнеобхіднішого, відсутність дієвої влади, знецінення грошей, антивоєнні демонстрації, національне приниження – ось далеко не вичерпний перелік бід, що звалилися на німців. Дисципліноване німецьке військо, яке стійко тримало оборону проти переважаючих сил союзників, вичерпало свій ресурс і розкладалося. Генерал Еріх Людендорф повідомив у Рейхстазі, що країна вже не має сил продовжувати боротьбу. У вересні 1918 р. керівництво Німеччини звернулося до держав Антанти з пропозицією про негайний початок переговорів про перемир'я. Такі переговори розпочалися у жовтні. У результаті вдалося укласти перемир'я на умовах Вудро Вільсона, які включали зречення влади кайзером та передачу її Рейхстагу.

Поразка у війні посіяла серед німців глибоке розчарування. Стало очевидно, що всі жертви, загибель понад 2 млн німецьких солдатів і цивільних осіб, голод, труднощі були намарно. Вище військове командування та кайзер, на думку переможеної нації, повинні були піти у відставку, взявши провину за поразку на себе. Назрівав соціальний вибух невдоволення, й потрібна була лише подія, яка б його підштовхнула.

Така подія сталася в кінці жовтня 1918 року. Команди німецьких військових кораблів відмовилися виконати наказ своїх командирів вийти в море і без найменших шансів на успіх вступити в бій з переважаючою британською армадою. Моряки згасили вогонь під котлами своїх кораблів. У відповідь військово-морське командування заарештувало понад тисячу моряків. Частина флоту була переміщена в Кіль. Але моряки вже більше не підкорялися командуванню. Вони вирушили в м. Кіль з вимогою звільнити своїх заарештованих товаришів. Армійські підрозділи й поліція були повсталими моряками роззброєні, й Кіль 4 листопада був повністю в руках повсталих солдатів й матросів.

Далі моряки зайняли Любек і Гамбург; у багатьох місцевостях відбулися заворушення невдоволених кризою в країні. Революція стрімко

поширювалася країною; у Баварії та Саксонії соціалісти проголосили республіки.

Уряд призначеного Вільгельмом II канцлером принца Макса фон Бадена втратив контроль над ситуацією. Він не міг відвернути захоплення влади повсталими моряками і солдатами, якими керували ради робітничих і солдатських депутатів. Але й ради не були однорідними: в одних переважали помірковані соціалісти, а в інших соціалісти діяли спільно з комуністами Союзу «Спартак» («спартаківцями»), яких очолював майбутній вождь Комуністичної партії Німеччини Ернст Тельман.

У Берліні боротьба за владу між соціалістичними партіями, насамперед між соціал-демократами і «спартаківцями», призвела до сутичок. Лідери відповідно соціал-демократів Фрідріх Еберт та соціалістів Філіпп Шейдеман намагалися випередити керівника комуністів Карла Лібкнехта у проголошенні республіки і заявляли, що до скликання Рейхстагу влада повинна належати Берлінській раді робітничих і солдатських депутатів.



■ Революційні солдати і матроси біля Бранденбурзьких воріт. 1919 р.

СВІДЧЕННЯ 2

Вимоги, висунуті «спартаківцями» 7 жовтня 1918 р.:

«...Боротьба за справжню демократію не рівнозначна боротьбі за Національні збори і голосування; це турбота про справжні інтереси людей праці:

особисту власність, контроль над армією і судами. Ми вимагаємо передати владу робітничим і солдатським Радам; націоналізації всієї власності і реорганізації армії, щоб нею керували звичайні солдати».

Революція почалася як заколот в армії, але вона відображала настрої всього народу, який хотів миру і політичних реформ. До солдатів і матросів приєдналися робітники і частина ліберальної і католицької інтелігенції, середнього класу. У великих містах й у невеликих громадах за російським зразком були створені ради робітників і солдатів, яким практично без опору підкорилися місцеві органи влади.

На події в Німеччині блискавично зреагував Комінтерн. На одному з берлінських вокзалів у дипломатичних кур'єрів, які прибули з Москви, випадково розбився ящик. У ньому виявилися листівки для німецьких комуністів, у яких містилися заклики до німців розпочати комуністичну революцію.

Наступного після інциденту дня радянському послу в Німеччині було зачитано дипломатичну ноту про розрив дипломатичних відносин. Радянське посольство назвало інцидент «провокацією», його співробітники залишили межі Німеччини. У зв'язку з подібними випадками у вжитку з'явилося поняття «валіzkова дипломатія». Ним і дотепер називають підривну діяльність проти інших держав під прикриттям дипломатичного паспорту.

Втративши підтримку генералів, кайзер Вільгельм II подався до Голландії, щоб більше ніколи не повернутися на батьківщину. Формальний

акт зречення він підписав лише наприкінці листопада, оскільки ще сподівався зберегти за собою пруську корону.

9 листопада 1918 р. Німеччину було проголошено республікою. Наступного дня скликана соціал-демократами Рада народних уповноважених передала владу соціал-демократичному уряду республіки на чолі з Фрідріхом Ебертом. Йому випала важка місія визнати поразку своєї країни у війні: 11 листопада Німеччина підписала угоду про перемир'я.



Еберт Фрідріх (1871–1925), президент Німеччини в 1919–1925 рр. У 1889 р. вступив до Соціал-демократичної партії Німеччини. У 1912 р. був обраний до Рейхстагу, а наступного року став головою партії. Безуспішно намагався пом'якшити ставлення переможців до Німеччини на Паризькій мирній конференції. У 1924 р. був правими партіями звинувачений у державній зраді за те, що в роки війни брав участь у страйку робітників військових підприємств. Постійні нападки з боку недоброзичливців та суд підірвали його здоров'я, і незабаром він помер.

Виступ «спартаківців». В оцінці подій, про які йтиметься, історики не мають спільної думки: одні називають їх революцією, а інші – заколотом. Отож після повалення монархії і непевності становища центрального уряду в Берліні робітничі і солдатські ради взяли під свій контроль чимало міст і містечок. Але і їхнє правління виявилось нетривким. У грудні 1918 р. в Берліні зібрався національний з'їзд рад, більшість делегатів якого були поміркованими соціалістами й підтримували ідею Ф. Еберта, що питання про владу потрібно відкласти до виборів до Національних зборів. На його думку, діяльність соціалістів у рамках закону швидше привела б країну до соціалізму, аніж протиправні дії. Але революційні соціалісти («спартаківці») не погоджувалися, заявляючи, що на виборах робітники неодмінно програють.



Лібкнехт Карл (1871–1919), один із засновників Комуністичної партії Німеччини. З 1900 р. член Соціал-демократичної партії, належав до її ліворадикального напрямку. У 1908 р. член пруського парламенту, а в 1912–1916 рр. депутат Рейхстагу. Єдиний депутат, який у грудні 1914 р. голосував у Рейхстазі проти надання військових кредитів уряду на ведення війни. Один з організаторів Союзу «Спартак».

Наприкінці грудня 1918 р. «спартаківці» й ліві радикали об'їдналися в Комуністичну партію Німеччини. Комуністи відмовилися скористатися шансом легально привести Німеччину до соціалізму, і їхні вожді Карл Лібкнехт і Роза Люксембург у січні 1919 р. підняли в Берліні повстання проти Ф. Еберта. Розгорілися вуличні бої між «спартаківцями» й урядовими військами і поліцією.

Не покладаючись на деморалізовану перемир'ям армію, Ф. Еберт звернувся по допомогу до «Вільних корпусів», які були проти соціалізму

■ **Люксембург Роза (1871–1919)**, одна з організаторів Комуністичної партії Німеччини. Народжена в Польщі, вона перебралася до Німеччини й отримала німецьке громадянство. У 1898 р. вступила до Соціал-демократичної партії Німеччини. З 1907 до 1914 р. опонуючи В. Леніну, пропонувала більш демократичну модель побудови комунізму. Разом з К. Лібкнехтом виступала проти Першої світової війни; наприкінці 1916 р. вони утворили Союз «Спартак». Активна діячка II Інтернаціоналу.



в будь-якій формі. Вони із звичною брутальністю розправилися з повсталими. Чотириденні бої закінчилися поразкою комуністів. 15 січня К. Лібкнехта і Р. Люксембург було вбито. Ф. Еберт виправдовував застосування сили до інших соціалістів тим, що, мовляв, він не може допустити повторення в Німеччині того, що сталося у жовтні 1917 р. в Росії. «Спартаківці» ж закидали йому, що він зрадив революції. Через декілька днів у Німеччині відбулися вибори до Законодавчих зборів.

Результати виборів до Законодавчих зборів 19 січня 1919 р. (%)



Після виборів було сформовано коаліційний уряд. Наступного місяця парламент зібрався у Веймарі на своє перше засідання й розпочав роботу над конституцією.

СВІДЧЕННЯ 3

З промови Макса Когена (спільника президента Ф. Еберта):

«Люди можуть відобразити свої прагнення лише в обраних усіма нім-

цями Національних зборах. Робітничі і солдатські Ради можуть виражати інтереси лише деяких, але не всіх людей...»

Комуністи були незадоволені результатами виборів у лютому–березні й підняли повстання в Берліні, у Баварії та в Середній Німеччині.

У Комінтерні виступ розцінили як передчасний, адже Москва планувала заколот «спартаківців» на квітень 1919 р. Не виключалася навіть інтервенція в Німеччину радянських військ через територію Польщі.

СВІДЧЕННЯ 4

З телеграми Леніна до Революційної військової ради Південного фронту (18 березня 1919 р.): «...Операцію на Крим не можна зтягувати... польська 52-га дивізія необхідна нам на Західному фронті. Тільки що прийшла звістка з Німеччини, що в Берліні

йде бій і що спартаківці заволоділи частиною міста. Хто переможе – невідомо, але для нас необхідно оволодіти Кримом, бо громадянська війна у Німеччині може змусити нас рушити на захід на допомогу комуністам».

У середині квітня німецькі комуністи на три тижні захопили владу в Баварії й проголосили там «радянську республіку». 1 травня, у день комуністичного свята солідарності трудящих, її було ліквідовано військами і поліцією. Упродовж травня останні вогнища повстань були придушені. Революція завершилася.



■ 3. Революція 1918 р. в Угорщині. Світова війна стала могутнім прискорювачем національного руху в усіх воюючих країнах, у тому числі й в угорській частині Австро-Угорської імперії. Поразки на фронтах вивели на вулиці міст тисячі людей під гаслами невідкладного виходу з війни й відокремлення від Австрії. У 1918 р. посилилася соціалістична агітація, результати якої виразно проявилися під час першотравневих масових маніфестацій та загального страйку в Будапешті.

Демонстрація 29 жовтня 1918 р. в Будапешті переросла в збройне повстання. У його результаті влада перейшла до Національної ради, більшість у якій належала соціал-демократам та лібералам. У середині листопада 1918 р. Угорщину було проголошено республікою. На той час Угорщина зберегла лише серцевину довоєнної території; країна була відкрита для територіальних домагань Румунії, Словаччини і Югославії. Президент Угорщини Міхай Карої намагався проголосити загальне виборче право, свободу зборів, 8-годинний робочий день, обмеження розмірів землеволодінь тощо. У разі, якби Антанта підтримала цей демократичний експеримент у спустошеній і частково окупованій переможцями країні, то він міг стати успішним. Ситуація в Угорщині з кожним днем погіршувалася, цим скористалися угорські більшовики.

Угорщина розглядалася комуністичним керівництвом Росії як один зі стартових майданчиків для початку «всесвітньої комуністичної революції». Утворена в Москві в листопаді 1918 р. з полонених австро-угорської армії Угорська комуністична партія (УКП) на чолі з Бела Куном стала готуватися до захоплення влади.

Б. Кун і його послідовники вели активну агітаційну роботу на заводах, в армії, випускали спеціальні газети; було створено Червону гвардію чисельністю близько 2,5 тис. чоловік, Всеугорську спілку робітничої молоді. У січні 1919 р. з Росії до Угорщини було таємно доставлено 18 тис. угорців, які симпатизували комуністам, із числа вільноволонених австро-угорської армії. Також було переправлено 2,5 тис. кулеметів, 30 гармат та інше озброєння і набої.

Наприкінці лютого у відповідь на зіткнення озброєних демонстрантів з поліцією влада заарештувала майже 80 керівників УКП, у тому числі й Б. Куна.

■ **Кун Бела (1886–1939)**, діяч угорського й міжнародного комуністичного руху. Під час Першої світової війни потрапив у полон й опинився в Росії. У 1916 р. вступив до російської більшовицької партії. У березні 1918 р. заснував угорську групу Російської комуністичної партії (більшовиків). Очолював створену в травні 1918 р. Центральну федерацію закордонних груп Російської комуністичної партії (більшовиків). Один з керівників інтернаціональних загонів Червоної армії.



Проте в той час кровопролиттю вдалося запобігти – занепокоєні перспективою появи в Європі ще однієї більшовицької країни, держави Антанти попередили угорський уряд про те, що для відвернення заколоту Антанта не зупиниться навіть перед окупацією Угорщини. М. Карої не бажав брати на себе відповідальність за можливі наслідки фактичної інтервенції й поступився владою на користь лівих партій. 20 березня уряд подав у відставку. Наступного дня комуністи разом з частиною соціал-демократів проголосили диктатуру пролетаріату.

Комуністи і ліві соціал-демократи об'єдналися в Соціалістичну партію Угорщини (СПУ) й у ніч на 22 березня 1919 р. утворили радянський уряд. Урядова поліція і жандармерія були роззброєні робітничими загонами. В середині Революційної урядової ради була утворена Директорія у складі 5 осіб. Б. Кун хоч і був формально лише одним з 13 народних комісарів (міністрів), очоливши народний комісаріат (міністерство) закордонних справ, але насправді саме він був найвпливовішою людиною в уряді.

На виборах, що відбулися на початку квітня, більшість голосів здобули кандидати від рад. У червні 1919 р. Угорщину було проголошено *Соціалістичною Союзною Радянською Республікою*. Державний устрій і правові функції державних органів копіювалися з російського зразка, а конституцію Угорської Радянської Республіки було розроблено за зразком конституції Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки.

Нова влада копіювала в російських однодумців не лише назву держави, а також і їхні методи управління. Комуністи націоналізували банки, вугільну промисловість, транспорт, підприємства з числом робітників понад 20. У той час як селяни очікували розподілу серед них землі, комуністична влада її націоналізувала й закріпила за сільськогосподарськими кооперативами і державними підприємствами. Це відразу відвернуло селян від нового режиму. Замість поліції було утворено Червону міліцію, створювалася угорська Червона армія, проводилося масове вилучення у населення коштів, майна, коштовностей. Проти незадоволених, яких з кожним днем ставало дедалі більше, застосовувався терор.

СВІДЧЕННЯ 5

Бела Кун В. Леніну (березень 1919 р.): «Мій особистий вплив на Революційну урядову Раду є таким, що гарантована міцна пролетарська дикта-

тура. Маси стоять за мною».

(Гранчак І.М., Лебович М.Ф. Бела Кун. М., 1975, с. 62)

Щедрі обіцянки, запозичені в російських більшовиків, а саме: передача заводів робітникам, розподіл землі серед селян тощо – залишалися на папері.

Події в Угорщині стали предметом обговорення на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. За рішенням Ради чотирьох на територію Угорщини вступили румунські й чехословацькі війська. На початку травня після того, як румуни зайняли значну територію на схід від р. Тиси, серед комуністичного керівництва Угорщини стався розкол. Частина народних комісарів (міністрів) вимагала відмовитися від диктатури пролетаріату, оскільки вона не мала підтримки в народі.

Не розв'язавши жодної із соціальних проблем (щоправда, часу на це було надто мало), угорські комуністи зі схвалення Комінтерну вторглися до сусідньої Словаччини, яка в середині червня 1919 р. також була проголошена радянською республікою. Одним з перших її рішень стало приєднання Словаччини до Угорщини. Політика «воєнного комунізму» й терор відвернули від комуністів населення, і вже 7 липня, коли на вимогу французького прем'єр-міністра Ж. Клемансо угорські війська залишили Словаччину, «Словацька радянська республіка» припинила своє існування.

СВІДЧЕННЯ 6

Бела Кун на засіданні Будапештської Робітничої Ради (1 серпня 1919 р.): «...Диктатура пролетаріату зазнала поразки, але не назавжди... Якщо залишимося живими, то ми в більш об'єктивних і реальних умовах, з більш зрілим пролетаріатом, зміцніли

і збагачені досвідом, знову вступимо в бій за пролетарську диктатуру і розпочнемо нову фазу міжнародної пролетарської революції».

(Borsányi Gy. Kun Béla. Politikai életrajz. Budapest, 1979, 15 old.)

В обмін на вивід угорської армії зі Словаччини Ж. Клемансо від імені Антанти пообіцяв звільнити зайняту румунами територію за Тисою, проте цю обіцянку так і не було виконано. У липні 1919 р. армія вийшла з-під контролю радянського уряду, а робітники і селяни відкрито виступали проти політики Б. Куна.

1 серпня 1919 р., протримавшись при владі лише 133 дні, комуністичний уряд Угорщини склав свої повноваження, а країну окупували держави Антанти. Комуністичні вожді втекли з країни. Нова угорська влада, де домінували лідери профспілок, почала роззброювати Червону армію. 8 серпня в Будапешт увійшли румунські війська.

СВІДЧЕННЯ 7

Бела Кун В. Леніну з Австрії (7 грудня 1919 р.): «Розвал диктатури справив позитивний вплив на наш пролетаріат, сьогодні він має те, чого раніше бракувало: революційне минуле... Як тільки

десь на Заході розпочнеться революція, Угорщина піде за нею».

(Kun B. Valogatott irasok es beszedeik. Budapest. 1966, 7 old.)

У неокупованій частині Угорщини діяла «національна армія» угорського адмірала Міклоша Горті, а новий уряд розпочав репресії проти активістів радянської влади. У середині листопада в Будапешт увійшли війська М. Горті, який невдовзі встановив у країні військову диктатуру.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте, використовуючи вміщений у пункті 1 плакат та Свідчення 1, діяльність Комінтерну щодо поширення «світової пролетарської революції».
2. Поясніть значення понять і термінів: «Комінтерн», «світова пролетарська революція», «експорт революції», «валіzkова дипломатія».

3. Пригадайте з § 8 «Паризька мирна конференція» та покажіть на карті, які територіальні зміни були здійснені щодо Німеччини відповідно до Версальського договору та щодо Угорщини відповідно до Сен-Жерменського та Тріанонського мирних договорів.
4. Поясніть взаємозв'язок між військовими поразками Німеччини й Австро-Угорщини з революціями в Угорщині та Німеччині 1918–1919 рр.
5. Опишіть перебіг революцій в Німеччині та Угорщині.
6. Дайте власну оцінку діяльності Б. Куна, Р. Люксембург, К. Лібкнехта та Ф. Еберта.
7. Порівняйте характер та наслідки революцій в Росії, Німеччині та Угорщині. Що вони мали спільного і чим відрізнялися? Складіть логічну таблицю за наведеною нижче формою:

Спільне та відмінне в революціях у Росії, Німеччині та Угорщині

Критерії порівняння	Росія	Німеччина	Угорщина
Причини революції			
Характер революції (які цілі переслідувалися; масштаб жертв (кривава чи безкровна))			
Політичні сили, які брали участь у революції			
Соціальні верстви, які брали участь у революції			
Що революція змінила в країні, в якій вона відбулася			

§ 13.

ВСТАНОВЛЕННЯ ФАШИЗМУ В ІТАЛІЇ

1. Наслідки Першої світової війни. Вступивши влітку 1915 р. на боці Антанти у війну, Італія не здобула очікуваних нею блискучих перемог, але заплатила за це життями 460 тис. своїх громадян. Після завершення війни країна занурилася в глибоку кризову прірву. У результаті війни значних збитків зазнало сільське господарство, було порушено грошовий обіг, що засвідчило банкрутство колись потужного Облікового банку. Італія зазнавала значних збитків від того, що імпортувала значно більше товарів, ніж продавала за кордон власних.

До цих негараздів долучилася й необхідність спрямувати скромні внутрішні ресурси на погашення величезного зовнішнього боргу (тільки Сполученим Штатам та Великій Британії Італія заборгувала за роки війни близько 4 млрд дол.).

Ці чинники призвели до гострої інфляції – знецінення італійської грошової одиниці ліри. Зокрема, випуск паперових грошей зріс у 8 разів.

Зовнішньополітичне становище Італії також було складним. За таємною Лондонською угодою 1915 р. з Антантою Італії належало отримати Трентіно, Південний Тіроль з м. Трієст, Істрію, Далмацію, частину турецьких володінь у Малій Азії та деякі німецькі колонії в Африці.

Проте після війни союзники вирішили обмежити територіальні домагання Італії: за рішенням Паризької мирної конференції вона отримала лише колонії в Африці, а від Австрії – Трентіно й Південний Тіроль

до перевалу Бреннер. Далмація і порт Ф'юме так і залишилися нездійсненою мрією Італії.

Усі негаразди держави найбільшніше позначилися на становищі пересічних італійців. Через інфляцію значно скоротилися реальні прибутки робітників (у 1918 р. вони на 24 % були меншими, ніж до початку війни), до майже 400 тис. армії безробітних долучилася проблема працевлаштування демобілізованих солдатів та офіцерів. Повернувшись додому, вони швидко зрозуміли, що держава кинула їх напризволяще. З фронтовиків почали стихійно формуватися загони «ардіті» («сміливців») – мужніх і готових на все, але політично малограмотних і неписьменних людей, схильних поширювати на цивільне суспільство військові порядки й у всіх бідах звинувачувати парламент і демократію.

Соціальна напруга в суспільстві спричинила загострення боротьби між політичними партіями, які репрезентували інтереси різних верств населення: лібералами, республіканцями, демократами, радикалами, католиками та ін. Король Віктор Еммануїл III намагався маневрувати між ними та фашистами, які ставали впливовою силою. Але робив це непослідовно й нерішуче.

У 1918–1920 рр. Італія переживала суспільну кризу. Країну охопили понад 4 тис. економічних страйків. Особливою гостротою в протистоянні робітників і підприємців позначився 1920 р. Тоді за ініціативою ліворадикальної групи «Ордіне нуово» розгорнувся рух за захоплення робітниками підприємств. Такі акції відбулися в Турині на заводах «Фіата», в Мілані, Римі, Неаполі, Венеції та інших містах.

У 1920–1922 рр. зростання економіки практично припинилося. Заводи призупиняли роботу, оскільки постійно не вистачало сировини (вугілля та сталі), а також через тривалі страйки.

Уряд на чолі з Джованні Джолітті майже не функціонував. Після страйку залізничників і поштових службовців, у січні 1920 р. Італію паралізував робітничий страйк. За цих умов відбулася заміна ряду міністрів, але, уряд під тиском соціалістичної опозиції подав у відставку. Дж. Джолітті сформував новий уряд, до якого увійшли ліберальні, католицькі, радикальні і соціалістичні міністри.

В Італії фактично відбувалася аграрна революція. Захоплення селянами поміщицьких земель набуло регулярного характеру. Соціалісти скористалися слабкістю уряду і заклика́ли селян до нових захоплень поміщицьких земель. Центром нового руху стала Болонья, в околицях якої були вивішені червоні прапори з написом «Реквізована і передана у спільну власність земля». Місцева влада, де переважали соціалісти, такі захоплення вітала і узаконювала їх. Право приватної власності на землю перестало існувати. Натомість витворилася система колективного придбання і колективного господарювання.

Уряд втратив контроль над робітничим класом, а відтак, і над промисловістю. До вересня 1920 р. велика кількість фабрик і заводів опинилася під управлінням робітничих комітетів, на багатьох підприємствах були вивішені червоні прапори. Загальна конфедерація праці в особі Комісії робітників склала програму, яка містила вимогу підвищити заробітну плату, скоротити робочий час і визнати профспілки. Італійські соціалісти і комуністи погрожували перетворити робітничий рух в соціальну революцію за зразком Росії.

У 1921 р. економічна ситуація залишалася катастрофічною. До кінця року в країні зросло безробіття, врожаї знищила посуха. Уряд Дж. Джолітті пішов у відставку й був сформований новий. Проте й він виявився слабким і нездатним запобігти загостренню кризи.

У наступному році ситуація в економіці ще більше погіршилася через нестачу ресурсів і численні страйки. Хоч світова війна в значній мірі стимулювала видобуток залізної руди та виплавку певних металів, таких як мідь, промислова криза не дозволила італійській економіці не лише зберегти рівень, досягнутий в роки війни, а хоч би досягти довоєнного рівня.

Видобуток залізної руди і виплавка міді (тонн)



За умов, коли в результаті Першої світової війни зазнали краху наймогутніші світові монархії, в Італії король утримувався при владі. Проте йому довелося піти на серйозні поступки: повноваження короля були суттєво скорочені, у власність держави перейшли ряд маєтків тощо. У цілому вага монархії в політичному житті країни впала до критичної межі, за якою Віктору Еммануїлу III вже вбачалися «жахи» республіки.

Не кращим було і становище італійського парламентаризму. Соціальна напруга в суспільстві спричинила загострення боротьби між політичними партіями, які репрезентували інтереси різних верств населення: лібералами, республіканцями, демократами, радикалами, католиками та ін. Король намагався маневрувати між ними та фашистами, але робив це непослідовно й нерішуче. Політичні партії з калейдоскопічною швидкістю змінювали одна одну при владі, а становище в країні продовжувало погіршуватися. Парламент невідворотно перетворювався в дискусійний клуб, нездатний запропонувати народу конкретні шляхи виходу з кризи.

■ 2. Встановлення фашистської диктатури. Зневіра як у монархію, так і в демократію спричинила те, що тисячі знедолених і невдоволених результатами війни італійців звернули свої погляди до новонародженої політичної сили – фашизму. Беззаперечним лідером фашистів був Беніто Муссоліні.

■ Муссоліні Беніто (1883–1945). Італійський фашистський диктатор 1922–1945 рр. Очолював соціалістичну газету «Avanti!» («Вперед!»). У 1915–1917 рр. служив у війську. Був контужений під час учбових занять зі зброєю. У бойових діях участі не брав. У березні 1919 р. в Мілані об'єднав навколо себе розрізнені групи націоналістів і соціалістів і заснував «Фашіо ді комбаттіменто» – «Союз боротьби».



Але спершу фашистські групи, як, власне, й більшовицькі в Росії та націонал-соціалістичні в Німеччині, були нечисленними й малопомітними в політичному житті країни.

1919 р. у своїй партійній програмі фашисти запропонували італійцям привабливі й прості для розуміння цілі: встановлення республіки, запровадження Законодавчих зборів, передача землі селянам, боротьба проти «буржуазії», підвищення зарплати, створення «народної міліції», ліквідація банків і бірж, відродження «Великої Італії». За умов, коли Комінтерн проголосив соціалістів і соціал-демократів головним ворогом комуністів, ситуація для зростання популярності фашистів була дуже сприятливою.

Проте перший досвід боротьби за владу був невдалим. На виборах 1919 р. фашисти не здобули жодного місця в парламенті й навіть у рідному селі Б. Муссоліні за них не було подано жодного (!) голосу. Здавалося, що партії разом з її вождем настав кінець – наприкінці року в ній залишилося лише близько 4 тис. членів і вона була за крок від саморозпуску.

На виборах 1921 р. фашисти діяли нахабно і агресивно й здобули відразу 35 депутатських мандатів (близько 7 %). Потрапивши до парламенту, депутати-фашисти своїми хуліганськими діями фактично паралізували його роботу, демонструючи народу і королю, що парламентська демократія остаточно вичерпала себе й настав час «сильної влади» – диктатури. Звісно, малася на увазі фашистська диктатура.

Цими гаслами фашисти завоювали собі чимало прихильників – суспільство стомилося від бездіяльності уряду й невизначеності власної долі й було готове прийняти будь-який режим, який забезпечив би йому стабільність і чітку перспективу на майбутнє.

Готуючись до захоплення влади, фашисти створили бойові групи – сквадри (наприкінці 1921 р. Б. Муссоліні заявляв, що вони налічували понад 400 тис., але це було безсоромним перебільшенням), запровадили чорні сорочки як свою бойову форму (звідси їх назва «чорносорочечники»), вступили в контакт з рядом вищих армійських офіцерів.

Гасла італійського фашизму

- Італійці повинні пишатися своєю країною.
- Усі політичні партії, крім фашистської, забороняються.
- Місце італійської жінки – вдома. Італійки повинні мати багато дітей – майбутніх вояків.
- Демократія шкідлива. Італія потребує сильного лідера, який здатен дати народу те, чого він хоче.
- Комунізм і соціалізм – вороги фашизму.
- Війна є благом для країни. Італійська молодь повинна бути готовою до боротьби.
- Італія повинна утвердитись як імперія в Африці.
- Потрібно збити пиху самовпевненості з великих держав. Фашистський уряд повідомить нації, що для цього потрібно зробити.

Б. Муссоліні як головного ворога «простих» італійців обрав заможні західні демократії та сусідні країни, які нібито стали на перешкоді перетворенню Середземного моря у «внутрішнє італійське море». З іншого боку, фашисти обіцяли негайно знизити податки, підвищити заробітну платню й ліквідувати безробіття.

Б. Муссоліні активно готувався до походу своїх прихильників на Рим, щоб взяти владу силою. На одному з мітингів він висунув ультиматум:

«Або нас добровільно допустять до управління державою, або ми захопимо владу, здійснивши похід на Рим». Муссоліні відверто блефував – «сквадри» були нечисленими й погано озброєними й достатньо було кількох підрозділів поліції, щоб розігнати їх.

Та весь розрахунок фашистів якраз і полягав у тому, що Віктор Еммануїл VIII не зважиться на застосування проти них сили. Реальна альтернатива фашистам, 80-річний авторитетний політик, неодноразовий прем'єр-міністр Італії Дж. Джолітті, перебував за межами столиці й вплинути на перебіг подій не міг.

Серед генералів симпатії розділилися між монархією та фашистами, тому Б. Муссоліні привселюдно заявляв про доцільність збереження монархії.

Монарх, який також не поспішав до Риму, спочатку хотів оголосити надзвичайний стан, але в останню мить, остерігаючись, що фашисти проголосять королем герцога д'Аоста, передумав. Привід було знайдено – не допустити пролиття крові, унаслідок чого країну охопить громадянська війна.

У ніч з 27 на 28 жовтня 1922 р. сквадристи захопили низку важливих державних об'єктів у Мілані (там, на той випадок, якби в результаті поразки довелося втікати до Швейцарії, перебував Б. Муссоліні) та інших містах країни.

29 жовтня король призначив 39-річного Б. Муссоліні прем'єр-міністром Італії. «Революція у спальному вагоні»¹ перемогла. Проте новий голова уряду не хотів, щоб у його співвітчизників склалося враження, що владу йому подарував король. Йому був потрібен міф про «похід на Рим» щонайменше 300 тис. «фашистських мучеників», а тому вже наступного дня до столиці звідусіль стали прибувати сквадристи.

Віктор Еммануїл, чотири години простояв на балконі, спостерігаючи їхній парад. Влаштувавши у Вічному місті погром, якого воно не переживало з часів нашествия варварів, під звуки партійного гімну сквадристи маршовими колонами пройшли вулицями і вночі 31 жовтня 50-ма спеціальними потягами залишили Рим. Парламент більшістю голосів передав владу фашистам.

Прийшовши до влади, фашисти певний час змушені були зберігти в країні демократичні інститути. До 1928 р. уряд був коаліційним: ряд міністерських портфелів (юстиції, фінансів та ін.) Б. Муссоліні віддав іншим партіям, чимало представників яких обіймали посади заступників міністрів, керівників державних відомств. Але діставши владу в рамках формальної законності (склад уряду було затверджено 306 голосами членів палати депутатів, проти голосували 102 – переважно соціалісти й комуністи), Б. Муссоліні відразу дав зрозуміти, що ні з ким їй не ділитиме. Перефразовавши відомий вислів Людовіка XIV, він чітко сформулював сутність нового політичного режиму: «Уряд – це я». До Б. Муссоліні новітня історія не знала таких масштабів культу особи



■ Похід фашистів на Рим

¹Цей термін з'явився після того, як Б. Муссоліні, дізнавшись у Мілані про своє призначення, забрався до спального вагону й погрозово заявив залізничному службовцю: «Тепер потяги курсуватимуть за розкладом». Це була чи не єдина обіцянка, яку він виконав...

правителя, який виник в Італії: повсюдно було вивішено його портрети, усі, навіть дріб'язкові, розпорядження чиновників віддавалися з посиленням на волю прем'єра, відбувалося масове спорудження прижиттєвих пам'ятників, присвоєння усіляких титулів «першого», «найкращого» тощо. У цей час він став кумиром радикалів усього світу¹. Б. Муссоліні, поступово обмежуючи повноваження короля, присвоїв собі титул «дуче» (вождь) і правив Італією майже одноособово.

Використавши як привід чотири невдалі спроби замаху на своє життя, він домігся заборони всіх політичних партій, крім власної. Депутатів-не-фашистів було вигнано з парламенту. Сміливців, які наважувалися протестувати проти тоталітарної системи, заарештовували, відправляючи на віддалені острови або, як це сталося з популярним парламентарем Джакомо Маттеоті, просто знищували. Створений Муссоліні Особливий фашистський трибунал запровадив у країні смертну кару.

Усупереч конституції найважливіші державні рішення фашисти приймали на масових мітингах, після чого парламенту та королю не залишалося нічого іншого, як схвалювати їх. Підміняючи конституційні органи влади, режим створював свої власні. Зокрема, було скликано Велику фашистську раду, яка, по суті, стала вищим органом політичної влади в країні.

■ 3. Фашизація країни. Завдання суцільної фашизації Італії Б. Муссоліні поставив у 1925 р. За його задумом усі без винятку італійці повинні були прийняти фашистський світогляд і виробити фашистську поведінку. При цьому Б. Муссоліні реально враховував традиційно високий авторитет у країні католицької церкви. Ніколи не будучи ревним католиком, він 1929 р. уклав з Папою Римським Пієм XI т.зв. «Лютеранський пакт», за яким в обмін на визнання Папою Італійського королівства Ватикан отримав статус самостійної держави. У школах було збережено викладання Закону Божого й дозволено діяльність єдиної нефашистської партії «Католицька дія».

Державну поліцію було замінено фашистською міліцією, яка хоча й присягала королю, але виконувала лише накази дуче; на таємну поліцію ОВРА (Муссоліні порівнював її з «жахливим драконом») було покладено завдання проведення тотального шпигунства, провокацій і терору. Для контролю над діяльністю префектів і керівників великих державних підприємств і закладів до них приставлялися фашистські комісари, які після проведених Б. Муссоліні партійних чисток прагнули за будь-яку ціну догодити дуче.

У 1926 р. фашисти запровадили новий виборчий закон, за яким партія, яка набирала на виборах понад половину голосів, отримувала 2/3 місць у парламенті. При цьому правом висувати кандидатів у депутати були наділені лише загальнонаціональні фашистські організації. Новий закон фактично монополізував владу за фашистською партією. Проте головні владні важелі залишалися в Б. Муссоліні, який, окрім того, що був головою уряду, до 1929 р. особисто очолював 8 з 13 міністерств.

На виборах у травні 1929 р., які, попри обіцянки влади, пройшли в умовах залякування виборців, за офіційними даними фашистський список підтримали понад 98 % італійців.

¹Наприкінці 1920-х років німецький прихильник Б. Муссоліні написав останньому листа з проханням надіслати фотокартку. Муссоліні наказав посольству в Берліні «подякувати цьому пану за висловлені ним почуття, але повідомити, що дуче не вважає за можливе задовольнити його прохання». Цим німцем був... Адольф Гітлер.

Для збільшення своєї популярності та не бажаючи ділити владу з кримінальним світом Б. Муссоліні завдав серйозного удару по сицилійській мафії.

СВІДЧЕННЯ

Б. Муссоліні: «Для фашизму держава – не нічний сторож, який заклопотаний лише особистою безпекою громадян; також не організація з суто матеріалістичними цілями для гарантії благополуччя і відносного спокою соціального співіснування; і навіть не суто політичне утворення без зв'язку зі складною реальністю життя окремих громадян і цілих народів. Держава є

фактором духовним і моральним, бо вона являє собою політичну, юридичну і економічну організацію нації, а остання в своєму зародженні і розвитку є проявом духу. Держава є не лише сьогодення, але і минуле, а головне, вона є майбутнє».

(Муссолини Б. Доктрина фашизма. Пер. с итал. Минск, 1995, с. 16)

Фашистський режим доклав чимало зусиль для розвитку спорту в країні. У часи тоталітаризму в Італії було споруджено стадіонів та палаців спорту більше, ніж за всю її попередню історію. Улюбленим видом спорту Б. Муссоліні був бокс, який він проголосив «винятково фашистським засобом самовираження». При цьому піклування дуче про фізичне загартування нації мало цілком просте пояснення – він потребував готових до «великих битв» солдатів.

Справі фашизації повинна була служити й культура. Наслідуючи Наполеона, у 1926 р. Б. Муссоліні віддав наказ про заснування Італійської академії, кандидатури до якої він відібрав особисто. Від діячів мистецтва дуче вимагав доводити, що всі найголовніші світові відкриття найперше були зроблені італійцями: двигун внутрішнього згоряння, динамо-машина, друкарська машинка тощо. У шалі культурного націоналізму доводилось, що навіть ім'я В. Шекспіра насправді було псевдонімом італійського поета.

Для виховання молоді в дусі відданості фашизму й особисто дуче на вимогу Б. Муссоліні було переписано шкільну програму з історії. Відтепер велика увага приділялася Давньому Риму – «найвеличнійшій імперії світу», замовчувався період Середньовіччя, коли Італія не могла похвалитися могутністю, заслуга об'єднання країни в ХІХ ст. приписувалася винятково Дж. Гарібальді і Дж. Мадзіні, яких називали «найпершими фашистами». ХХ ст. проголошувалося «епохою фашизму і Муссоліні».

Проходячи ідеологічний та військовий вишкіл, виховуючись у дусі обожнення дуче, молоді італійці мали стати гарматним м'ясом у майбутніх воєнних авантюрах за відтворення «Великої Італії».

Запитання і завдання

1. Чому, на Вашу думку, італійці підтримали Б. Муссоліні на початку 1920-х років?
2. Що сприяло приходу фашистів до влади в Італії?
3. На які сили всередині країни спиралася фашистська диктатура?
4. «Лютеранський пакт» з Папою Римським – це пропагандистський крок з боку Б. Муссоліні чи життєва необхідність?
5. Чим була зумовлена увага фашистів до спорту і культури?

Головні події

- 1922 р. – прихід фашистів до влади
- 1925 р. – проголошення курсу на фашизацію країни
- 1929 р. – підписання «Лютеранського пакту» з Ватиканом

§ 14. НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ НА СХОДІ ТА В АФРИЦІ

■ 1. Революція в Туреччині. Відголоски участі Туреччини в Першій світовій війні на боці Німеччини позначалися на країні й після її завершення. Територіальні й матеріальні втрати турків за умовами Севрського мирного договору 1920 р., введення на початку 1919 р. до Туреччини та в протоки Босфор і Дарданелли британських військ та грецька окупація Ізміра (Смірни) спричинили наростання націоналістичних настроїв у країні.

Лідером турецьких націоналістів був генерал Мустафа Кемаль, який закликав націю до боротьби проти антантівської окупації країни. У відповідь на проголошення скликаним з ініціативи М. Кемалю в м. Анкарі восени 1919 р. турецьким меджлісом (парламентом) декларації незалежності на турецькій території висадилися грецькі й італійські війська, а британці увійшли до турецької столиці Стамбула й поклали край діяльності бунтівного парламенту.



■ Кемаль Мустафа Ататюрк (1881–1938). Засновник Турецької республіки і її незмінний президент в 1923–1938 рр. Народився в грецькому місті Салоніки. Служив офіцером в армії Османської імперії. Учасник «молодотурецької революції» 1908 р. Виявив військовий талант під час розгрому італійської армії під лівійською столицею Триполі в 1911 р. та як захисник Дарданелл в роки Першої світової війни. У 1919 р. став командувачем турецької армії в Анатолії. Саме в Анатолії, у чорноморському порту Самсон, у травні 1919 р. він розпочав свою кампанію по звільненню Туреччини від постійного військового контролю з боку Антанти й окупації Греції на заході. Упродовж наступних місяців очолив національний рух за незалежність Туреччини.

Залежний від Антанти турецький султан змушений був засудити діяльність М. Кемалю, цим налаштував проти себе більшість населення. Навесні 1920 р. меджліс, очолюваний М. Кемалем, відновив свою діяльність під назвою «Великі національні збори Туреччини» і сформував уряд.

Після того як в 1921 р. Туреччина уклала договір з Росією, турецькі й російські війська завдали поразки Вірменії, Грузії й Азербайджану, ліквідувавши їх державну незалежність і порушивши територіальну цілісність. У вересні наступного року турецькі війська завдали поразки грецькій армії і відновили турецький суверенітет над Ізміром (Смірно). При цьому місто було спалене, а багато греків-християн, що мешкали в ньому, загинули. Цей прояв жорстокості не став поодиноким випадком у ході греко-турецької війни.

Усі великі держави, за винятком Великої Британії, відсторонено спостерігали за подіями. Коли М. Кемаль, сповнений рішучості остаточно розгромити Грецію, перейшов у масований наступ, він опинився вічна-віч з британськими військами. Війна між Туреччиною і Великою Британією все ж не розпочалася. За Лозаннським договором вона припинилася, міжнародним співтовариством було визнано незалежність Туреччини.

М. Кемаль став улюбленцем нації (при запровадженні в Туреччині прізвищ його назвали Ататюрком – «батьком турків»). На початку листопада 1922 р. він ініціював скасування влади султана, а в жовтні 1923 р. Туреччину було проголошено республікою.

Республіканізм

Республіканські ідеї дали Ататюрку змогу об'єднати націю довкола гасла «Геть султана!» й заклали підвалини сучасного державного й політичного устрою країни

Націоналізм

Націоналізм режиму Ататюрка був набагато менш агресивний щодо інших країн, ніж стосовно національних меншин, насамперед курдів у провінції Курдистан, у самій Туреччині

Популізм¹

За відсутності в Турецькій республіці багатопартійної демократії Ататюрк не міг мати опори у вигляді численних пропрезидентських політичних партій (йому слугувала лише створена в 1923 р. Народно-республіканська партія), тому звертався напряму до народу для підтримки режиму

Засади розбудови Турецької республіки

Державництво

З метою створення конкурентоспроможної на континенті країни Ататюрк проголошував Турецьку державу найважливішим інструментом змін на краще в економічному і суспільному житті своїх співвітчизників

Відокремлення ісламу від держави

Полягало в зменшенні впливу ісламської релігії до винятково релігійних функцій. Державний устрій і управління, освіта і культура були виведені з-під ісламського впливу

Реформізм

Прагнучи сформувати модерну турецьку націю, режим Ататюрка робив наголос на впровадженні нових, найчастіше західноєвропейського зразка, методів управління державою, армією, суспільством у цілому



■ Мустафа Кемаль інспектує війська під час війни Туреччини проти Греції. 1922 р.

¹ Популізм (від лат. *populus* – народ) – це діяльність і прийоми в політиці, засновані на заграванні з народом, грі на його труднощах, на показному звертанні до «народу» для отримання його підтримки вже, як правило, прийнятих рішень чи здійснених заходів.

Відповідно до конституції 1924 р. президент країни (ним було обрано М. Кемалю) був головою виконавчої влади і з числа депутатів парламенту формував уряд та призначав прем'єр-міністра. Законодавча влада належала однопалатному меджлісу, депутати якого обиралися за дво-ступеневою мажоритарною системою.

Реформи Кемалю Ататюрка

- Проголошення демократичних прав і свобод.
- Надання в 1930 р. виборчих прав жінкам.
- Зміна адміністративного управління на місцях (замість губерній запроваджувались округи).
- Ісламська релігія відокремлювалася від школи і держави.
- Населенню дозволялося (й навіть заохочувалося) носити європейський одяг. Уперше турчанки змогли з'являтися на вулицях без паранджі (покривало на обличчя жінки).
- Запровадження європейського літочислення та календаря.
- Відмова від латинської абетки й повернення до арабської.
- Заборона багатоженства й запровадження громадянського шлюбу.
- Заміна мусульманського законодавства цивільними кодексами за європейським зразком.
- Відкриття середніх і вищих навчальних закладів.

Режим Кемалю Ататюрка поєднував у собі як демократичні, так і тоталітарні риси. Останні знаходили втілення в політиці самозабезпечення країни, утиску прав національних і релігійних меншин, одержавлення профспілок, придушення опозиції, значній увазі до переоснащення турецької армії. Проте Ататюрку вдалося досягти найголовнішого – стара, корумпована й недієва Туреччина залишилася в минулому й на політичній карті світу з'явилася країна, що швидкими темпами прогресувала.

■ **2. Національний рух у Китаї.** Придушивши в 1913 р. повстання прихильників Сунь Ятсена, Юань Шікай став президентом країни і в 1914 р. розпустив парламент.

Перша світова війна безпосередньо не втягнула у свій вир Китай, проте наклала на нього свій відбиток. Центральна влада в республіці була досить слабкою, натомість на місцевому рівні всім заправляли тамтешні воєначальники.

Подією, яка спричинила нову потужну хвилю національного руху в Китаї, стало рішення Паризької мирної конференції про передачу колишньої німецької орендної території – півострова Шаньдун – під управління Японії. 4 травня 1919 р. пекінські студенти вийшли на демонстрацію під гаслами збереження Шаньдуну за Китаєм, звільнення із займаних посад чиновників, які підтримували японців, бойкоту японських товарів. Виступ, який за датою початку отримав назву «Рух 4-го травня», тривав понад два місяці. Поліція неодноразово розганяла демонстрантів, лави яких поповнили учні, ремісники, робітники, дрібні і середні підприємці, китайська інтелігенція. Організаторів та активістів було заарештовано, але це не зупинило учасників акції протесту.

Врешті-решт, китайська делегація в Парижі відмовилася підписати Версальський договір, заарештованих студентів було випущено на волю, а скомпрометованих чиновників звільнено.

Країни Азії в 1919 – 1929 рр.



СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

Період повенної кризи та революції (1917-1923 рр.)

«Рух 4-го травня» пожвавив партійне будівництво в Китаї. Сунь Ятсен, який після смерті у 1916 р. Юань Шікая відновив свій вплив, перебудував Гоміндан за ленінським зразком створення централізованої організації з жорсткою дисципліною, отримавши в цій справі підтримку з боку Комуністичного Інтернаціоналу. Лідер Гоміндану прихильно поставився до створення в 1921 р. Комуністичної партії Китаю (КПК), вбачаючи в ній політичного союзника. Союз китайських комуністів і соціал-демократичного Гоміндану відіграв важливу роль в об'єднанні патріотичних сил Китаю довкола ідеї національного суверенітету. На початку 1924 р. відбулося об'єднання комуністів і гомінданівців у єдиний фронт боротьби за єднання країни і звільнення її від японського впливу. Влітку 1925 р. в м. Гуанчжоу постав Національний уряд Китаю, а наступного року головнокомандувачем Національної революційної армії (НРА) було призначено **Чан Кайши**.



Чан Кайши (1887–1975 рр.) – Президент Республіки Китай (з 1949 р. Тайвань) в 1928–1949; 1950–1975 рр. Народився в родині незаможного торговця сіллю. Навчався в Китайській імператорській військовій академії. Згодом певний час проживав у Японії, де пройшов військову підготовку. В 1911 р. повернувся до Китаю палким прихильником Сунь Ятсена і невдовзі очолив республіканську військову академію. Академія відіграла істотну роль в організації Національної революційної армії.

Саме йому Сунь Ятсен доручив очолити делегацію Гоміндану, що у вересні–листопаді 1923 р. відвідала Радянський Союз. З огляду на те, що В. Ленін на той час вже був смертельно хворим, китайських посланців приймали Л. Троцький, М. Калінін та інші поважні радянські посадовці. Найбільше при відвіданні Москви, Петрограда і Кронштадта китайців цікавили військові питання.

СВІДЧЕННЯ 1

Чан Кайши на засіданні президії виконавчого комітету Комінтерну в Москві 25 листопада 1923 р.: «Ми також готові вмерти в боротьбі з імперіалізмом і капіталізмом. Ми приїхали сюди вчитися й об'єднуватися з вами... простягнути дружню й союзницьку руку, щоб боротися разом.

...Ми сподіваємося, що після трьох-

п'яти років роботи першу стадію китайської революції – національну революцію буде успішно завершено, і шойно цього буде досягнуто, ми перейдемо до другої стадії – пропаганди комуністичних гасел. Тоді ж буде легше для китайського народу провести в життя комунізм».

(«Аргументы и факты», 1990, № 12)

Коли наприкінці травня 1925 р. поліція розстріляла мирну демонстрацію в Шанхаї, Національний уряд розпочав збройну боротьбу за об'єднання країни. Значну роль у вишколі НРА відіграли радянські військові радники в Китаї. Зокрема, майбутній радянський маршал Василь Блюхер узяв участь у розробленні оперативного військового плану Північного походу НРА 1926–1928 рр. У ході військової операції, що розпочалася влітку 1926 р., війська Чан Кайши чисельністю 150 тис. бійців восени 1926 р. оволоділи м. Уханем, а навесні 1927 р. – Нанкінгом і Шанхаєм.

Чисельність НРА стрімко зростала (у 1928 р. вона становила 600 тис.), але її бойовий дух залишався невисоким. Більшість особового складу над усе дбала про власну вигоду; процвітала корупція і прагнення до наживи, армія мала дуже слабке управління. Попри все, в очах китайців Чан Кайши був героєм, йому приписувалася виняткова особиста роль в успіху Північного походу. Навесні 1927 р., вирішивши, що потреба в єдиному з комуністами фронті вже відпала, Чан Кайши створив у м. Шанхаї власний Національний уряд, під контролем якого перебувала 1/3 території Китаю. Незадовго до цього перевороту Й. Сталін надіслав Чан Кайши своє фото з дарчим надписом, про що потім волів ніколи не згадувати.

Після успішного завершення Північного походу більша частина Китаю була об'єднана. Але тепер розпочалася громадянська війна між Гомінданом і комуністами, які єдині з політичних сил країни не визнали Національного уряду Чан Кайши. Після влаштованої Гомінданом у 1927 р. чистки серед комуністів КПК намагалася підняти на повстання селян. Але селянське повстання під назвою «Осінній урожай» в 1928 р. зазнало поразки, поклавши початок партизанській селянській війні.

■ **3. Національний рух в Індії.** У повоєнні роки в індійському національному русі продовжували співіснувати дві головні традиційні для Індії політичні течії: ліберальна і радикально-націоналістична.

Ліберальна течія	Радикально-націоналістична течія
<ul style="list-style-type: none"> ● Здобуття Індією незалежності через політичний діалог з британською владою. ● Утвердження в індійському суспільстві демократичних свобод англійського зразка. ● Подолання економічної відсталості Індії, усунення середньовічних пережитків і переведення господарства на ринкові засади. ● Збереження політичних, економічних і культурних зв'язків з Англією, вигідних для Індії 	<ul style="list-style-type: none"> ● Безперечне повалення британської колоніальної влади в Індії й викорінення британської присутності в країні. ● Включення Індії в загальносвітовий процес на основі збереження нею національних, релігійних і культурних традицій. ● Створення в Індії гармонійного суспільства загальної рівності й справедливості, що базувалося б на традиційних цінностях давньої індійської філософії: терпимості, самодостатності людини, її гармонії з природою

Індійський національний рух мав особливість, яка вирізняла його з-поміж подібних рухів, у тому числі й східних країн, – він не поєднувався з соціальним, власне селянським, рухом.

Ця його особливість була обумовлена тим, що в Індії заможні верстви були зацікавлені не стільки в налагодженні сільськогосподарського виробництва, скільки в надбанні земельної власності. Індійська еліта віддавала перевагу надійним доходам від здачі землі в оренду, а не ризикованому товарному виробництву сільськогосподарської продукції. Відтак, це усувало неминучі конфлікти з найманими працівниками, зокрема селянські повстання, робило землевласників незалежними від непередбачуваного ринку з його кризами, постійною зміною попиту і пропозиції, банкрутствами тощо.

Зміна настроїв в Індії не залишилася непоміченою в Британії. Англія, яка в усі часи славилася вмінням не доводити справу до конфлікту

з будь-якою зі своїх колоній, була вкрай стурбована наростанням національного руху в Індії. Тверезо мислячим британським політикам було очевидно, що залишити в управлінні Індією все, як було, неможливо. Проблема полягала в іншому – що і як потрібно зробити, щоб не втратити цю колонію. «Гарячі голови» в Лондоні, які ратували за придурення силою зброї будь-якого опору британській короні, залишилися у меншості. Більшість же розуміла, що доведеться йти на поступки, шукати компроміс.

Таким компромісом бачився з Лондона парламентський акт 1919 р., прийнятий з метою втихомирення проявів індійського націоналізму й упередження здобуття Індією незалежності.

Британський парламентський акт 1919 р.

- Передбачав двопалатний законодавчий парламент для всієї Британської Індії.
- У провінціях передбачав підготовку індійців до запровадження «відповідального уряду» через систему діархії, за якою в усіх 13 індійських провінціях розмежовувалися владні повноваження між індійськими органами самоуправління і колоніальною владою:
 - 1) сфера фінансів, поліції і суди залишалися під контролем віце-короля;
 - 2) сфера освіти й охорони здоров'я передавалась індійським міністрам, призначеним органами самоуправління під контролем Законодавчої ради.

Покладена в основу акта 1919 р. система діархії проіснувала в Індії до 1935 р.

Проте парламентський акт, що мав на меті гарантувати громадський спокій в Індії і розглядався як важливий крок на шляху до індійської незалежності, призвів до масових виступів протесту по всій країні. У м. Амрітсар (провінція Пенджаб) – історичному центрі сикхів, де розташований їх Золотий храм, пролилася кров. У середині квітня 1919 р. у ході акції протесту сикхських націоналістів проти парламентського акта ними було вбито декількох англійців. У відповідь англійські війська застосували зброю. У результаті 379 індійців було вбито, 1200 – поранено.



■ М. Ганді за прялкою

Ця трагедія дала могутній поштовх до небаченого раніше піднесення націоналістичного руху. Індуси і мусульмани, відклавши на потім з'ясування протиріч між собою, єдиним фронтом виступили в боротьбі за повну державну незалежність від Великої Британії. Рух очолив Махатма Ганді – новий лідер ІНК (з 1920 р.).

Ще перебуваючи в Південній Африці, Ганді дійшов висновку, що Індія здобуде незалежність через *сатьяграху* – ненасильницький опір колоніальній владі. Власне, невиконання розпоряджень британської колоніальної адміністрації, ухиляння

від сплати податків, мирні демонстрації не були для Індії чимось новим. Проте саме М. Ганді підніс ненасильницькі принципи в ранг головного і єдиного засобу досягнення омріяної його народом свободи.

Цей, за висловом Уїнстона Черчілля, «бунтівний факір» був настільки органічно споріднений зі своїм народом, як, можливо, жоден з політичних лідерів ХХ ст. У часи, коли слова «політика» і «злочин» багатьма сприймалися як синоніми, М. Ганді поставив перед собою і нацією мету – поєднати політику і моральність, зробити вільними і щасливими себе, не зробивши при цьому рабами і знедоленими інших, навіть своїх ворогів. Незалежність Індії була не кінцевою метою, а кроком на шляху до «суспільства загального благоденства».

Соціальні ідеали М. Ганді

- Повернення індійців до «золотого віку», коли вони жили в гармонії з природою, коли панувала селянська общинна взаємодопомога.
- Захист людини як частини природи від руйнівного впливу індустріальної цивілізації.
- Національне і духовне звільнення індійського народу від колоніалізму.
- Соціальна рівність і соціальна справедливість

Шлях досягнення ідеалу

- Відданість релігійним, філософським і культурним національним традиціям.
- Духовний, культурний і економічний протест проти колоніального статусу Індії у поєднанні з терпінням і терпимістю.
- Ненасилля як єдиний шлях до справжньої незалежності: мітинги, демонстрації, відмова від посад в колоніальних органах влади, бойкот англійських товарів, ігнорування виборів тощо

СВІДЧЕННЯ 2

М. Ганді: «Справа не в тім, що ми не знали, як винайти машини, але наші предки розуміли, що якщо ми винайдемо їх, то станемо рабами... Після довгого розмірковування ми вирішили,

що ми повинні трудитися лише за допомогою самих тільки рук і ніг».

(*Gandhi Mahatma. The Collected Works. Ahmedabad, 1963, Volum IV, p. 57*)

У 1920–1921 рр. Індією прокотилася хвиля першої кампанії громадянської непокори, наслідком якої стало запровадження в 1921 р. місцевого самоврядування в Індії. Упродовж 1920-х років британська політична еліта застосовувала різні форми взаємовідносин з рухом М. Ганді – від репресій до конференцій «круглого столу». Низка конференцій, що відбулися в Лондоні з питання розроблення індійської конституції, проходили на основі так званої «Декларації Ірвіна» 1924 р. У цьому документі віце-король Індії Ірвін¹ декларував, що індійський конституційний процес спрямований на надання Індії статусу домініону. Але цей статус передбачав не державну незалежність країни, а лише її автономію, що задовольняло індійців.

■ **3. Національно-визвольні процеси в Африці.** Після того, як у 1914 р. над Єгиптом було встановлено протекторат Великої Британії, там активізувався націоналістичний опір. У 1922 р. Велика Британія

¹Більш відомий як лорд Галіфакс.

зголосилася надати Єгипту незалежність за умови збереження в країні британської військової присутності та англійського комісара. Наступного року Єгипет став конституційною монархією й одержав внутрішню автономію, хоча за конституцією зберігалася британська військова присутність. До того ж Лондон зберіг за собою і право вето в єгипетських справах¹.

Алжир ще наприкінці XIX ст. формально став частиною Франції. Починаючи з 1919 р. представники алжирської національної еліти стали отримувати французьке громадянство, щоправда, за умови відмови від мусульманської віри і звичаїв. Такий крок французької влади був спрямований на інтеграцію цієї країни у французьку культуру і звичаї. Французькі колоністи отримували в Алжирі величезні земельні наділи, а місцеві селяни за мінімальну плату працювали на їх фермах.

СВІДЧЕННЯ 3

Ахмед Бен Бела, президент Алжиру в 1963–1965 рр.: «У Марнії, де я провів дитинство, я не відчував так, як потім у Тлемсені, відмінність між французами й алжирцями. Європейців там була лишень жменька, в основному – коло-

ністи. Було багато євреїв, але всі три громади жили в мирі».

(Merle R. Ahmed Ben Bella.
Le Mesnil-sur-L'Estree.
1965, p. 23)

Судан перебував під спільним англо-єгипетським «непрямим» управлінням. Суверенітет над Суданом належав Британії, а адміністрація була єгипетською. Розвиток національного руху в Єгипті неминуче порушував питання про майбутню адміністрацію Судану.

У націоналістичному русі Судану існували дві головні течії. Одна (магдисти²) виступала за негайне надання країні незалежності, а більш помірковані націоналісти вважали за можливе домагатися незалежності поступово, через освіту населення, підготовку національної еліти тощо.

У Тунісі після Першої світової війни сформувалася націоналістична опозиція проти туніської інтелектуальної еліти, що здобула освіту у Франції. Націоналісти вимагали розширення повноважень тунісців у вирішенні їхніх справ.

У південній частині Африки ще в 1910 р. постав британський домініон Південно-Африканський Союз. Його населення склали нащадки голландських переселенців – бури та місцеві чорношкірі африканці. Бури здійснювали політику расової дискримінації щодо африканців, позбавляючи їх землі та виокремлюючи в закриті поселення – резервації. Така політика роздільного існування населення однієї країни на підставі расової ознаки отримала в Південній Африці мовою африканос (мовою бурів) назву *apartheid*, або *apartheid*.

У 1923 р. шляхом реорганізації Південно-Африканського Тубільного Національного Конгресу, створеного в 1912 р., постав Африканський Національний Конгрес – організація, що домагалася більшої незалежності Союзу від Великої Британії.

¹ Англія скористалася цією статтею договору в роки Другої світової війни, коли для зупинення німецького наступу ввела до Єгипту британські війська.

² *Магдизм* – релігійний і політичний рух, заснований в XIX ст. Мухамедом Ахмедом аль-Магді, який проголосив за мету звільнення Судану від османського і єгипетського панування й створення ісламської держави.



Африка в 1919 – 1929 рр.

- Колишні німецькі володіння, передані за мандатом Ліги Націй під управління Великої Британії, Франції, Бельгії та Південноафриканського Союзу
- Території, приєднані до італійських володінь упродовж 1919 – 1926 рр.

Кордони держав і межі володінь

Осередки національно-визвольного руху

Володіння держав станом на 1929 р.:

- Великої Британії
- Франції
- Італії
- Португалії
- Іспанії
- Бельгії

Цифрами позначено:

- 1 Іспанське Марокко
- 2 Гамбія (Брит.)
- 3 Португальська Гвінея
- 4 Того (Брит. мандат)
- 5 Того (Фр. мандат)
- 6 Камерун (Брит. мандат)
- 7 Іспанська Гвінея
- 8 Французьке Сомалі
- 9 Руанда-Урунді (Бельг. мандат)
- 10 Ньясаленд (Брит. прот.)
- 11 Свазіленд (Брит. прот.)
- 12 Басутоленд (Брит. прот.)

На загал, Африканський континент ще тривалий час залишався сировинним придатком до європейських колоніальних імперій і лише на початку 60-х років ХХ ст. розірвав пута колоніалізму.

Запитання і завдання

1. Використовуючи історичну карту, визначте найбільші колоніальні імперії в Африці.
2. Охарактеризуйте політичний портрет Мустафи Кемалю.
3. Розкрийте перебіг і визначте характер Турецької революції.
4. Проаналізувавши подану в параграфі схему «Засади розбудови Турецької республіки», визначте, які із цих засад Ви вважаєте демократичними, а які – авторитарними.
5. Наскільки, на Ваш погляд, були важливими для Туреччини реформи Кемалю Ататюрка? Відповідь аргументуйте.
6. Розкрийте причини «Руху 4 травня» та його вплив на активізацію боротьби за суверенітет Китаю.
7. Чи вважаєте Ви, що квітневий 1927 р. переворот в Китаї, здійснений Чан Кайши, був закономірним завершенням революційних подій 1925–1927 рр.?
8. Порівняйте принципи і цілі, якими керувалися ліберальна і радикально-націоналістична течії в індійському національному русі. Що їх споріднювало, а в чому вони розходилися?
9. Чому, на Вашу думку, британський парламентський акт 1919 р. не лише не поклав край індійському національному руху, а, навпаки, активізував його?
10. Більшість індійців поділяли переконаність М. Ганді в тому, що шлях до незалежності Індії лежить винятково через сатьяграху. Чим Ви можете пояснити таку одноставну підтримку народом свого лідера?
11. Які риси, притаманні національно-визвольному руху в Азії, проявлялися й на Африканському континенті; чи вважаєте Ви, що африканський національний рух мав своєрідні ознаки?

Головні події

- 1919 р.** • проголошення декларації незалежності Туреччини. Початок Турецької революції
- британський парламентський акт про запровадження в Індії діархії
 - студентські демонстрації в Китаї проти порушення територіальної цілісності країни
- 1920–1921 рр.** – перша кампанія громадянської непокорності в Індії
- 1923 р.** • проголошення Туреччини республікою
- проголошення Єгипту конституційною монархією
 - створення Африканського Національного Конгресу
- 1924 р.** – обрання Кемалю Ататюрка президентом Туреччини
- 1925–1927 рр.** – революційна війна за об'єднання Китаю
- 12 квітня 1927 р.** – державний переворот Чан Кайши

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМ 3–4

Після Першої світової війни, підписання переможцями Версальського договору з Німеччиною та мирних договорів з її переможеними союзниками, проведенням Вашингтонської конференції порушилася рівновага сил у світі.



Версальський мирний договір не лише не став механізмом недопущення війни в майбутньому, а своїми територіальними статтями заклав міну сповільненої дії в Європі.

Важливою складовою повоєнного світу стала Ліга Націй. Вона діяла в складних умовах. Серед них: відсутність серед членів Ліги США – найпотужнішої країни світу, а також радянської Росії. Крім того, Росія опинилася поза світовим співтовариством, оскільки розцінювалася переможцями у війні як зрадник, що уклав сепаратний мир з ворогом.

Створення в 1919 р. Комінтерну – інструменту для проведення світової революції, цілковито підпорядкованого більшовицькій Росії, доводило, що вона сама провокувала недоброзичливе до себе ставлення.

У післявоєнний період загострилися суперечності між переможцями. Франція прагнула звести Німеччину до рівня другорядної країни, не допустити її до Ліги Націй, ослабити репараціями і приєднати до себе Ельзас і Лотарингію. Британія за підтримки США була більш прихильною до Німеччини з кількох причин: 1) не хотіла допустити домінування в Європі Франції; 2) прагнула зберегти рівновагу сил між Німеччиною і Францією; 3) намагалася зробити Німеччину противагою комуністичній Росії.

У повоєнний час очевидними стали зміни в системі цінностей людини ХХ ст. Величезні жертви, яких зазнала Європа в роки Великої війни, привернули людей до вічних цінностей: віри в Бога, турботи про рідних і близьких, уміння цінувати власне життя.

Незворотності набув процес урівняння в правах жінок і чоловіків; жінки дедалі активніше брали участь у політичному й громадському житті.

У 1918–1923 рр. Європу охопила хвиля революцій; активізувався національний рух на Сході. Революції охопили в основному країни Центральної та Східної Європи. Для Фінляндії, країн Прибалтики, Польщі, Чехо-Словаччини, Угорщини, південнослов'янських народів, України, народів Кавказу ці революції були національними, адже головною їх метою було створення власних держав. Соціальні та демократичні революції здійснилися в Німеччині, Австрії, Болгарії.

20-ті роки ХХ ст. стали періодом утвердження тоталітарних режимів: комуністичного, фашистського і націонал-соціалістичного. Тоталітарні режими традиційно поділяють на «ліві» і «праві» форми. Правий, або праворадикальний, режим отримав розвиток в Італії з 1922 р. і в Німеччині з 1933 р. після приходу до влади А. Гітлера. Ліворадикальний (комуністичний) тоталітаризм почав утверджуватися в 1917 р. в Росії.

З'явилося небачене раніше явище «воєнний комунізм» у Росії (середина 1918 (в Україні – з 1919 р.) – березень 1921 р.). В його основу була покладена нереальна й, як виявилось, згубна ідея швидкого революційного переходу до комунізму шляхом одержавлення власності, згортання товарно-грошових відносин, тотального підпорядкування суспільних, групових, індивідуальних інтересів державі.

У післявоєнний період значно активізувався національний рух на Сході й Африканському континенті. Китай та Індія докладали зусиль, щоб звільнитися від залежності від європейських держав та США. В обох країнах на цей час сформувалися національні політичні еліти, які згуртували нації в боротьбі проти колоніалізму. На відміну від Індії, яка обрала шлях здобуття незалежності мирними засобами, в Китаї боротьба за суверенітет ішла паралельно із внутрішнім протистоянням між власне китайськими політичними силами.

В Африці національні рухи перебували в зародковому стані й не проявилися настільки виразно, як на Сході.

ПЕРІОД СТАБІЛІЗАЦІЇ В ЄВРОПІ ТА ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ (1924–1929 рр.)

ТЕМА 5

Що потрібно знати і вміти, вивчивши тему 5:

- *називати* основні внутрішньополітичні події в Європі та США в період стабілізації;
- *показувати на карті* Рейнську демілітаризовану зону, трансформацію Британської колоніальної імперії, кордони СРСР;
- *описувати* політику «твердого індивідуалізму» за президентів-республіканців у США; становлення Веймарської республіки в Німеччині; політику «уряду національного порозуміння» у Франції; внутрішню політику консервативних і лейбористських урядів у Великій Британії, створення корпоративної системи в Італії;
- *визначати* основні ідеї та течії в розвитку культури;
- *характеризувати* період «процвітання» в США; загальний страйк гірників 1925–1926 рр. у Великій Британії; найважливіші досягнення науки і техніки, їх вплив на повсякденне життя людей;
- *аналізувати* передумови світової економічної кризи, закон про промислові конфлікти та тред-юніони 1927 р. в Англії; причини переходу до Непу; утворення СРСР; нові напрями в культурі;
- *давати власну оцінку* політиці ізоляціонізму США, здобуткам та проблемам періоду стабілізації країн Західної Європи та Америки;
- *застосовувати та пояснювати* поняття і терміни: «період процвітання», «корпоративна система», «твердий індивідуалізм», «ізоляціонізм», «Неп», «модернізм», «авангардизм», «втрачене покоління», «масова культура», «джаз», «мюзикл», «олімпійський рух».

20-ті роки ХХ ст. були складними й суперечливими. Після відновлення Європи, зруйнованої Першою світовою війною і революціями, в 1924 р. розпочався період стабілізації, який тривав до кінця 1920-х років. Економічне зростання США у цей період американці називали «періодом процвітання». Новим явищем стала у 1920-х роках нова економічна політика в СРСР.

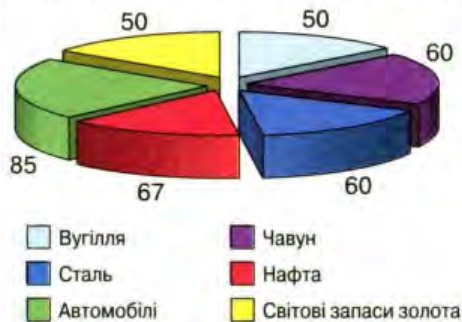
§ 15. СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ В 1920-х РОКАХ

■ 1. **Становище США після Першої світової війни. Повернення до ізоляціонізму.** Спустошена війною Європа лежала в руїнах й ні Англія, ні Франція, ні тим більше Німеччина не могли претендувати на лідерство у світі. Що б там не казали у Версалі Д. Ллойд Джордж чи

Ж. Клемансо, але саме мільйонна американська армія в Європі схилила шальки терезів на користь Антанти й вирішила долю війни. Відшкодуванням за життя й здоров'я близько 300 тис. американців став величезний міжнародний авторитет США та чималі прибутки.

За роки війни національне багатство США зросло у 2,5 раза.

Частка США у світовій економіці в 1920 р. (%)



З огляду на вражаючі економічні показники, думка про світове лідерство Сполучених Штатів видається вмотивованою. Проте не всі погоджуються з нею.

Аргументи прихильників тези про світове лідерство США	Аргументи опонентів
<ul style="list-style-type: none"> Провідні європейські країни були знесилені війною та революціями й не могли скласти конкуренцію США в боротьбі за світове лідерство; За рівнем озброєння США наздогнали Німеччину, Англію і Францію, а їхній військово-морський флот не поступався ослабленому флоту Великої Британії; До Першої світової війни Сполучені Штати були боржником Європи, а тепер вони стали світовим кредитором. Оскільки кредити надавалися країнам з різних куточків світу, то, відповідно, весь світ став зоною «життєвих інтересів» США; У свідомості американців утверджувався принцип поширення американських цінностей на весь світ. 	<ul style="list-style-type: none"> Справді, під час війни та одразу по її завершенні США були незаперечним світовим лідером, але після війни, відмовившись вступити до Ліги Націй, добровільно зреклися цього статусу, не закріпивши здобуте на полях битви; Більшість американців – прихильників ізоляціонізму – вважали, що європейські проблеми – це справа Європи, а США повинні знову опікуватися Західною півкулею; Самоусунення Америки від Європи як епіцентру світової політики знову зробило її всього-на-всього регіональним лідером; Сенат не вірив у всемогутність США й у те, що країна зможе однаково успішно контролювати і Європу, й зону Тихого океану. Американська еліта сумнівалася, що це дало б вигоди і прибутки, а не розпоршення сил; В міру зменшення страху перед Німеччиною знову відновили свої позиції Англія і Франція. Тому США були економічним лідером світу, але до вступу в Другу світову війну не стали ним у політичному сенсі.

Після Першої світової війни США знову повернулися до політики ізоляціонізму¹. Короткочасний відхід Америки від ізоляціонізму за пре-

¹Ізоляціонізм – політична течія і напрям зовнішньої політики, що передбачає захист національних інтересів, уникаючи участі у міжнародних справах, зокрема у збройних конфліктах. Ізоляціонізм США полягав у відмові країни від проведення активної політики поза межами Американського континенту.

зидентів Т. Рузвельта і В. Вільсона закінчився тоді, коли Сенат США відмовився ратифікувати Версальський мирний договір 1919 р. і підписати Статут Ліги Націй. Сенатори вважали, що США були ошукані в перемозі Версальським миром.

СВІДЧЕННЯ 1



■ Американські карикатури на боротьбу В. Вільсона з Сенатом щодо вступу США до Ліги Націй

СВІДЧЕННЯ 2

Уїнстон Черчилль: «Лишень була створена Ліга Націй, як їй було завдано майже смертельного удару. Сполучені Штати відреклися від дітища президента Вільсона, а потім його партія і його політичний курс були зметені перемогою республіканців на президентських виборах 1920 року.

Наступного ж дня після перемоги

республіканців по той бік Атлантики взяли гору ізоляціоністські ідеї. Згідно з цими ідеями Європі потрібно надати можливість варитися у власному соку, і нехай вона виплачує свої борги, як належить за законом».

(Черчилль У. Вторая мировая война. Книга первая, томы 1–2. Пер. с англ. М., 1991, с. 25)

Після війни американців надто непокоїли внутрішні проблеми: інфляція, внаслідок якої хліб подорожчав удвічі, а одяг – утричі, невлаштованість 3 млн ветеранів, які повернулися додому, зростання безробіття. Складною була й психологічна ситуація в країні, породжена страхом перед небезпекою більшовизації Америки. «Червоний психоз» досяг апогею після того, як поштові службовці виявили майже чотири десятки мін, відправлених під виглядом бандеролей відомим американським політикам.

Власне, ідея міжнародного домінування США більшість американців не запалювала. Стомлені негараздами, спричиненими війною, вони, так само, як і європейці, більше переймалися внутрішніми проблемами, а не місцем їх країни у світі.

■ **2. Період «процвітання» («проспериті»).** На чергових президентських виборах на початку листопада 1920 р. Вудро Вільсон закликав націю не відмовлятися від «морального лідерства» у світі, але вона не захотіла заради його романтизму пожертвувати перевагами миру й заможного життя. У цей час в США тривала короткочасна (1920–1921 рр.) економічна криза, й економічна політика демократа В. Вільсона не влаштовувала американців. Відтак, на двох поспіль виборах

вони проголосували за республіканців: Воррена Гардінга (1921–1923) та Келвіна Куліджа (1923–1929). Республіканські уряди обіцяли виборцям роботу, добробут й автомобіль для кожної сім'ї.



■ *Гардінг Воррен (1865–1923) – 20-й Президент США (1921–1923). Член Республіканської партії. За його президентства в США було введено восьмигодинний робочий день. Організатор продовольчої допомоги Україні в часи голодомору 1920–1922 рр.*

Початок президентства В. Гардінга, який переміг на виборах із гаслом «Назад до нормальності», збігся в часі з початком економічного піднесення країни, яке тривало до 1929 р. Двадцять роки ХХ ст. увійшли в історію США як період «процвітання» (англ. Prosperity). Це була ера, коли суттєво зріс рівень життя всіх верств і прошарків Америки, сформувалися економіка і світогляд споживання. В. Гардінг проголосив політику «твердого індивідуалізму», яка зводилася до самоусунення держави від регулювання економічних, фінансових і соціальних процесів. Федеральні агентства, які наглядали за економікою в роки війни, були скасовані.

Справді, в тодішніх сприятливих для зростання умовах економіка успішно давала собі раду, а максимальне обмеження державного регулювання певний час не шкодило стабільності.

Важливу роль у перемозі республіканців відіграли жінки, яким, відповідно до прийнятої за рік до того XIX поправки до конституції, уперше були надані виборчі права. Ця подія відобразила зміни в становищі жінок в американському суспільстві. У роки Першої світової війни вони своїм внеском у перемогу фактично зрівняли себе з чоловіками; до кінця другого року війни, порівняно з 1914 р., чисельність працюючих жінок зросла у п'ятеро: з 2 до 10 млн.

Щодо самого В. Гардінга, то його президентство виявилось короткочасним і не надто вдалим. Сам він був людиною чесною, але не вбачав нічого поганого в тому, що його друзі – партнери по грі в покер і впливові чиновники адміністрації – не гребували дорогими «подарунками». На півдорозі президентства В. Гардінга генеральний прокурор порушив справу проти одного з його близьких друзів, який украв величезну суму грошей, виділених для ветеранів війни, що повернулися із Франції. Ряд інших приятелів В. Гардінга були звинувачені в хабарництві й також постали перед судом. Врятувало репутацію президента те, що в серпні 1923 р., повертаючись з Аляски, він раптово помер, тим самим уникнувши ганьби імпичменту.

Відповідно до конституції владу перебрав віце-президент К. Кулідж (1924 р. його було переобрано президентом на наступний термін). Як і попередник, від сповідував принцип невтручання держави в господарське життя – правити якомога менше. Він сформулював головне гасло консервативної політики республіканців: «Головна справа американців – робити справу». На думку президента, потрібно було сприяти збагаченню мільярдерів і тоді вони збагатять усіх інших американців.



■ Індустріальна Америка



■ Американська карикатура: президент К. Кулідж виконує джазовий супровід великому бізнесу

У промисловості успіхи не забралися – за 1921–1929 рр. завдяки технічним нововведенням промислове виробництво в США подвоїлося. У той же час сільськогосподарська політика республіканців виявилася невдалою. Республіканці взагалі допустили перекіс в економічній політиці: промисловість стрімко вдосконалювалася, а сільське господарство занепадало. Із закінченням війни попит на збіжжя, найперше на пшеницю та кукурудзу, значно скоротився. Знехтувані державою фермери зубожіли у зв'язку з перевиробництвом продуктів і посухами на півдні США. До того ж, у відповідь на прийняті Сполученими Штатами протекціоністські закони, європейські країни закрили свої ринки для продукції американських фермерів. Як наслідок – криза перевиробництва й розорення фермерів.



Чимало американців були переконані, що причиною їх нестатків, падіння в суспільстві моралі й зростання злочинності було пияцтво. Після сторічних дебатів у 1919 р. за президентства В. Вільсона в США було прийнято названу «шляхетним експериментом» XVIII поправку до конституції, за якою запроваджувався «сухий закон». Відтепер на всій території країни заборонялося виготовлення та продаж спиртних напоїв, а також знищувалися їх запаси.

Проте невдовзі виявилось, що виконати закон практично неможливо. Ті з американців, хто вважав XVIII поправку порушенням їхньої особистої свободи – головного завоювання Американської революції, стали пити



■ Типова сцена втілення в життя «сухого закону»: 115 тис. літрів вина виливають у стічні канали Лос-Анджелеса

ще більше, ніж раніше. Заборона спиртного розколола суспільство на два табори: прихильників і противників закону. Пиво, вино і джин у величезних кількостях вироблялися нелегально, а також контрабандним шляхом завозилися з підпільних гуралень на території Канади.

У результаті злочинність набула небаченого раніше розмаху. Організовані злочинні групи взяли виробництво алкогольних напоїв під свій контроль і мали з того величезні прибутки, які відтепер обминали державну скарбницю. Гангстери, очолювані добре відомим Аль Капоне, відчували себе повновладними господарями у великих містах, і поліція далеко не завжди могла дати собі раду. Врешті-решт, у 1933 р. «сухий закон» було скасовано.

Непокоїли Америку й інші проблеми. Війна одночасно пробудила патріотизм і страх перед комунізмом. Триумф більшовиків у Росії, вибух бомби у діловому центрі Нью-Йорка Уолл-Стрит та інші події породили «античервону» паніку. Жахи очікування ліворадикальної революції призвели до несправедливих переслідувань і навіть тюремного ув'язнення представників лівих партій.

Недоброзичливо ставилися деякі американці й до іммігрантів, яких з початку століття до 1915 р. прибуло до США понад 13 млн. Вони,

погоджуючись на неприйнятну для американців низьку платню за свою роботу, створювали американцям конкуренцію в пошуках роботи, об'єднуючись у земляцтва, не піддавалися американізації. У 1924 та 1929 рр. у США було прийнято закони, якими встановлювалися обмеження для прийому емігрантів – не більше 150 тис. на рік.

На цій хвилі активізувалася расистська організація Ку-клукс-клан, яка лише на початку 1930 р. була суттєво ослаблена владою.

Тим часом в економіці справи склалися якнайкраще. К. Кулідж став символом «нової ери процвітання» («проспериті») Америки. Із впровадженням нових технологій у



■ Акція кукулукскланівців

США стали з'являтися небачені дотоді системи масового виробництва. Раціоналізація роботи та конвеєр зробили можливим масове виробництво товарів щоденного вжитку.

Обсяги продажу побутової техніки

Продаж холодильників		Продаж радіоприймачів	
1920–1921 рр.	5 000	–	
1922–1923 рр.	18 000	600 000	
1924–1925 рр.	75 000	3 500 000	
1926–1927 рр.	390 000	4 100 000	
1928–1929 рр.	890 000	7 678 000	

Масове виробництво здешевлювало товари: підприємства безперервно випускали доступні за ціною (завдяки масовості випуску й технічним впровадженням) для більшості американських сімей легкові автомобілі (найбільш популярною була модель «Форд-Т» вартістю всього лише близько 350 дол.), холодильники, радіоприймачі, телефони, новинки домашньої побутової техніки.

Кількість легкових автомобілів і вантажівок у США



Ті, хто не міг оплатити покупки готівкою, брали в банків кредити й купували у розстрочку. Все більше жінок, придбавши побутову техніку, брали додому додаткову роботу, щоб забезпечити собі і своїм сім'ям додатковий дохід. У країні виникла справжня «індустрія розваг» з кіно, радіо, ревію, театрами, танцювальними майданчиками, всілякими шоу. Створювалося враження, що Америку очікує безхмарне й безтурботне заможне майбутнє. І якщо на початку «проспериті» не всі американці вірили в настання «чудового нового світу», то наприкінці 1920-х років це видавалося лише справою часу.

СВІДЧЕННЯ 3

З послання Президента Келвіна Куліджа до Конгресу (4 грудня 1928 р.): «Великі багатства, створені нашими підприємствами й промисловістю і які врятували нашу економіку, широко використовуються нашими людьми й стійко служать благодійності та підприємству у світі. Необхідність просто якось існувати вже пройшла, і настав

час розкоші. Збільшення виробництва заохочується зростаючим попитом в країні й розширенням торгівлі за кордоном. На країну можна із задоволенням дивитися сьогодні й пророкувати їй оптимістичне майбутнє».

(Eric Hobsbawm. *Age of Extremes. The Short Twentieth Century. 1914–1991.* ABACUS, 2000, p. 85)



■ На конвеєрі заводу Форда

Наступник К. Куліджа, також республіканець, Герберт Гувер (1929–1933) був сповнений сподівань на продовження «нової ери». Він був людиною досить здібною і наділеною організаторськими талантами. «Ми – в Америці, – виголосив він у 1929 р., – найближчим часом здобудемо цілковиту й остаточну перемогу над бідністю, чого не було в історії жодної іншої країни». Нація очікувала ще більшого процвітання, яке поспішили назвати «бізнесовою цивілізацією».

■ **3. Визрівання передумов світової економічної депресії.** Тоді мало хто звертав увагу, що в американському суспільстві вдосталь невирішених проблем; далеко не всі змогли «піднятися з бруду в князі». Незважаючи на статистично дуже високий рівень життя, значна частина населення, як і раніше, жила бідно. Життя сільського населення було складним через перевиробництво сільськогосподарської продукції і, як наслідок, падіння цін на неї. Робітники майже безперервно перебували в трудових спорах з роботодавцями через тяжку працю й мізерну зарплату. Профспілкові організації об'єднували лише кваліфікованих білих робітників, афроамериканці ж залишалися сам-на-сам зі своїми проблемами. Страйки розглядалися владою як змови і юридично переслідувалися; державні пенсії були мізерними.

Американські жінки, хоч вони й отримали виборчі права, все ще перебували, як і в інших країнах, у нерівному становищі з чоловіками. Після зрівняння у виборчих правах з чоловіками американки зажадали для себе нових можливостей. Але багато жінок все ще за традицією чіплялися за старі звичаї. Участь жінок у виборах була низькою, голосували багато з них за тих само кандидатів чи партій, за яких голосували їхні чоловіки.

Розширення виробництва сприяло в період піднесення скороченню безробіття й зростанню прибутків американців. Відповідно вони мали змогу купувати все більше товарів, стимулюючи подальше виробництво. Проте монополії не були зацікавлені в зниженні цін; вони зазвичай залишалися незмінними і частково знижувалися не тому, що люди мали невисокі заробітки, а тому, що певних товарів вироблялося з надлишком.

В умовах пасивності держави щодо економічних процесів у США стрімко зростав біржовий курс. Деяким американцям вдалося заробити на стрибках курсу валют чи акцій фірм багатомільйонні статки. Невдовзі багато з них усе втратять в одну мить, коли в 1929 р. станеться обвал курсу на Нью-Йоркській, а потім і на інших біржах.

Охоплені загальною ейфорією, американці, найперше влада, вчасно не звернули увагу на небезпечні тенденції. Перестала давати приріст продукції вугільна промисловість, оскільки широкого вжитку набули газ та нафта. Серед американок величезної популярності набув одяг з синтетичних волокон, а відтак вироби з вовни та бавовни не знаходили в країні збуту. Залізниці вже не витримували змагання зі зручними автошляхами, літаками та модернізованими пароплавами. Ще гірша ситуація складалася в сільському господарстві.



До внутрішніх передумов економічної кризи додалися й зовнішні. Союзники, а також переможена Німеччина, заборгували Америці значні суми й не могли їх виплатити. У відповідь на прийняті в США закони, спрямовані на захист американських виробників, європейські країни закрили свої ринки для американських товарів і послуг. До того ж Європа не мала чим розраховуватися за американський імпорт.

Раптово і драматично «нова ера» скінчилася у жовтні 1929 р. Розпочалася світова економічна криза («Велика депресія») 1929–1933 рр.

Заяпитання і завдання

1. Поясніть поняття «ізоляціонізм», «твердий індивідуалізм», «ера процвітання».
2. Порівняйте погляди прихильників та опонентів тези про світове лідерство США після Першої світової війни. Чиї аргументи видаються Вам переконливішими і чому?
3. Проаналізуйте *Свідчення 1* – тогочасні карикатури на тему боротьби В. Вільсона за приєднання США до Ліги Націй. Які події на них зображені; як розподілено «ролі» персонажів?
4. Ознайомтеся зі *Свідченням 2*. Дайте власну оцінку політиці ізоляціонізму США.
5. Чим Ви можете пояснити той факт, що після війни, коли, як правило, життя людей є непростим, Америка вступила в період «проспериті»?
6. Опишіть політику «твердого індивідуалізму» і назвіть основні внутрішньополітичні події в США за президентів-республіканців Воррена Гардінга і Келвіна Куліджа.
7. Наскільки, на Вашу думку, був обґрунтований оптимізм К. Куліджа щодо майбутнього Америки (*Свідчення 3*)?
8. Використовуючи статистичний матеріал «Обсяги продажу побутової техніки» і «Кількість легкових автомобілів і вантажівок у США», охарактеризуйте період «процвітання».
9. Використовуючи схему «Передумови економічної депресії», розкрийте причини завершення періоду «процвітання» в США та настання кризових явищ.

Основні події

- 1921–1923 рр.** – президентство Воррена Гардінга
1922–1929 рр. – доба «процвітання» («проспериті»)
1923–1929 рр. – президентство Келвіна Куліджа
1929 р. – початок президентства Герберта Гувера

§ 16. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ В 1920-х РОКАХ

■ **1. Становище країни після Першої світової війни.** Для Британської імперії, як і для інших країн-учасниць, Перша світова війна, за перемогу в якій заплатили своїми життями 900 тис. британців, рішуче позначилася на подальшій долі країни. Внаслідок війни традиційні британські галузі економіки, як-от вуглевидобувна, металургія, суднобудування, скоротили своє виробництво. Натомість автомобіле-, літако- і машинобудування, а також хімічна промисловість – галузі, що працювали на війну, навпаки перебували на піднесенні. Перебудова британської промисловості проходила складно. До того ж унаслідок війни скоротився експорт британських товарів, Англія втратила традиційні ринки збуту товарів, а нових не здобула.

Проте довгоочікуваний мир, що настав у 1918 р., був настільки радісною подією, що до певного часу згладжував проблеми. Упродовж двох повоєнних років у Британії спостерігався справжній купівельний бум: населення скупувало практично всі товари, що з'являлися на полицях крамниць, прагнучи надолужити згаяне за роки війни. Та, як це завжди буває, гроші скоро скінчилися, й товари, які вироблялися у все більшій кількості, більше не розкуповувалися. При цьому соціального вибуху не сталося. Власне, перед країною найменш гостро, порівняно з іншими європейськими державами, стояла загроза комуністичної революції. Натомість в британському суспільстві з його давніми парламентськими традиціями загострилася боротьба за соціальну справедливість. Причому обидві сторони – наймані працівники і роботодавці – розуміли цю справедливість кожна по-своєму. Робітники вимагали від підприємців і держави дотримання їхніх економічних прав, а підприємці – скасування запровадженого у роки війни державного регулювання економіки, зберігши при цьому державне субсидування.

Не уникла Британія й загальноєвропейських повоєнних проблем: промислового спаду, безробіття і, як наслідок, зниження рівня життя населення. Насамперед проблеми були пов'язані зі змінами у світовій торгівлі. По-перше, падіння цін на сировину призвело до збідніння британських колоній, а відтак, – до скорочення британського експорту в колонії. По-друге, продукція індійських та японських текстильних фабрик через дешевизну робочої сили почала витісняти Англію з її традиційних ринків збуту.

■ **2. Внутрішня політика лейбористських та консервативних урядів у 1920-х роках.** На перших повоєнних парламентських виборах у грудні 1918 р.¹ перемогла коаліція Консервативної й Ліберальної партій. І хоча ліберали набрали у два з половиною рази голосів менше, ніж консерватори², міністерські портфелі в уряді вони поділили порівну, а прем'єр-міністром став лідер консерваторів Девід Ллойд Джордж. Ці вибори були першими, в яких взяли участь жінки. У 1918 р. виборче право було надано всім чоловікам від 21 року й жінкам – від 30 років³. Країна стала свідком перемоги лідерів, які обіцяли «вичавити» до-

¹Оскільки вони відбувалися незабаром після війни, в них брали участь багато військових і демобілізованих, тому їх назвали «виборами кольору хакі».

²Лейбористська партія набрала 2,3 млн голосів, посіла в парламенті третє місце і вперше стала провідною опозиційною партією.

³З 1928 р. виборче право для жінок – з 21 року.

статньо коштів і цінностей з Німеччини на відшкодування втрат британців у роки війни.

Консервативні уряди: 1922–1923 – Бонар Лоу 1923–1924 – Стенлі Болдуїн 1924–1929 – Стенлі Болдуїн	Лейбористські уряди: 1924 – Рамзей Макдональд 1929–1935 – Рамзей Макдональд
---	---

Головною проблемою коаліційного уряду стала повоєнна відбудова господарства. В економіці відбувалося деяке поживлення, англійці стали більше купувати товарів широкого вжитку. Проте скоро розпочався економічний спад, що відразу ж активізувало страйковий рух. Тред-юніони гірників вимагали від власників шахт підвищення на третину заробітної плати, встановлення 7-годинного робочого дня й націоналізації вугільної галузі. Перші дві вимоги уряд задовольнив, а третю відхилив. Загалом у 1919 р. робітники домоглися встановлення 8-годинного

(для шахтарів – 7-годинного) робочого дня і підвищення зарплати. Разом з тим, восени 1920 р. парламент ухвалив закон, яким надав уряду повноваження оголошувати надзвичайний стан, застосовувати війська і поліцію проти страйкарів.

Невирішеним залишалось ірландське питання. Ірландські націоналісти більше не задовольнялися гомрулем (самоуправлінням). На виборах у грудні 1918 р. в країні перемогла націоналістична партія Шін Фейн, а в ірландській столиці Дубліні самопроголошений парламент задекларував Ірландію незалежною республікою.

У 1919 р. в Ірландії розпочалася громадянська війна, в якій провідну роль відігравала Ірландська республіканська армія (ІРА). Проти незалежності виступили уряд Д. Ллойд Джорджа і шість протестантських графств Ольстера.

1921 р. між ворогуючими сторонами було укладено перемир'я й досягнуто домовленостей, за якими була утворена Ірландська вільна держава зі статусом домініону в складі Британської імперії, а шість протестантських графств Ольстера отримали право проголосувати за вихід з її складу і залишитися частиною Об'єднаного Королівства.

Через часткові невдачі в економічній політиці консерватори були незадоволені Ллойд Джорджем і його політикою. Консервативна партія розколотася на дві частини: група Остіна Чемберлена виступила за збереження коаліції з лібералами; група Бонара Лоу вважала, що консерватори спроможні сформувати однопартійний уряд. У жовтні 1922 р. консерватори розірвали коаліцію з лібералами й сформували однопартійний консервативний уряд. Його очолив Бонар Лоу, а після того як у жовтні 1923 р. він захворів – Стенлі Болдуїн.

На парламентських виборах, що відбулися наприкінці 1922 р., перемогли консерватори. Лейбористська партія вперше вийшла на друге місце, назавжди витіснивши з двопартійної політичної системи Британії лібералів. Задля поживлення економіки, консерватори запропонували



■ Англійський броньований автомобіль на вулиці ірландського міста

відмовитися від принципу вільної торгівлі й запровадити політику протекціонізму. Ліберали категорично виступали проти цього, оскільки гасло вільної торгівлі було, по суті, їхнім партійним девізом.



Вибори 1924 р. показали, що протест лібералів підтримували багато англійців. Як наслідок, консерватори втратили голоси, а лейбористи й ліберали, навпаки, примножили. Уперше в британській історії лейбористи, заручившись підтримкою частини лібералів, сформували лейбористський уряд. Прем'єр-міністром став їх лідер Рамзей Макдональд. В Англії чимало людей злякалися, що це знаменує початок революції в країні. Проте скоро ці побоювання зникли – лейбористи заперечували комунізм російського ґатунку і відстоювали винятково конституційний шлях приходу до влади.



■ **Макдональд Рамзей Джеймс (1866–1937)**, прем'єр-міністр Британії у 1924 та в 1929–1935 рр. Народився в сім'ї шотландського вчителя. Працював журналістом; вступив до Лейбористської партії. У 1906 р. обраний до парламенту. З 1911 по 1914 р. був лідером лейбористської фракції в парламенті.

Його уряду судилося проіснувати тільки дев'ять місяців, бо через скандал, пов'язаний з «листом Зинов'єва», він змушений був піти у відставку. На виборах у тому ж 1929 р. переконливий реванш взяли консерватори. Новий консервативний уряд очолив Стенлі Болдуїн.



■ **Болдуїн Стенлі (1867–1947)**, прем'єр-міністр Британії в 1923–1924, 1924–1929 та 1935–1937 рр. Здобув освіту в Кембриджському університеті. З 20 років працював у батьківській металургійній компанії. У 1908 р. був обраний від Консервативної партії до парламенту. У 1916 р. став особистим секретарем майбутнього прем'єра Ендрю Бонара Лоу, а в 1917 р. обійняв посаду урядового секретаря з фінансів. У 1922 р. вчинив своєрідне «повстання», вийшовши разом з іншими міністрами-консерваторами зі складу коаліційного уряду Д. Ллойд Джорджа.

С. Болдуїн, як і його попередники, постав перед необхідністю активізації економічного життя, адже економіка країни ще навіть не досягла довоєнного рівня, а число безробітних зберігалось на позначці 1 млн осіб. Уряд змушений був піти на непопулярні заходи: з одного боку, зміцнити фінансову систему, а з іншого – рекомендував підприємцям скоротити працівникам зарплату. Такі наміри уряду спричинилися гострим конфліктом у вугільній промисловості.

■ **3. Загальний страйк шахтарів. Події 1925–1926 рр.** Довгий час країна, ніби від зубного болю, страждала *шахтарською проблемою*. Ще 1921 р. уряд повернув шахти власникам, чим накликав на себе гнів гірників. Упродовж п'яти років держава витратила чимало коштів платників податків на субсидії власникам шахт, щоб ті не скорочували кількість робочих місць під приводом збитковості шахт.

Для англійців, які непорушно шанують традиції, вугілля було не просто джерелом тепла. Воно було невід'ємною рисою британського способу життя, складовою англійської ментальності. Цілі покоління сформувалися на переконаності, що у світі може трапитись що завгодно, але камін, розпечений добрим англійським вугіллям, повинен палати завжди. Проте з часом шахти стали збитковими, попит на вугілля скоротився через повоєнну економічну депресію на континенті та конкуренцію з нафтою. Британські тред-юніони вважали, що таке становище склалося тому, що приватні власники не дбають про стан вугільної промисловості, а відтак існує єдиний вихід – шахти потрібно націоналізувати.

Власники шахт дотримувалися іншої думки – щоб шахти могли успішно конкурувати з новими джерелами енергії, а шахтарі й далі мали роботу, потрібно збільшити тривалість робочого дня і скоротити заробітну плату. Про те, що в роки війни власники шахт отримували надприбутки, але на модернізацію шахт виручку не направляли, вони воліли не згадувати.

Наприкінці червня 1925 р. власники шахт оголосили про намір скоротити гірникам заробітну плату. У відповідь Генеральна рада Конгресу тред-юніонів пообіцяла підтримати шахтарів у їхньому конфлікті з роботодавцями. Уряд консерваторів вирішив втрутитися у складну ситуацію і виділив необхідні гроші, щоб утримати заробітну плату шахтарів на попередньому рівні. Цю подію назвали «червоною п'ятницею», оскільки вона оцінювалася як перемога солідарності робітничого класу.

Прем'єр-міністр С. Болдуїн заявив, що урядова допомога влас-



■ Умови праці британських шахтарів



■ Конгрес тред-юніонів намагається повалити уряд

никам шахт для виплати заробітної плати гірникам буде здійснюватися лише протягом 9 місяців. Тим часом уряд утворив спеціальну комісію, щоб вивчити проблеми в гірничодобувній промисловості.

У березні 1926 р. комісія опублікувала свій звіт. У ньому визнавалося, що вугільна промисловість потребує реорганізації, але відхилилася вимога шахтарів про її націоналізацію. Звіт також рекомендував уряду скасувати надання фінансової допомоги власникам шахт і зменшити вуглекопам заробітну плату. Того ж місяця власники шахт оголосили нові умови роботи: збільшення робочого дня з одночасним скороченням заробітної плати від 10 до 25 %. Вони заявили, що якщо гірники не приймуть нових умов їх зайнятості, то з 1 травня вони будуть звільнені. Наприкінці квітня державні субсидії припинилися і власники почали закривати шахти і звільняти шахтарів з роботи.

1 травня 1926 р. Конгрес тред-юніонів призначив страйк «на захист заробітної плати та тривалості робочого дня шахтарів». Лідери Лейбористської партії були незадоволені ідеєю загального страйку і впродовж двох днів намагалися досягти угоди з урядом і власниками шахт, щоб вони пішли на поступки шахтарям. Переговори С. Болдуїна з профспілками ні до чого не привели, й 3 травня загальний страйк розпочався. Фабрики зупинилися, потяги і трамваї залишилися в депо, не виходили газети. На вулицях міст з'явилися поліція, армія і навіть танки. Картина нагадувала приготування до оборони від нападу зовнішнього ворога.

План Конгресу тред-юніонів полягав у тому, щоб вивести на страйк робітників ключових галузей – залізничників, працівників транспорту, докерів, будівельників, металургів. Пізніше планувалося долучити до страйку й робітників та інженерів інших галузей промисловості. Усього у страйку взяли участь 4 млн робітників, і він завдав найтяжчого у ХХ ст. удару по британській промисловості. Шахти не лише стали яблуком розбрату між шахтарями і власниками шахт – страйк розколов Британію навпіл: по один бік конфлікту стали шахтарі, по інший – середні і заможні верстви англійського суспільства.

СВІДЧЕННЯ

«Профспілки, які з патріотичних міркувань не захотіли на початку війни торгуватися про ціну своєї допомоги, по війні виявилися в цілому обдуреними. Незважаючи на те, що окремі групи робітників у напружені періоди

заробляли час від часу винятково багато..., переважна більшість робітників могли купити на свою зарплату в 1919 році менше товарів, ніж у 1913 році».

(Webbs S. and B. History of Trade Unionism. London, 1920, p. 633–644)

Шахтарів підтримав Британський конгрес тред-юніонів (БКТ), а власників – уряд. Профспілки інших галузей закликали своїх членів припинити роботу на підтримку гірників.

Упродовж перших п'яти днів страйку життєдіяльність країни підтримувалась завдяки участі добровольців, які прибирали вулиці, вивозили сміття. Проте майже нікому не спадало на думку вдатися до революційних кроків і повалити парламент. Англійці віддавали перевагу вирішенню своїх справ у рамках закону, не перетворюючи трудовий конфлікт в особисту ненависть. Відомий навіть випадок, коли між страйкарями і поліцією було організовано футбольний матч. Так само повелися й усі без винятку політичні партії, закликавши до порозуміння, щоб унеможливити переростання протистояння в громадянську війну.

7 травня уряд запропонував припинити страйк на умовах встановлення мінімальної заробітної платні для працівників, а шахтарям,

робочі місця яких будуть скорочені, буде запропоновано нову роботу. 11 травня Конгрес тред-юніонів прийняв ці умови і вирішив припинити загальний страйк.

Наприкінці червня 1926 р. уряд представив у Палаті громад законопроект, за яким на п'ять років скасовувався 7-годинний робочий день для шахтарів і відновлювався 8-годинний. Уже наступного місяця власники шахт оголосили нові умови найму для шахтарів на основі 8-годинного робочого дня. Шахтарі були розлючені, і хоча загальний страйк закінчився, продовжували протестувати до кінця листопада.

У підсумку страйк не досяг своєї мети. Щоб не допустити повторення подібних акцій, парламент прийняв у 1927 р. Закон про трудові конфлікти і тред-юніони. Цей закон завдав тред-юніонам такого удару, від якого вони ще довго не могли оговтатися.

Вимоги закону про трудові конфлікти і тред-юніони

- Між оголошенням страйку і його початком мав пройти певний час («охолоджувальний період»), щоб роботодавці і працівники спробували порозумітися, уникнувши страйку.
- Організатори та учасники незаконних страйків підлягали штрафу, навіть відповідальності перед судом.
- Масове пікетування заборонялося.
- Політичні внески тред-юніонів до скарбниці Лейбористської партії заборонялися.
- Тред-юніони державних службовців не могли бути членами Британського конгресу тред-юніонів.

У цілому на кінець 1920-х років консерваторам не вдалося досягти серйозних успіхів в економіці. За загальними показниками вона ледь перевершила показники 1914 р. На тлі невиразного розвитку вигідно вирізнялися нові галузі промисловості: електротехнічна, автомобільна, авіаційна, хімічна. Проблема була в тому, що вони становили лише 1/10 промисловості, а традиційні галузі відроджувалися дуже повільно. Наслідки для консерваторів не забарилися – на виборах 1929 р. лейбористи вперше провели до парламенту більше депутатів, ніж консерватори й сформували другий у британській історії лейбористський уряд. Прем'єр-міністром знову був призначений Р. Макдональд. Через півроку, трохи пізніше, ніж інші розвинені країни, Британія вступила в світову економічну кризу.

До внутрішніх проблем додавалися й зовнішньополітичні труднощі: загострилися суперечності з Францією щодо Німеччини та на Близькому Сході; поступки Англії на Вашингтонській конференції; заворушення у Британській Індії; проголошення у 1919 р. незалежності Афганістаном, у 1922 р. – Єгиптом. Британія в цей час намагалася щонайменше опікуватися міжнародною політикою на континенті, а більше приділяти увагу своїм домініонам і колоніям.

Заяпитання і завдання

1. Покажіть на історичній карті видозміни в Британській колоніальній імперії, що відбулися у 1920-х роках ХХ ст.
2. Чим, на Вашу думку, були породжені повоєнні проблеми Великої Британії – країни, на території якої не пролунав жоден постріл у ході Великої війни?
3. Проаналізуйте схему «Засади економічної політики консерваторів». Якими, з Вашої точки зору, були сильні і слабкі сторони політики консервативних урядів Бонара Лоу і Стенлі



Болдуїна в умовах Британії 1920-х років? Чи придатні для сьогодення України бодай деякі з «рецептів» тодішніх британських консерваторів?

4. Порівняйте внутрішню політику консервативних і лейбористських

урядів. Що в їх діях було спільного і чим вони відрізнялися?

5. Схарактеризуйте загальний страйк англійських гірників 1926 р. Якими були його причини, наслідки, уроки?

→ Головні події

1918 р. – уперше в Британії жінки взяли участь у виборах до парламенту

1919–1921 рр. – громадянська війна в Ірландії

1923 р. – сформовано перший в історії Британії лейбористський уряд

Травень–листопад 1926 р. – загальнобританський страйк шахтарів

1927 р. – закон про трудові конфлікти і тред-юніони

§ 17. ФРАНЦІЯ В 1920-х РОКАХ

■ **1. Наслідки Першої світової війни для Франції.** Втрати Франції в Першій світовій війні можна співставити лише з російськими: 1,3 млн французів загинуло, більше 3 млн були поранені, 750 тис. скалічено.



■ Повоєнне французьке село. 1919 р.

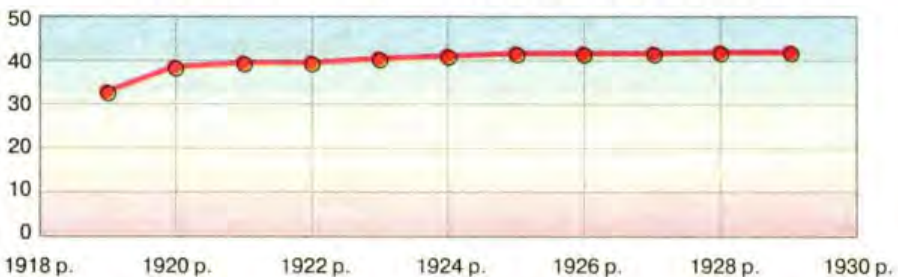
У роки війни було мобілізовано кожного п'ятого француза (в Англії – кожного восьмого англійця).

Загалом загинули кожні 2 з 10 французьких чоловіків у віці від 20 до 45 років, а кожного десятого було поранено. Отож працювати могли лише 4 з 10 двадцяти-сорокап'ятирічних французів. По війні сталося те, чого французи завжди боялися, – на двох французів припадало три німці.

Не менш руйнівними були й економічні втрати країни: промисловість одинадцяти північних районів була зруйнована, знищено 10 тис. підприємств, потоплено половину французького флоту. До 134 млрд золотих франків загальних витрат на війну долучилися й понад 60 млрд зовнішнього боргу. До того ж у 1919 р. вірус «іспанського» грипу забрав життя ще 166 тис. французів.

Іншим наслідком війни, який неможливо було швидко усунути, стала вкрай низька народжуваність. За винятком 1919–1920 рр., населення Франції зростало дуже повільно. Стався справжній демографічний розрив між поколіннями французів.

Населення Франції в 1919–1929 рр. (млн осіб)



З іншого боку, розвиток військової промисловості в роки війни сприяв створенню в центрі, на півдні й на південному заході Франції нових промислових районів, де підприємства були оснащені передовою на той час технікою. Війна та пов'язаний з нею відтік у міста сільського населення змінили як склад французького суспільства, так і структуру економіки країни. Якщо до війни Франція була аграрно-промисловою країною, то після 1918 р. – індустріально-аграрною.

■ 2. Відбудова Франції. Економічний розвиток країни у 1920-х роках. На відміну від Великої Британії, Франція швидше й менш болісно долала наслідки війни. У країні особливо загострилася фінансова проблема. У роки війни уряд фінансував витрати не за рахунок надходжень від податків, а в основному за рахунок англо-американських кредитів та внутрішніх позик. По війні ж потрібно було виділяти значні кошти на виплату пенсій вдовам та інвалідам і на відбудову економіки.

До особливостей післявоєнної відбудови у Франції належали збереження характерної для неї великої кількості дрібних підприємств, фінансові вкладення більшості французів спрямовувалися не у виробництво, а в цінні папери (наприклад, у 1929 р. прибуток від них втричі перевищив надходження від промисловості), сімейні торговельні підприємства та сільськогосподарські ферми.

Після війни для Франції її союзниками було створено режим сприяння: закріплено за нею Ельзас і Лотарингію, надано права на експлуатацію Саарського вугільного басейну, передано турецькі та німецькі колонії, було поставлено вугілля, ліс, будівельні матеріали на суму понад 8 млрд золотих марок. Саарський регіон був економічно об'єднаний з Францією (в грошовому обігу тут використовувався французький франк) до проведення запланованого на 1935 р. плебісциту. Це, природно, не вирішувало проблем країни і не усувало напруги між Францією і Німеччиною, але було зручним стартовим майданчиком для нового економічного злету.

З іншого боку, жорстка позиція Франції щодо Німеччини не знайшла схвалення з боку США та Великої Британії. Англіїці вважали, що французи невинувато жорстко ставляться до переможених німців і тим провокують зростання в Німеччині націоналізму та реваншизму, що серйозно заважало стабілізації в усій Західній Європі. Тепер Англія вже була не стільки союзником Франції в боротьбі з Німеччиною, скільки посередником між ними.

Як і перед іншими країнами, перед Францією постала проблема структурної перебудови економіки. Причому у Франції цей процес, на відміну від США та Великої Британії, не привів до руйнації традиційних галузей: ювелірної справи, легкої та парфумерної промисловості, індустрії розваг. Важлива роль у цьому належала державі, яка не поквапилася відмовитись від втручання в економіку, а ненав'язливо спрямовувала її через Національну економічну раду, Вищу залізничну раду, заснований урядом банк «Національний кредит».

Знецінення франка й підвищення удвічі цін у період з 1922 по 1926 р. не видавалося чимось надзвичайним на тлі величезної інфляції, від якої страждала велика частина Центральної та Східної Європи. Довоєнні показники французької промисловості досягла вже в 1924 р., відновилося сільське господарство, за винятком північних районів, які були місцем позиційної війни, швидко зростала продуктивність праці.

Французька економіка дуже чутливо реагувала на перебіг політичної боротьби. Її злети і падіння відбувалися синхронно й у прямій залежності від політичної нестабільності влади. Так, коли ліві партії пере-

могли на виборах у 1924 р., заможні французи, налякані можливою націоналізацією, перевели свої капітали на рахунки в швейцарських банках та банках інших країн. Як тільки закінчилося короткотривале перебування при владі соціалістів, Р. Пуанкаре відновив довіру до французької економічної політики й капітали знову повернулися до Франції.

Незважаючи на труднощі, французька економіка, на відміну від інших європейських країн, у 1920-х роках динамічно зростала. У зв'язку з великими втратами у війні, у Франції практично не було безробіття. Країна навіть залучала трудящих-мігрантів (в основному з Центральної та Східної Європи), щоб компенсувати нестачу власних трудових ресурсів. У 1928 р. було відновлено золотий стандарт. Хоч він становив лише 1/5 довоєнного рівня, що викликало невдоволення серед власників облігацій, це був важливий для оздоровлення економіки крок. У 1928–1929 рр. дохід держави значно перевищив державні витрати. Як наслідок, світова економічна криза охопила Францію пізніше, ніж інші промислово розвинені країни, до того ж вона була менш гострою.

Серед нових галузей промисловості Франції активно розвивалося автомобілебудування. Знаними у світі виробниками стали заводи фірм «Рено», «Пежо» та «Сітроен».

У цілому в 1920-х роках французам вдалося досягти вагомих результатів:

- відновлено господарське життя північно-східних районів;
- урядові кредити дали змогу повністю ліквідувати безробіття;
- встановлено 8-годинний робочий день;
- передано приватним власникам частину промисловості, унаслідок чого було зменшено витрати рядових французів – платників податків – на утримання збиткових підприємств;
- за темпами індустріального розвитку Франція посіла перше місце в Європі, випередивши Велику Британію і Німеччину.

■ **3. Політичне життя.** Війна суттєво вплинула на розстановку політичних сил у Франції. Середній клас, який відігравав важливу роль у довоєнній Франції, за роки війни значно збіднів. У період між 1918 і 1919 рр. різко зросла чисельність Соціалістичної партії. На з'їзді Соціалістичної партії у вересні 1919 р. вона відмовилася від ідеї проведення революції на користь багатопартійної демократії.

Про готовність звалити на свої плечі тягар відбудовчого періоду заявили всі провідні політичні партії країни, що взяли участь у парламентських виборах у листопаді 1919 р. Ці вибори були першими загальними виборами, що відбулися з 1914 р. Центристські і праві партії створили Національний блок. Його лідером став Александр Мільєран, який ішов на вибори під гаслами неухильного виконання Німеччиною статей Версальського договору («Німеччина повинна платити»), компенсації жертвам війни і захисту «цивілізації від більшовизму». Останній пункт програми був проілюстрований плакатом, який зображував «більшовицьку небезпеку» в особі страшного чоловіка з ножем у зубах. Картина була покликана нагадати про вбивство російської імператорської сім'ї в Єкатеринбурзі. Потужні страйки, що відбулися в перші місяці 1919 р., також були організовані на підтримку Національного блоку.

У результаті Блок легко переміг своїх супротивників з Картелю лівих сил, до якого в основному увійшли радикали і соціалісти. За-

вдяки особливостям французької виборчої системи Національний блок отримав у парламенті 2/3 місць. Радикали втратили половину своїх депутатських місць, тоді як Соціалістична партія збільшила своє представництво. З 616 депутатів 369 були вперше обрані до парламенту. Серед них, в основному від Національного блоку, було багато ветеранів війни.

Перша сесія парламенту відкрилася в 1920 р. в дусі національного єднання і патріотизму, адже депутати від Ельзас-Лотарингії повернулися в Пале-Бурбон уперше з 1870 р. Ця атмосфера була порушена внаслідок подій, пов'язаних з обранням президента республіки. Жорж Клемансо, архітектор перемоги, вірив, що буде легко обраний, навіть не будучи офіційним кандидатом. Проте парламент не виявив йому довіри, оскільки вважав, що Ж. Клемансо буде на посаді президента авторитарним і керуватиме країною не рахуючись з парламентом. Арістід Бріан, який недолюбливав Ж. Клемансо, запропонував на президентську посаду академіка Поля Дешанеля. За результатами попереднього голосування П. Дешанель з незначним відривом переміг Ж. Клемансо. Останній відмовився від подальшої боротьби за президентське крісло й відійшов від політичної діяльності.

Оскільки в слабкому президенті був зацікавлений саме Національний блок, то, врешті-решт, поразка Ж. Клемансо фактично означала перемогу Національного блоку. Александр Мільєран був призначений головою уряду, який він сформував з представників Національного блоку і радикалів.

Тим часом психічний стан П. Дешанеля різко погіршився. Наприкінці вересня 1920 р. його було направлено на лікування до санаторію, а новим президентом парламент обрав А. Мільєрана.

На парламентських виборах 1924 р. Національний блок зазнав поразки від Картелю лівих сил – блоку центристських радикалів і соціалістів, очолюваного Едуардом Ерріо. Опозицію йому склали: з правого флангу – Національний блок, з лівого – комуністи.

Через два роки (липень 1926 р.) уряд Картелю лівих сил через фінансові проблеми у країні подав у відставку, а сам блок розпався. Улітку 1926 р. на парламентських виборах першість була за коаліцією правих партій під назвою «Національна єдність» на чолі з Р. Пуанкаре. Новому уряду вдалося забезпечити країні економічне зростання, швидкі (вищі, ніж у Німеччині та у Великій Британії) темпи промислового розвитку і, найголовніше, – подолати інфляцію.

На хвилі успіху «рятівник франка» Р. Пуанкаре привів блок до перемоги на виборах 1928 р., але через вихід з нього радикалів, очолюваних Едуардом Даладье, блок розпався. Сам Р. Пуанкаре наступного після виборів року подав у відставку і залишив велику політику.

■ **4. Пріоритети зовнішньої політики.** На міжнародній арені після завершення війни Франція на короткий час стала центром світової політики. Недаремно підписання мирних договорів з Німеччиною, Болгарією і Туреччиною відбувалося в передмістях Парижа: Версалі, Сен-Жермені, Тріаноні, Нейї, Севрі. Та й мирна конференція відбувалася в Парижі, й саме в цьому місті була утворена Ліга Націй. Навіть розташування штаб-квартири Ліги в швейцарській Женеві, що знаходилася поблизу французького кордону, свідчило про авторитет Франції у світі. Окрім участі Франції у вирішенні «німецької проблеми», під її управлінням на 1919–1923 рр. була передана ділянка території на литовському кордоні (Мемель).

Питання про німецькі репарації було гарячою темою і ключовою проблемою французької міжнародної політики впродовж усіх 1920-х років. Французи вимагали від німців 62 млрд франків, німці ж до 1931 р. виплатили лише 13 млн. Французько-бельгійська окупація в 1923 р. Рейнської області виявилася великою помилкою і закінчилася фіаско. Кампанія ненасильницького опору і осуд світової громадської думки дошкульно вдарили до престижу Франції за кордоном. До того ж, незважаючи на протести французів, на міжнародних конференціях сума німецьких репарацій багаторазово скорочувалася.

Втрати, пов'язані з окупацією, були досить важкими: німецькі поставки в рахунок репарацій припинилися, міжнародна преса була налаштована проти Франції, політична ситуація в Німеччині стала нестабільною, що засвідчили дві спроби перевороту в 1923 р.

Роки з 1924 по 1928 назвали «золотими двадцятими роками». Арістід Бріан і Густав Штресеман вивели франко-німецькі відносини з глухого кута й налагодили переговорний процес між двома країнами.

Іншою зовнішньополітичною проблемою для Франції був її протекторат над Сирією, місцеве населення якої рішуче виступало проти французької адміністрації. Свою ж частку в колишній колоніальній імперії Німеччини в Африці (більша частина Того й Камеруну) французам вдалося інтегрувати в свою колоніальну імперію відносно легко.

Запитання і завдання

1. Назвіть найважливіші наслідки Першої світової війни для Франції та першочергові завдання з відбудови країни.
2. Порівняйте процес післявоєнної відбудови у Франції і у Великій Британії. Результати Вашого дослідження занесіть до таблиці за таким зразком:

Спільне	
Відмінне	
3. Чому для Франції становила небезпеку низька народжуваність у 1920-х роках?
4. Які економічні й соціальні проблеми французи вирішили у 1920-х роках, а які залишились невирішеними?
5. Завдяки яким гаслам Національний блок переміг на парламентських виборах у листопаді 1919 р.?
6. Якою була причина відставки в лютому 1926 р. уряду Картелю лівих сил?
7. Використовуючи історичну карту, визначте основні пріоритети зовнішньої політики Франції у 1920-х роках.

Головні події

- 1919 р.** – перемога на парламентських виборах Національного блоку
1924 р. – перемога на виборах Картелю лівих сил
1926 р. – перемога на виборах блоку «Національна єдність»

§ 18.

НІМЕЧЧИНА В ПЕРІОД ВЕЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ. «КОРПОРАТИВНА СИСТЕМА» В ІТАЛІЇ

■ **1. Конституція Німеччини.** Внутрішня нестабільність молодого республіки доповнювалася загрозливим зовнішнім становищем: Британія і, особливо, Франція продовжували розглядати демократичну Німеччину як «небезпечних німців». Зима 1918 – весна 1919 рр. – найтяжчий

період у житті пригнобленої країни, що роздиралася боротьбою за владу між різними угрупованнями. Усе це дуже нагадувало Росію, а самого Ф. Еберта позаочі називали «німецьким Керенським».

Перед новою владою постали дві найважливіші проблеми:

- по-перше, забезпечити мирний перехід від монархічного авторитаризму до демократичної республіки;
- по-друге, уникнути комуністичної диктатури.

Досягти цього можна було лише забезпечивши порядок і законність, відновивши економіку. Оскільки саме соціал-демократична республіка могла протистояти анархії і комунізму, з одного боку, та була прийнятною для Англії та Франції, з іншого, її підтримали і відверті противники, як-от військові та державні чиновники епохи імперії.

■ **Еберт Фрідріх (1871–1925)**, з 1919 р. президент Німеччини, лідер Соціал-демократичної партії. Під час Листопадової революції 1918 р. прийняв від Макса Баденського пост рейхсканцлера; уклав таємну угоду з генштабом про введення до Берліна військ для придушення революції.



У серпні 1919 р. у м. Веймарі було прийнято конституцію республіки, названу Веймарською. Конституція заклала підґрунтя демократичного розвитку федеративної країни, що складалася з 18 федеральних земель. Президентом Німеччини було обрано Ф. Еберта.

Політичний устрій Німеччини за Веймарською конституцією

Парламент (Рейхстаг)

- Депутати Рейхстагу обиралися громадянами, які досягли 20-річного віку.
- Голосування було таємним; політичні партії здобували в Рейхстазі таку кількість місць, яка була пропорційною до поданої за них на виборах кількості голосів.
- Пропорційна виборча система практично унеможлиблювала здобуття абсолютної більшості місць у парламенті однією партією, тому в Рейхстазі утворювалися коаліції.

Президент

- За нього виборці голосували окремо.
- Обирався на 7 років.
- Затверджував і міг розпустити уряд.
- Призначав канцлера (голову уряду).
- Наділявся правом розпускати парламент.
- Мав право оголошувати надзвичайний стан у кризові для країни періоди.
- Для захисту основних прав громадян міг зосереджувати в своїх руках величезну владу.

Федеральний уряд

Веймарська конституція закріплювала федеральну систему уряду. Це означало, що владні повноваження розподілялися між центральним урядом у Берліні та 18 земельними урядами. Наприклад, уряд у Берліні здійснював контроль над податками і релігією, а земельні уряди – над поліцією, судами і школами.

Основні права і свободи німецьких громадян за Веймарською конституцією

- Гарантувалася особиста свобода. Ніхто не міг бути заарештований інакше як за вироком суду.
- Усі німці мали право на мирні зібрання і мітинги.
- Усі німці мали право об'єднуватися у спілки і товариства.
- Кожен німець мав свободу слова, читати та поширювати інформацію.
- Гарантувалося право на власність та недоторканність власності.
- Помешкання кожного німця оголошувалося місцем його особистої безпеки. Влада не могла без судового рішення вторгтися в нього.

■ **2. Веймарська республіка.** Республіка з самого початку зіткнулася з серйозними політичними проблемами. Як виявилось, прийняття конституції було лише першою цеглиною у зведенні будівлі демократії. Демократичні політики не зуміли скористатися плодами революції 1918 р. Їй не позбавили влади тих, хто не сприймав нової ліберальної системи. Армія, поліція, державна служба, суди, університети і школи – скрізь на посадах залишилися люди, які люто не шанували демократію. Вони з неприхованим сумом згадували довоєнні часи військової і економічної величі Німеччини, коли відчували себе впевненими і гордими за приналежність до імперії. Тепер же впевненість зникла.

СВІДЧЕННЯ 1

Уїнстон Черчилль: «...Переможці нав'язали німцям усе те, що було ідеалом, до якого здавна прагнули ліберальні країни Заходу... У національному житті німецького народу утворилася порожнеча... Веймарська республіка за всіх її чеснот і досконалостей розглядалась як щось нав'язане ворогом... По-

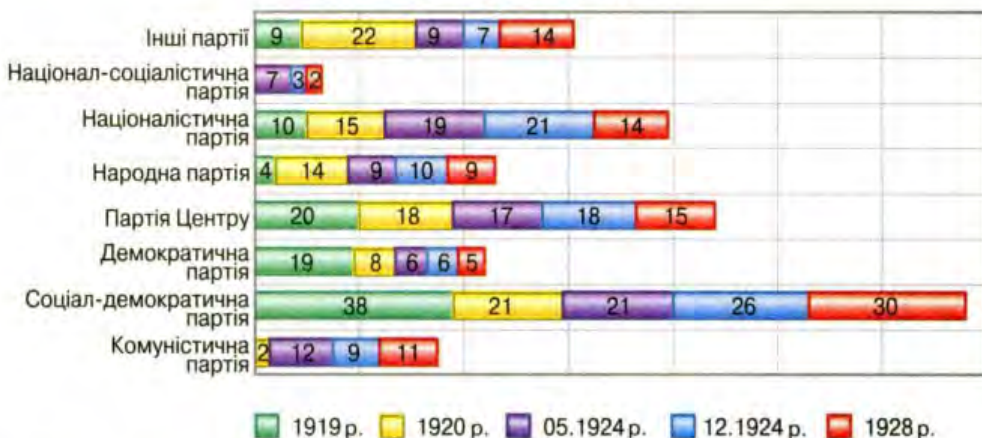
рожнеча розкрилася, і через деякий час у цю порожнечу вступив неприборканий маніяк, носій і виразник найбільш злісних почуттів, які коли-небудь роз'їдали людське серце, – єфрейтор Гітлер».

(Черчилль У. Вторая мировая война. Кн. 1, т. 1–2. Сокр. пер. с англ. М., 1991, с. 21–23)

Навіть деякі політики і партії, що взяли участь у парламентських виборах, зневажали Веймарську республіку і демократію взагалі.

Вороги Веймарської республіки критикували, і почасти справедливо, її недоліки: коаліційні (найчастіше у складі Соціал-демократичної партії (СДП), Партії Центру і Німецької демократичної партії (НДП)) уряди роздирали суперечки; самі уряди були недовгочасними. Інші ж партії активно агітували проти республіки. Політична нестабільність супроводжувала Веймарську республіку впродовж усієї її історії. Все ж більшість німців голосували за партії, що підтримували демократичну систему в країні.

**Показники партій (% набраних голосів)
на виборах до Рейхстагу**



Загально визнано, що Республіка не посягнула на приватну армію та власність. Цей факт оцінюється по-різному:

Точка зору 1

Нерішучість діячів Веймарської республіки призвела до їх власної політичної смерті і сприяла приходу до влади нацистів



Точка зору 2

У Ф. Еберта не було вибору, адже якби до влади допустили комуністів, то німці знову захотіли б кайзера, а країну негайно окупували б Англія і Франція

На долю Веймарської республіки випала важка місія відновлення німецької економіки, зруйнованої Першою світовою війною.

Економічні проблеми:

- людські втрати внаслідок війни;
- 1921 р. уряд надрукував велику кількість грошей для виплати репарацій¹;
- падіння довіри до німецької марки і держави в цілому внаслідок убивства 1922 р. націоналістом «єврейського» міністра закордонних справ Вальтера Ратенау;
- 1923 р. Франція і Бельгія окупували Рурську область;
- відмовившись від підвищення податків, уряд поповнював скарбницю все новими знеціненими паперовими грошима; інфляція 1923 р.

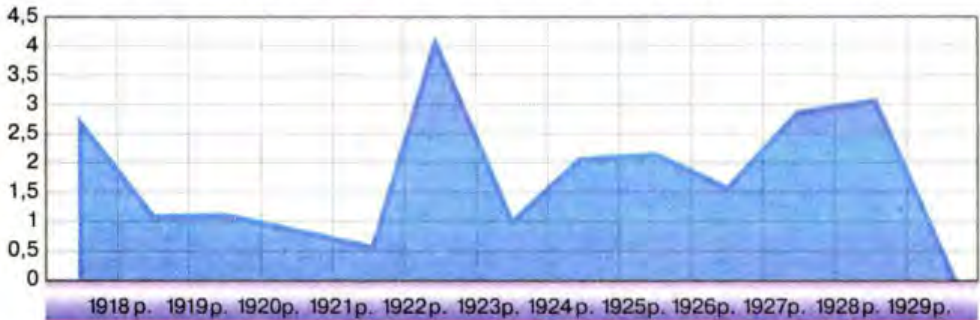
У цілому, це був час збоїв в економіці, болючої повоєнної кризи з жахливим знеціненням грошей після грошової реформи 1923 р.

При цьому з'явилися й позитивні прикмети виходу з кризи. Так, Німеччина отримувала іноземні інвестиції, відбувалося оновлення старого обладнання на виробництві й у сільському господарстві. З 1919 до 1922 р. і з 1924 до 1926 р. інвестиції були більшими, ніж в інші роки, хоч і не досягли довоєнного рівня. Реальна середня заробітна плата

¹ Питання, пов'язані з виплатою Німеччиною репарацій та окупацією Рура, детально розглядалися у § 9 (пункт 3 «Проблема репарацій»).

працівників упродовж 1920-х років зросла, а робочий день скоротився. Щоправда, у межах окремих груп робітників існували значні відмінності: реальні доходи молодих робітників і службовців зросли, а доходи працівників та посадових осіб вищих категорій залишалися меншими, ніж 1914 р.

Безробіття в Німеччині у 1918–1929 рр. (млн осіб)



СВІДЧЕННЯ 2

«...Ти гроші приніс? – Тільки маленьку валізу із запасом на сьогодні і завтра. Тисячні й сотисячні білети і навіть декілька пачок з любими старими сотенними. Близько двох з половиною кіло паперових грошей. Інфляція зростає такими темпами, що дер-

жавний банк не встигає друкувати грошові знаки. Нові банкноти в сто тисяч випущені всього два тижні тому, а тепер скоро випустять папірці в мільйон».

(Ерих Марія Ремарк. *Черный обелиск*. Кн. 1. Москва, Аст, 2004, с. 10)

СВІДЧЕННЯ 3

Зі спогадів вчительки Вільгельміни Сефкес про 1923 р.: «У нас була інфляція: монети зникли, паперові гроші друкувалися із все більшою кількістю нулів після цифр. Ми були на папері мільйонерами і мільярдерами, і в остаточному підсумку наші мільярди перетворилися в ніщо. Наш керівник щотижня отримував у мерії нашу зарплату й набивав пачками грошей величезні сумки так, що вони не закривалися. Ми називали його нашим міністром фінансів. Поки ми сиділи під час перерви в

черговій кімнаті, він роздавав кожному з нас пачки грошей. Як тільки ми їх отримували, то стрімголов кидалися за покупками, щоб до того, як гроші знеціняться, встигнути купити половину буханця хліба або інші предмети першої необхідності. Але ми були раді, що потратили наші гроші. Щодня опівдні повідомлявся новий курс грошей, прив'язаний до американського долара, й ми бачили, що наші мільярди пропали!».

(W. Siefkes, *Erinnerungen*, Leer, 1979, S. 80)

Ціна однієї хлібини в Берліні (нім. марок)

1918 р.	0.54
1921 р.	3.90
1922 р.	163.50
січень	250.00
1923 р. червень	3 465.00
липень	1 512 000.00
листопад	201 000 000 000.00

Окрім економічних проблем, демократію постійно атакували *проти-вники Веймарської республіки*. Зокрема ситуація в країні загострювалася через сепаратизм у німецьких землях, відтак була загроза того, що Німеччину може спіткати доля Австро-Угорщини. У столиці Баварії Мюнхені незалежні соціалісти на чолі з *Куртом Ейснером* підняли повстання робітників і солдатів і проголосили Баварську республіку. Проте вже в лютому 1919 р. партія програла вибори, а самого К. Ейснера було вбито на вулиці, коли він прямував до баварського парламенту складати повноваження. Відтак у Баварії розпочалося протистояння комуністів і соціалістів, яке після того, як соціалісти викликали «Вільні корпуси», сформовані з монархістів, відставних офіцерів та пересічних погромників, закінчилося вбивствами комуністів і безневинними жертвами серед населення.

Отож революції не вдалося уникнути крові, а гору в ній взяли соціал-демократи, які в боротьбі проти комуністів діяли спільно з їх противниками. Остання обставина відвернула багатьох німців від Веймарської республіки, зробила ліві партії непримиренними ворогами, заплямувала нову німецьку демократію. Ціна перемоги виявилася надто високою.

Усі без винятку німці бажали, щоб усе, пов'язане з війною, якнайшвидше скінчилося, але також не хотіли комуністичного уряду. Законослухняних німців охопила політична байдужість; обивателі, які не звикли до анархії, не звертали уваги на революційні повстання, безчинства «Вільних корпусів», а були заклопотані налагодженням приватного життя.

Такі настрої звичних до порядку німців сприяли відносній безкровності революції, але невдовзі ті ж добропорядні обивателі «не помічатимуть» нічні паради зі смолоскипами нацистів і єврейські погроми, а то й братимуть у них участь.

У березні 1920 р. праві спільно з командувачем «Вільними корпусами» Вольфгангом Каппом (звідси – «каппівський заколот») здійснили спробу перевороту. Заколотники скористалися обуренням частини військових підрозділів, які за умовами Версальського договору підлягали розформуванню. Війська генерала Вальтера Лютвіца й Добровольчий корпус Курта Шляйхера увійшли до Берліна і проголосили В. Каппа канцлером. Головнокомандувач рейхсверу генерал Ганс фон Сект відмовився захищати уряд Ф. Еберта, заявивши, що «Рейхсвер не стрілятиме в Рейхсвер». Ф. Еберт змушений був тікати на південь країни до Штутгарта.

Але армія, профспілки, державні службовці і банкіри виступили проти перевороту, змусивши В. Каппа «подати у відставку» і вивести війська зі столиці. Не останню роль у зриві заколоту відіграло армійське командування, яке розуміло, що Англія і Франція вдадуться до інтервенції для захисту демократії в Німеччині. Заколот назвали «безглуздою авантюрою», В. Капп і В. Лютвіц втекли до Швеції, частину заколотників заарештували, хоч зрадників Республіки так і не покарали.

У листопаді 1923 р. Республіку спіткало нове випробування: лідер націонал-соціалістів Адольф Гітлер за підтримки впливових осіб з армії, зокрема генерала Людендорфа, підняв заколот у Мюнхені, названий «пивним заколотом»¹. Поліція і армія швидко взяли ситуацію під контроль. Лідери заколоту були заарештовані й ув'язнені. Гітлер на 9 місяців опинився за ґратами, де в 1924 р. написав програмну книгу німецького націонал-соціалізму «Майн кампф» («Моя боротьба»).

¹ Його організатори збиралися у пивницях Мюнхена, від чого й пішла назва заколоту.

СВІДЧЕННЯ 4

Із щоденника британського посла у Берліні Вісконта д'Абернона за 31 грудня 1923 р.: «Внутрішні та зовнішні небезпеки були настільки великими, що вони загрожують майбутньому всієї Німеччини. Простий перелік випробувань, які існують в країні, дасть уявлення про те, наскільки ситуація є важкою і небезпечною. Озираючись назад, ми бачимо більш виразно, як близько ця країна стояла від краю прірви. Протягом дванадцяти місяців, із січня по теперішній час, Німеччина пережила такі ризики: вторгнення французів і бельгійців у Рур; комуністичне

повстання у Саксонії та Тюрингії, «півний» путч у Баварії, економічна криза, сепаратистський рух у Рейнській області. Кожен з цих факторів міг призвести до фундаментальних змін у будь-якій внутрішній структурі країни або в її відносинах із зовнішнім світом. Кожен з цих факторів ризику, якби вони не були упереджені, знищив би всі надії на загальний успіх».

(E. V. d'Abernon. *Ein Botschafter der Zeitwende. Memoiren, Bd. II: Ruhrbesetzung, Leipzig, 1929, S. 337–338*)

У період відновлення (1924–1929), коли реалізовувалися плани Дауеса та Юнга, німці остаточно повірили в добрі часи і на виборах підтримували поміркованих політиків, а не лівих і правих екстремістів, які хотіли радикальних змін негайно. Поміж інших політиків вирізнялися керівник Партії Центру Вільгельм Маркс і лідер Народної партії Ганс Лютер, які по чергово займали посади канцлера Німеччини. Обраний після смерті Ф. Еберта на виборах 1925 р. президентом Веймарської республіки останній начальник Генерального штабу Пауль фон Гінденбург мав значний авторитет серед німців, насамперед в армії, а відтак до певного часу символізував стабільність і непорушність порядку в державі. Улітку 1928 р. був сформований уряд великої коаліції у складі п'яти партій, який очолив соціал-демократ Г. Мюллер.

■ **3. «Корпоративна система» в Італії.** В основу економічної політики італійських фашистів було покладено ідею створення «корпоративної держави» на засадах «класового миру». Власне, її автором був не Б. Муссоліні, а один з ідеологів фашизму поет Габріель д'Аннунціо. Саме він створив в 1919 р. перші корпорації в місті Ф'юме.

Фактично корпоративна система почала створюватися фашистами наприкінці 1920-х років¹. На початку Б. Муссоліні досить розпливчасто заявляв, що корпорації мусять взяти на себе функції парламенту з економічних питань. У цілому, суть задуму полягала в тому, що соціальний мир настане тоді, коли в італійській економіці почнуть діяти фашистські картелі й синдикати, об'єднані в корпорації. Згодом Муссоліні утворив спеціальне міністерство корпорацій для регулювання економічного життя країни. Для усунення конфліктів між робітниками і підприємцями 1927 р. було прийнято Хартію праці, за якою професійні спілки було підпорядковано державним органам під контролем фашистів і включено до галузевих корпорацій.

Наступного року в Італії була проведена «Реформа політичного представництва», яка замінила парламент Корпоративною палатою. Фашистські профспілки пропонували кандидатів у депутати, з яких Велика фашистська рада обирала 400 кандидатів, за них і пропонувалося проголосувати виборцям.

Корпорації мали широкі повноваження й регулювали відносини між працівниками й роботодавцями; відновили скасований у 1923 р. 8-годин-

¹Офіційно курс на створення «корпоративної держави» було проголошено в 1934 р.

ний робочий день і встановили 40-годинний робочий тиждень. В економіці почали діяти фашистські синдикати й корпорації, об'єднані в конфедерації. До їх керівництва входили партійні чиновники, представники фашистських профспілок і підприємці.

У 1930 р. було створено Національну раду корпорацій, членами якої були представники від робітників, роботодавців, члени фашистської партії і міністри відповідних галузей. Усього в основних галузях економіки було створено 22 національні корпорації, і на середину 1930-х років практично всі італійці стали їх членами. По суті, корпоративна система була моделлю державного регулювання економіки. Як заявляв Б. Муссоліні, «фашистська держава може бути лише корпоративною, або вона не буде фашистською».

У галузі економіки та соціальних відносин фашисти вжили заходів для залучення капіталовкладень у промисловість, провели широке роздержавлення, запровадили вдалу грошову реформу (цьому сприяли значні кредити із США, зокрема позика від банківського дому Моргана у 100 млн дол.). У 1929 р. рівень промислового виробництва перевищив довоєнний на 40 %, виробництво сталі зросло на 84 %, електроенергії – на 100 %.

Корпорації схвалили заборону страйків і контролювали укладення колективних трудових договорів, розглядали конфліктні ситуації, надавали фінансову підтримку профспілкам. На середину 1930-х років фашистські профспілки об'єднували 4 млн осіб і завдяки численним пільгам та успіхам в організації дозвілля робітників набули великої популярності. До того ж фашистам вдалося зробити те, на що не спромоглися попередні уряди, – суттєво скоротити безробіття (з 240 до 100 тис. осіб).

В освіті фашисти також здійснили радикальні реформи: закрили «зайві» школи; запровадили обов'язкову релігійну освіту, у всіх школах було наказано розмістити розп'яття; обмежили кількість учнів і студентів, які могли здобути безкоштовну освіту (тільки ті, які демонстрували відмінні результати на іспитах); запровадили вивчення латини в усіх школах, атестат про закінчення яких давав право вступати до університету; на наступний курс не переводилися студенти, які не склали всі іспити за попередній курс.

Та все ж корпорації не виконали покладених на них завдань. Так само провалилися проголошені Б. Муссоліні численні «битви»: «битва за урожай», «битва за народжуваність» і навіть «битви» проти... горобців, мишей і кімнатних мух. Італія так і не спромоглася сама забезпечувати себе сировиною та продовольством.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте, використавши *Свідчення 1*, становище Німеччини на час прийняття Веймарської конституції.
2. Яким був політичний устрій Німеччини за конституцією та які права громадян були закріплені у Веймарській конституції?
3. Які економічні проблеми довелося долати німцям в часи Веймарської республіки?
4. Який рік (роки) були, на Вашу думку, найскладнішими для республіки? При підготовці відповіді використайте *Свідчення 2, 3* та діаграму «Ціна однієї хлібини в Берліні».
5. Проаналізуйте наведену у п. 2 діаграму «Показники партій (% набраних голосів) на виборах до Рейхстагу» та сформулюйте висновок про те, які політичні партії користувалися популярністю у німців у період утвердження Веймарської республіки.

6. Використовуючи *Свідчення 4*, опишіть заклоти проти республіки. Які сили намагалися повалити конституційний лад?
7. Щодо Веймарської республіки вживається визначення «демократія без демократів». Проаналізуйте, які політики стояли на чолі держави, та сформулюйте власне ставлення до такої оцінки тогочасної Німеччини.
8. Опишіть процес створення «корпоративної системи» в Італії.

→ Головні події

Серпень 1919 р. – прийняття Веймарської конституції

Березень 1920 р. – «каппівський заклот»

1923 р. – окупація Руру французькими і бельгійськими військами

Листопад 1923 р. – «мюнхенський («пивний») заклот»

1925 р. – обрання президентом Німеччини П. фон Гінденбурга

Кінець 1920-х років – створення «корпоративної системи» в Італії



§ 19. РОСІЯ (СРСР) У 1920-х РОКАХ

■ **1. Нова економічна політика (Неп).** Наслідки політики «воєнного комунізму», селянські повстання проти більшовиків, повстання у Кронштадті спонукали В. Леніна до неочікуваного для багатьох комуністів висновку: або радянська влада відмовиться від «кавалерійської атаки на капітал», або народ змете її.

Становище населення України на початку 1920-х років також було вкрай тяжким: «воєнний комунізм» з його продрозкладкою, літня засуха 1920 р. фактично зруйнували господарство. На півдні України в 1921 р. почався голод, який забрав життя близько 1 млн людей. Денний пайок хліба міських робітників становив до 100 г. У Харкові, Катеринославі та інших містах на початку 1921 р. прокотилася хвиля страйків. На Донеччині, Полтавщині, Катеринославщині вибухнули селянські повстання, які влада назвала «куркульським саботажем» і «політичним бандитизмом». На придушення повстанців-селян влада кинула регулярні війська.

Ще в березні 1920 р. В. Ленін рішуче заперечував Л. Троцькому, який пропонував замінити продрозкладку продподатком¹ та відновити товарообіг. Та вже на X з'їзді (1921 р.) партії В. Ленін несподівано закликав перейти до «нової економічної політики» (Непу) і навіть погрожував відставкою, якщо партія не підтримає його.

Світова революція, на яку розраховували комуністи, не відбулася. Навпаки – на Заході настала стабілізація, і тепер більшовики повинні були визначитися, що робити далі. К. Маркс жодної поради на цей рахунок не залишив. Відтак В. Ленін вирішив, що соціалізм у Росії слід будувати за допомогою державного капіталізму. Неп задумувався як пристосована до умов комуністичної Росії особлива форма державного капіталізму. В. Ленін заявляв, що Неп – «це всерйоз і надовго», але він ніколи не казав, що це назавжди.

Прийнята X з'їздом РКП(б) резолюція «Про заміну продрозкладки продподатком» передбачала створення передумов для індустріального стрибка. Слухаючи виступ В. Леніна, делегати X з'їзду були збентежені – їх закликали до того, у боротьбі проти чого вони проливали кров на фронтах громадянської війни, наближаючи епоху «Світової Комуни», – до повернення до капіталізму. Ще кілька місяців тому за слова, виголо-

¹Продподаток – скороч. від продовольчий податок.

шувани тепер В. Леніним, Всеросійська надзвичайна комісія (ВНК) Фелікса Дзержинського відправляла на смерть тисячі «ворогів революції».

Засади Непу



Найперше потрібно було кооперувати селянство. Для цього, з одного боку, потрібно було залучити селян до будівництва соціалізму, а з іншого – нейтралізувати їх як потенційно ворожу більшовикам силу. Створення прошарку, за словами В. Леніна, «цивілізованих кооператорів», налагодження нормальних економічних зв'язків між містом і селом залишало комуністам надію дочекатися світової пролетарської революції, яка «запізнювалася». Якщо ж вона все ж не відбудеться, – самостійно, усупереч вченню К. Маркса, будувати соціалізм в Росії, оточеній «імперіалізмом».

СВІДЧЕННЯ 1

В. Ленін: «Насправді, влада держави на всі крупні засоби виробництва, влада держави в руках пролетаріату, союз цього пролетаріату з багатьма мільйонами дрібних і найдрібніших селян, забезпечення керівництва за

цим пролетаріатом по відношенню до селянства тощо – хіба це не все, що потрібно для... побудови соціалістичного суспільства?».

(Ленін В.И. Полное собрание сочинений. Т. 45, с. 370)

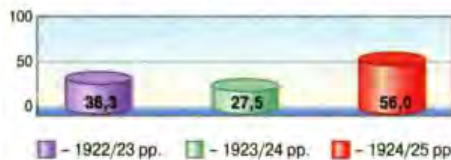
В Україні також створювалися акціонерні товариства, розвивалися всі види кооперації. Зокрема виникли акціонерне товариство «Селодопомога», Всеукраїнська спілка сільськогосподарських кооперативів «Сільський господар», які взяли на себе забезпечення селян посівним матеріалом, робочою худобою, реманентом. Позитивних результатів досягла кооперація в справі збуту продукції, заготівлі худоби. За кошти, що надійшли внаслідок Непу, були відбудовані частина шахт Донбасу, металургійних заводів; успішно розвивалися легка і харчова промисловості, відбудовувався транспорт.

¹ «Радзнаки» – скороч. від радянські знаки – грошова одиниця перших років більшовицької влади.

Важливим кроком до відродження сільського господарства й промисловості стала заміна продовольчої розкладки чітко визначеним податком, дозвіл орендувати землю й використовувати найману робочу силу. Тепер селянин, сплативши державі заздалегідь встановлені для нього обсяги податку, міг вільно продавати решту своєї продукції на ринку й отримувати прибуток. Як наслідок – за 1922–1924 рр. сільське господарство досягло рівня найуспішнішого з довоєнних 1913 р., а споживання м'яса в сім'ях зросло вдвічі.

Запроваджуючи Неп, держава зберегла за собою контроль за важкою промисловістю та іншими важливими галузями. Натомість було дозволено приватну торгівлю і дрібне приватне виробництво, наймання робочої сили. Та й державна промисловість тепер працювала на ринок, оскільки була переведена на самофінансування – що продано, те й можна розподіляти серед працівників. Частина дрібних виробництв збанкрутіли й були продані колишнім власникам або передані в оренду.

Темпи відновлення промисловості за Непу (%)



Не менш важливу роль відіграла грошова реформа, розпочата в 1922 р. Державний банк Радянської Росії замість «радзнаків» запровадив червонець. Він на чверть забезпечувався золотом, а на три чверті – іноземною валютою, популярними серед населення товарами, цінними паперами. Певний час паралельно існували «радзнаки» і червонці, але саме червонець відразу набув значної популярності. В 1924 р. за 1 червонець давали майже 2 долари США і майже 9 англійських фунтів стерлінгів; до 1925 р. червонець вільно обмінювався на іноземну валюту, мав попит на зарубіжних біржах. Держава почала випуск облігацій, відкрила ощадні каси, до яких населення на вигідних умовах клало свої заощадження.

Нові гроші значно активізували торгівлю, відновилися ярмарки й товарні біржі.

Неп не був застрахований від криз. Перша криза, яку Л. Троцький назвав «ножицями цін», сталася в 1923 р. Ціни на промислову продукцію виявилися невмотивовано завищеними, а ціни на продукцію сільського господарства – низькими. Через це селяни, сплативши податок, відмовлялися за безцінь продавати продукти на ринку. Як наслідок – погіршилося постачання до міст продовольства. Тимчасовий вихід було знайдено в підвищенні державою цін на продукцію сільського господарства.

СВІДЧЕННЯ 2

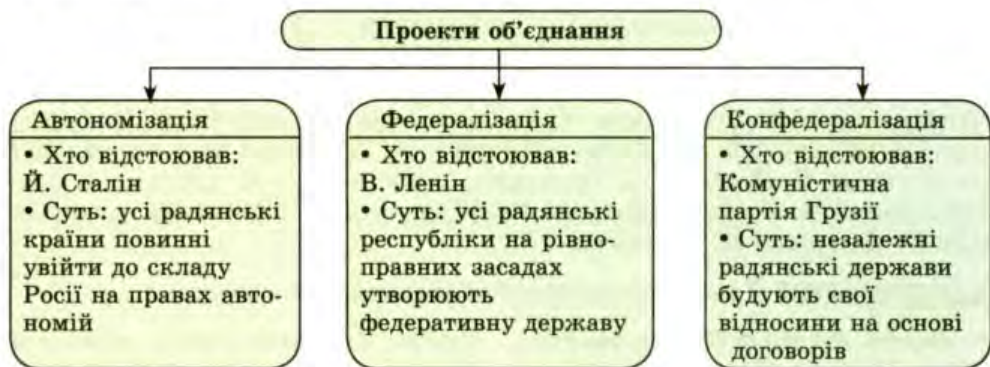
В. Ленін на XI з'їзді РКП(б) (1922 р.):
«Ми рік відступали. Ми повинні тепер сказати від імені партії: досить! Тієї мети, яка відступом переслідувалась, досягнуто. Цей період закінчується чи

закінчився. Тепер мета висувається інша – перегрупування сил».

(Ленін В.І. Полное собрание сочинений. Т. 45, с. 87)

■ **2. Утворення СРСР.** На початок 1920-х років більшовики поширили свою владу не лише в Росії, а й в Україні, Білорусії, державах За-

кавказзя. Існувало декілька підходів до того, на яких засадах об'єднати їх в одній державі.



Після обговорення був прийнятий варіант, запропонований В. Леніним. Наприкінці 1922 р. у Москві відбувся I Всесоюзний з'їзд Рад, на якому було проголошено створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). До СРСР увійшли Білорусь, Закавказька Федерація¹, Росія, Україна.

Також було обрано керівників СРСР: головою Центрального виконавчого комітету (парламенту) СРСР став Михайло Калінін, а Раду народних комісарів (союзний уряд) очолив В. Ленін. Передбачалося, що договір про створення СРСР для кожної союзної республіки набере чинності після ратифікації його республіканським з'їздом рад, але насправді цього ніколи так і не відбулося. У 1924 р. було прийнято Конституцію СРСР.

■ **3. Смерть В. Леніна. Боротьба за владу.** В. Леніну судилося недовго керувати Радянським Союзом. Ще наприкінці 1921 р. його спіткала тяжка хвороба, а наприкінці травня 1922 р. трапився перший напад, унаслідок якого стався параліч правої руки і правої ноги, а також розлад мови. В. Леніна було відправлено лікуватися в селище Горки за декілька кілометрів від Москви. Тим часом його найближче оточення розпочало запеклу боротьбу за владу.

Головними претендентами були Л. Троцький та Й. Сталін, якого активно підтримували Г. Зинов'єв та Л. Каменев. Саме завдяки їм Й. Сталіна було призначено посередником у спілкуванні В. Леніна з центральним комітетом партії. У квітні 1923 р. В. Ленін продиктував (сам він писати не міг, і до того ж це було йому заборонено лікарями) своєму секретареві нотатки – так званій «Лист XII з'їзду» – фактично політичний заповіт. В. Ленін у цьому



■ Фото хворого Леніна в Горках

¹ Державне об'єднання Азербайджану, Вірменії та Грузії, що існувало в 1922–1936 рр.

листі охарактеризував усіх видатних більшовиків: Л. Троцького, М. Бухаріна, Г. П'ятакова, Л. Каменєва, Г. Зинов'єва і Й. Сталіна. Останнього В. Ленін назвав «дійсним і справжнім не лише "соціал-націоналом", але й грубим великоросійським держимордою». В. Ленін вказував на грубість Й. Сталіна і пропонував усунути його з посади.

Лист так і не було зачитано делегатам з'їзду, але сам факт його існування становив для групи Й. Сталіна серйозну небезпеку. Стосунки між В. Леніним і Й. Сталіним загострилися. Й. Сталін вороже реагував на контакти В. Леніна з Л. Троцьким, тому лист до Л. Троцького, продиктований В. Леніним дружині Надії Крупській, спричинив конфлікт між В. Леніним і Й. Сталіним.

СВІДЧЕННЯ 3

Лист В. Леніна Й. Сталіну від 5 березня 1923 р.: «Шановний товаришу Сталін! Ви мали грубість покликати мою дружину до телефону і вилаяти її... Я не маю наміру забувати так легко те, що проти мене зроблено, а нема чого й говорити, що вдієне проти дружини я

вважаю зробленим і проти мене. Тому прошу Вас зважити, чи згодні Ви взяти сказане назад і вибачитися або волієте порвати між нами стосунки? З повагою В. Ленін».

(Ленін В.І. Полное собрание сочинений. Т. 54, с. 329–330)

21 січня 1924 р. В. Ленін помер. Його смерть стала сигналом для загострення боротьби всередині комуністичної верхівки. Зручним для Й. Сталіна та його прихильників приводом до атаки на Л. Троцького – наркома з військових і морських справ, голови Реввійськради СРСР – стали його книга «Про Леніна» та стаття «Уроки Жовтня», в яких серед героїв Жовтня 1917 р. і друзів В. Леніна для Й. Сталіна місця не знайшлося. Проте, як засвідчили подальші події, Л. Троцький переоцінив власні сили і, навпаки, – недооцінив Й. Сталіна. Партійна преса розпочала кампанію з дискредитації Л. Троцького; звільняли з посад відданих йому людей. На пленумі центрального комітету партії у січні 1925 р. Л. Троцького спочатку примусили «покаятися», а потім все ж зняли з посади.



■ **Сталін Йосип (1879–1953)** – справжнє прізвище Джугашвілі. Народився в м. Горі (Грузія). Навчався в православної духовній семінарії (не закінчив). Член Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) з часу її утворення в 1898 р. Більшовик з 1903 р. Багаторазово заарештовувався й вислався до Сибіру. У жовтні 1917 р. брав участь у більшовицькому повстанні. У першому складі більшовицького уряду був народним комісаром у справах національностей. У роки громадянської війни перебував на керівних посадах у Червоній армії. З 1922 р. – генеральний секретар центрального комітету більшовицької партії.

Після цього розпочалася боротьба за владу між співниками у справі повалення Л. Троцького. Одні виступали за те, щоб продовжити Неп, а інші пропонували здійснити прискорену індустріалізацію за рахунок села. Була навіть невдала спроба усунути Й. Сталіна з посади генерального секретаря центрального комітету партії, яку перейменували у Всесоюзну Комуністичну партію (більшовиків) (ВКП(б)).

У 1927 р. з партії були виключені понад 70 опозиціонерів, у тому числі Л. Троцький, Г. Зинов'єв, Л. Каменєв, Г. П'ятаков та інші. Більшість з них швидко «покаялися», але Л. Троцький продовжував боротьбу. На початку 1928 р. його було під конвоем вислано до Казахстану, а наступного року за межі СРСР.

Поразка Л. Троцького в боротьбі за владу одними сприймалась як продовження курсу В. Леніна, а іншими – як заперечення зробленого В. Леніном.

СВІДЧЕННЯ 4

Юрій Борисов, російський історик: «...Соціалізм як ідеал, як теорія і як реальний суспільний лад має гуманістичну природу... Стосовно... історії 1920–30-х років, то цей етап складається з двох періодів – роки Непу, коли партія керувалася ленінськими

гуманістичними принципами, і наступні роки, коли Сталін і його оточення від цих принципів відмовилися».

(Борисов Ю.С. Эти трудные 20–30-е годы // Страницы истории советского общества. Факты, проблемы, люди. М., 1989, с. 121–122)

СВІДЧЕННЯ 5

Олександр Яковлев, російський політик, історик: «Соціальний пасизм, проголошення, достатньо довільне, одних соціальних груп вищими і абсолютно правими, а інших непотрібними чи шкідливими... Заперечення громадянського суспільства, презирливе ставлення до демократії і гуманізму як до слабостей... Усе це було сказано,

записано, продумано, відшліфовано, відлито задовго до Сталіна. Сталін тільки взяв готову догму і послідовно, механічно, прямолінійно, без фантазії і відхилень втілював її в життя».

(Яковлев А.Н. Зло, посеянное большевизмом, взбесилось // Правда, 22 октября 1992)

Наприкінці 1920-х років існувало щонайменше два варіанти розвитку країни.

Ліберальний шлях розвитку

- За умови продовження Непу ситуацію можна було б виправити шляхом продовження ринкових реформ, розвитку сільського господарства через кооперацію та механізацію, зміцнення фінансової системи.
- Відмовитись від унітарного федералізму устрою СРСР і дотримуватися закладеного до конституції 1924 р. принципу державного суверенітету країн, що увійшли до складу СРСР.
- Ці заходи дозволили б поступово індустріалізувати економіку СРСР, не знижуючи життєвого рівня населення.

Адміністративний шлях розвитку

- Згорнути Неп як шлях розвитку, що ставив під сумнів доцільність монополії ВКП(б) на політичну і економічну владу.
- Повернутися до методів жорсткого адміністративного контролю епохи «воєнного комунізму».
- Відмовитись від поступального розвитку й зробити «стрибок» у соціалізм.
- Зміцнившись економічно і збройно, вистояти проти Заходу до настання світової комуністичної революції. У разі, якщо вона затримається чи не відбудеться взагалі, продовжувати будівництво соціалізму самотужки.

Лібералізація була можлива лише за умов одночасного проведення політичних реформ, просування країни шляхом парламентської демократії. Але тоді постало б питання про правомірність диктатури пролетаріату.

У 1925–1928 рр. в СРСР сталися дві «кризи хлібозаготівель» – селяни відмовлялися здавати «лишки» за невивідними для них держав-

ними цінами. За відмову закон передбачав до 5 років ув'язнення, а тому, хто доносив на свого односельця, який «ховав хліб від пролетаріату», перепадало 25 % вилученого збіжжя. У 1926 р. більшовики проголосили курс на те, щоб «наздогнати і перегнати» країни Заходу за економічними показниками. Цей результат мав бути досягнутий у ході виконання п'ятирічних планів.

СВІДЧЕННЯ 6

А. Гітлер: «До Сталіна також слід відчувати безумовну повагу. Він у своєму роді – геніальний малий! Свої прообрази – Чингізхана і т.д. – він знає добре, а його економічне планування

настільки всеохоплююче, що воно, мабуть, перевершене лише нашим чотирирічним планом».

(*Новая и новейшая история, 1992, № 4, с. 200*)

Неп став непотрібним і в 1928 р.¹ його згорнули.

Запитання і завдання

1. У чому полягала основна ідея Непу? Неп – це логічний розвиток вчення К. Маркса чи вимушений захід?
2. Визначте мету, механізм втілення та наслідки Непу в Росії і в Україні. Чому, на Ваш погляд, комуністи відмовилися від Непу як важеля соціалістичного будівництва?
3. Порівняйте три проекти створення СРСР. Чому, як на Вас, було прийнято саме ленінський варіант?
4. Охарактеризуйте боротьбу в більшовицькій верхівці за владу після смерті В. Леніна. Чому, на Вашу думку, в цій боротьбі переміг саме Й. Сталін?

Головні події

1921–1928(29) рр. – впровадження Непу

1922 р. – утворення СРСР

1924 р. – смерть В. Леніна

§ 20.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ: ПОЛЬЩІ, ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНИ, УГОРЩИНИ

■ **1. Відновлення державної незалежності Польщі.** У результаті трьох поділів (1772, 1793 і 1795 рр.) Австрія, Пруссія та Росія стерли з політичної карти Європи Польську державу. Провідні польські політики пов'язували відновлення національної незалежності із загальноєвропейською війною, у якій усі три чи хоча б одна з держав-загарбниць зазнали поразки.

Один із керівників Польської соціалістичної партії (ППС) Юзеф Пілсудський вважав найбільш вірогідною поразку держав Антанти, у тому числі й Росії, а тому закликав стати на бік німецько-австрійського блоку. Як перший крок до незалежності не виключалося й створення триєдиної Австро-Угорщино-Польщі.

Засновник Національно-демократичної партії (НД, або «ендеція») Роман Дмовський на відміну від Пілсудського віддавав перевагу Антанті й орієнтувався на Росію.

¹Датується також 1929 роком.

З початком Першої світової війни проголошений у Варшаві Національний уряд оголосив Росії війну. Але польські вояки, вступивши на шостий день війни з австрійської території до Королівства Польського, успіху не досягли, оскільки місцеве населення на повстання не піднялося. 1914 р. у Варшаві було створено Польську військову організацію (ПОВ). Р. Дмовський та «русофіли» з НД поквапилися утворити владні структури: національні комітети у Петербурзі, Варшаві та Парижі.

На початку серпня 1915 р. німецькі війська зайняли Варшаву, але дієвого польського уряду тоді створити не вдалося. Спроби бригадира легіонерів Ю. Пілсудського розпочати вербовку до польського війська (з цією метою він, офіцер австрійської армії, навіть залишив фронт) успіху не мали.

■ *Пілсудський Юзеф Клемент (1867–1926), видатний польський державний діяч. Диктатор Польщі з 1926 по 1935 р. Народився біля м. Вільно (тепер Вільнюс, Литва). З 1887 по 1892 р. перебував у засланні в Сибіру. 1914 р. створив польські легіони, які у складі австро-угорської армії воювали на Східному фронті. Очоловав Польщу у 1918–1922 рр. У 1926 р. здійснив військовий переворот проти Сейму й керував країною до самої смерті.*



У листопаді 1916 р. було проголошено Акт створення Польської держави й утворено Тимчасову державну раду – польський дорадчий орган при австрійській владі.

Після революції 1917 р. в Росії й визнання Тимчасовим урядом права поляків на власну державу Ю. Пілсудський перейшов на позиції свого одвічного опонента Р. Дмовського й розпочав боротьбу проти Німеччини й Австро-Угорщини. За незгоду включити легіонерів до німецького війська у липні 1917 р. його було ув'язнено до магдебурзької в'язниці.

Листопадова 1918 р. революція в Німеччині прискорила розв'язання «польського питання». У ніч з 6 на 7 листопада у залишеному австрійцями Любліні ліві партії (ППС, Польська селянська партія – «Визволене») та ПОВ проголосили створення Тимчасового народного уряду Польської Республіки. 10 листопада Варшава урочисто зустрічала звільненого революцією з ув'язнення Ю. Пілсудського. Вже через чотири дні голова уряду соціал-демократ *Ігнацій Дашинський* передав йому владу з надзвичайними повноваженнями.

Ю. Пілсудський як фактичний диктатор залишив при владі «червоний» уряд, знову доручивши його формування І. Дашинському. Ця спроба виявилася невдалою, в результаті чого президентом міністрів (прем'єром) було призначено ще одного соціаліста – *Енджея Морачевського*. Сам Ю. Пілсудський як тимчасовий Начальник держави до скликання Установчого Сейму зосередив у своїх руках всю повноту влади.

На початку 1919 р. було сформовано новий уряд, прем'єром якого було призначено відомого польського піаніста *Ігнація Падеревського*. Головним завданням уряду стало проведення виборів до Сейму, після скликання якого Ю. Пілсудський зобов'язувався скласти диктаторські повноваження.

Вибори відбулися наприкінці січня 1919 р. й стали початком протистояння між Сеймом і Ю. Пілсудським. Сейм прийняв закон, за яким він перебирав на себе всю законодавчу владу, а Начальник держави й уряд були підзвітні парламенту. Ю. Пілсудському були залишені лише представницькі повноваження. Права непольського населення держави були обійдені увагою, і це з часом породило серйозні проблеми.

При становленні Польської держави не вдалося, на жаль, уникнути протистояння в Галичині поляків з українцями. Збройні сутички між ними розпочалися 1 листопада 1918 р., а впродовж наступних чотирьох днів переросли у справжню війну. При цьому 13 листопада 1918 р. було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). У ніч на 22 листопада поляки оволоділи Львовом, а український уряд перебрався спочатку до Тернополя, а в січні 1919 р. – до Станіславова (тепер Івано-Франківськ).

Упродовж листопада–грудня 1918 р. 10 з 59 повітів ЗУНР контролювала Польща. До середини червня цей контроль поширився на майже всю Східну Галичину.

Великі надії поляки пов'язували з Паризькою мирною конференцією. Вона вітала відновлення Польщі й приділила цій країні значну увагу. У Парижі найактивніше польські інтереси відстоював Жорж Клемансо. До планів Девіда Ллойд Джорджа сильна Польща, підтримувана Францією, не входила, адже це суперечило його прагненню зберегти рівновагу сил в Європі. Опонентами поляків на переговорах були також українці, литовці, німці, чехи, словаки і навіть радники єврейського походження президента США В. Вільсона та прем'єр-міністра Великої Британії Д. Ллойд Джорджа. Після вчиненої поляками розправи у Львові над євреями – прихильниками Української держави у Галичині – вони вимагали від Варшави гарантій безпеки та пільг для польських євреїв.

У Парижі польська делегація на чолі з Р. Дмовським домагалася відновлення Польщі в кордонах Речі Посполитої 1772 р., тобто єдиної країни, яка б включала в свої кордони Західну Україну і Західну Білорусію. Ю. Пілсудський же був прихильником конфедеративної Польщі.

СВІДЧЕННЯ 1

Ю. Пілсудський: «Вам цієї Польщі не втримати... Нинішня Польща здатна до життя лише в якийсь щасливий золотий період історії... Я програв своє життя. Не вдалося мені втілити міцного федеративного зв'язку, з яким світ мав би рахуватися».

(W. Balcerak. Geneza i uwarunkowania wojny polsko-radzieckiej 1919–1920// Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Materiały sesji naukowej w Instytucie Historii PAN. 1–2 października 1990. Wydawnictwo Instytutu Historii PAN. Warszawa, 1991, s. 32)

Проте східні кордони Польщі виявилися для учасників конференції другорядною справою. У березні 1919 р. комісія у польських справах запропонувала спочатку розглянути проблему західних кордонів. Найзапекліша боротьба розгорнулася довкола лінії польсько-німецького кордону. Д. Ллойд Джордж не погоджувався на значне розширення території Польщі за рахунок Німеччини й на передачу полякам м. Данцига (тепер польське місто Гданськ).

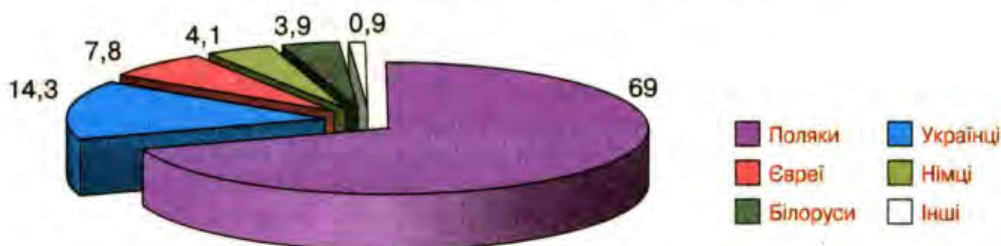
У підсумку Гданськ проголошувався «вільним містом» під мандатом Ліги Націй у межах польських митних кордонів. Протести польської делегації, власне як і запальна промова Р. Дмовського, справи не зарадили.

Ігноруючи погрози німців завдати удару по Варшаві, конференція відокремила від Німеччини на користь Польщі район Познані й час-

тину Західної Пруссії. Це відкрило полякам вихід до Балтійського моря. 1921 р. у Верхній Сілезії було проведено плебісцит (опитування) населення, у ході якого більшість її жителів висловилися за приналежність до Німеччини. У відповідь розпочалося повстання польського населення, й для припинення конфлікту між поляками і німцями Ліга Націй передала південну частину Верхньої Сілезії Польщі, а решту 2/3 території – Німеччині. Сілезький район Цешина з переважаючим польським населенням відійшов до Чехо-Словаччини.

Як зазначалося в § 8 «Паризька мирна конференція», конференція висловилися за те, щоб східними кордонами Польщі стали етнічні польські кордони по р. Буг. Питання про приналежність Східної Галичини на Паризькій конференції вирішене не було. 8 грудня 1919 р. Рада послів Антанти прийняла декларацію «Про тимчасовий східний кордон Польщі», але його лінія була визначена лише в 1920 р. на конференції у м. Спа й названа «лінією Керзона».

Етнічний склад населення Польщі (%)



■ **2. Польсько-більшовицька війна 1920 р.** Польсько-російська ворожнеча розгоралася з перших днів польської незалежності. Неоголошена війна між двома країнами тривала понад рік, але довший час вони були заклопотані внутрішніми проблемами: Польща боролася проти Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) і завойовувала Вільно, а більшовики поборювали білогвардійських генералів Денікіна і Колчака. Ю. Пілсудський, якого не полишала надія на федерацію з Україною, 21 квітня 1920 р. уклав із Симоном Петлюрою на умовах передачі майже всієї Правобережної України до складу Польщі союз проти більшовиків. 25 квітня три польські армії (3/5 польських військ на Сході) та українські частини розпочали наступ на Україну.

Розбивши дві більшовицькі армії, союзники швидко підійшли до Києва. Надвечір 6 травня патруль уланів 3-ї польської армії генерала Едварда Ридз-Смігли на трамваї в'їхав до столиці України. Більшовики на той час вже залишили місто. Невдовзі на Хрещатику відбувся урочистий парад українських та польських військ.

СВІДЧЕННЯ 2

Корнель Кшечунович, ротмістр польської армії, учасник походу: «Складно описати ентузіазм війська, котре... йшло в глиб України до історичних рубежів давньої Речі Посполитої, до найбагатшого, найбуйнішого краю, який сливав молоком і медом, пахнув травами і цвітом. Наша гене-

рація, всі офіцери від командира ескадрону до останнього рядового, який умів читати, була вихована на... трилогії Сенкевича...»

(К. Krzeczunowicz. *Ostatnia kampania konna. Działania jazdy polskiej przeciw armii konnej Budionnego. Veritas, Londyn, 1971, s. 14*)

Проте надалі ситуація значно ускладнилася. Польсько-українські війська розтягнулися по всьому фронту, а українське населення було насторожене тим, що війська УНР повернулися не силою власної зброї, а завдяки полякам. Більшовики перегрупували сили, й на початку липня Західний фронт Михайла Тухачевського перейшов у контрнаступ. Наступного дня Перша кінна армія Семена Будьонного прорвалася в тил південніше Києва, загрожуючи замкнути польсько-українські війська в кільці оточення.

СВІДЧЕННЯ 3

Тадеуш Махальський, ротмістр польської армії, учасник походу:

«Український народ, який бачив у своїй столиці чужого генерала з польським військом замість Петлюри на чолі власних військ, не усвідомлював цього акту як визволення, а швидше як різновид якоїсь нової окупації. Отож

український народ замість ентузіазму і радості зберігав понуре мовчання..., залишався пасивним глядачем...»

(Т. Machalski. *Ostatnia epopeja. Dzialania kawalerji w 1920 roku.* B. Swiderski, Londyn, 1969, s. 47)

Розпочався більшовицький наступ, який призвів до того, що 13 серпня червоні війська вже були під стінами Варшави. Здавалося, що просторікування Л. Троцького про «всесвітню революцію» та В. Леніна про те, що разом з Варшавою впаде й уся Версальська система, близькі до втілення. Російські лідери настільки увірували в те, що поляки із почуття «інтернаціональної солідарності» підтримають Червону армію, що навіть заздалегідь створили для них «уряд» – «Тимчасовий революційний комітет Польщі» на чолі з Феліксом Дзержинським. За допомогою «польської Червоної армії» він мав очолити «Польську Республіку Рад».

СВІДЧЕННЯ 4

Михайло Тухачевський: «Немає жодного сумніву в тому, що якби лише ми вирвали з рук польської буржуазії її буржуазну шляхетську армію, то революція робітничого класу в Польщі стала б доконаним фактом. А ця пожежа не

залишалася б обмеженою польськими рамками. Вона розлилася б бурхливим потоком по всій Західній Європі».

(Тухачевський М.Н. *Избранные произведения.* М., 1964. Т. 1, с. 168)

Але в ці драматичні дні поляки під гаслом «спочатку Польща, а потім подивимося яка», проявили патріотизм і стійкість. За шість місяців війни 180 тис. поляків добровольцями виступили на захист своєї країни. Для національної злагоди було сформовано новий уряд на чолі з *Вінцентом Вітасом*.

Як наслідок, під Варшавою сталося «диво на Віслі»: 16 серпня 1920 р. польська армія завдала раптового контрудару і відкинула більшовиків аж за Мінськ. Рівновагу, за яку поляки заплатили життями понад 18 тис. вояків, було відновлено.

У жовтні 1920 р. в Ризі Польща уклала з більшовицькою Росією перемир'я. С. Петлюра й українське військо були кинуті союзником напризволяще. У листопаді залишки армії УНР відступили за р. Збруч, потрапивши згодом до польських таборів. За Ризьким договором між РСФРР, УСРР та Польщею (18 березня 1921 р.) за визнання Польщею радянської України вона отримала Східну Галичину.

Володимир Ленін: «У Польщі сталося те, що, можливо, повинно було статися... Та революція, на яку ми розраховували в Польщі, не вдалася. Робітники і селяни повстали на захист свого класового ворога, дозволяючи,

щоб наші відважні солдати з Червоної армії вмирили з голоду, загнані в засідки, побиті до смерті...»

(K. Zetkin. *Reminiscences of Lenin*. London, 1929, p. 19)

■ 3. Режим «санації» («оздоровлення») в Польщі. Після закінчення війни Ю. Пілсудському вручили маршальський жезл. Але чим більше проходило часу після закінчення війни, тим запеклішою ставала боротьба між Ю. Пілсудським і Сеймом. За конституцією 1921 р., повноваження майбутнього президента були обмежені настільки, що його навіть позбавили права на верховне командування у воєнний час. Ю. Пілсудський вирішив не висувати свою кандидатуру на президентських виборах у грудні 1922 р. Національні збори обрали першим президентом країни *Габріеля Нерутовича*. Ю. Пілсудський формально відійшов від керівництва державою й залишив свою резиденцію в Бельведерському палаці з переконанням, що скоро нація покличе його назад. Він не помилився – через тиждень після обрання Г. Нерутовича було вбито. Сейм обрав новим президентом *Станіслава Войцеховського*, але це не виправило становища – країна невідворотно скочувалася у прірву економічного безладу й міжпартійних чвар.

1925 р. у Польщі нараховувалося близько 300 тис. безробітних, зросли ціни, активізувалися страйки і демонстрації. Сейм і уряди виявляли цілковиту беспорядність. Чимало поляків, особливо з числа колишніх легіонерів, вірили, що лише Ю. Пілсудський спроможний нормалізувати ситуацію й створити чергове «диво». На початку квітня 1926 р. у Варшаві розпочалися антиурядові демонстрації під гаслами «Не дамо розікрасти Польщу! Хай живе Вождь Начальник Пілсудський!».

12 травня 1926 р. віддані Ю. Пілсудському війська рушили на столицю й у триденних боях розбили урядові частини. Польське суспільство у своїй більшості підтримало переворот. У травневих боях загинули близько двохсот та було поранено тисячу людей.

Президент і уряд подали у відставку, в Польщі розпочався період «санації».

Демонстративно відмовившись від посади президента (ним став Ігнацій Мосьціцький), Ю. Пілсудський став повновладним господарем країни. Надалі він практично не зважав на Сейм, блокуючи його діяльність різноманітними процедурними хитрощами. В економіці період «санації» виявився найсприятливішим в історії міжвоєнної Польщі, хоча не стільки завдяки політиці Ю. Пілсудського, скільки через сприятливі міжнародні чинники.

Зокрема, у червні–грудні 1926 р. тривав потужний страйк британських гірників, який дозволив майже подвоїти експорт польського вугілля до Європи. Навіть Англія змушена була купувати польське вугілля. Також суттєво зріс експорт зернових, деревини та інших товарів й сировини. Для зміцнення економіки в Польщі було створено економічні райони, залучено іноземний, зокрема німецький та американський, капітал. У країні скоротилося безробіття, зміцнів злотий, вдалося збалансувати бюджет.

Режим «санації»



■ **4. Соціально-економічний та політичний розвиток Чехо-Словаччини.** До 1918 р. спільної незалежної держави чехів і словаків не існувало. Напередодні Першої світової війни обидва ці народи входили до складу Австро-Угорської імперії. Військові поразки Габсбурзької монархії значно активізували зусилля чехів і словаків у боротьбі за незалежність. Для узгодження дій було створено два керівні центри: Національний чехословацький комітет у Празі та Чеський національний комітет у Парижі. Саме зусиллями паризького комітету, очолюваного *Томашем Масариком*, на території Росії з військовополонених чехів та словаків було сформовано легіон чисельністю близько 200 тис. солдатів та офіцерів. Цей військовий підрозділ мав увійти до складу військ держав Антанти.

Наприкінці літа 1918 р., коли неминучість розпаду Австро-Угорщини стала очевидною, австрійські власті вирішили вивезти з чеських районів Богемії та Моравії (тут було зосереджено до 93 % цукрової промисловості імперії, 100 % виробництва знаменитого чеського скла, 70 % металургійної й текстильної галузей та ін.) обладнання та устаткування. Така політика обурила чехів і словаків і прискорила їхній вихід із складу імперії. 28 вересня Національний комітет у Парижі проголосив себе тимчасовим урядом Чехо-Словаччини. Головою уряду було обрано Томаша Масарика.

Після офіційного визнання уряду державами Антанти 28 вересня 1918 р. Національний комітет проголосив *Чехо-Словацьку республіку* (ЧСР). 14 грудня Національні збори (парламент) декларували скасування влади Габсбургів. Невдовзі Т. Масарика було обрано президентом ЧСР.

■ *Масарик Томаш (1850–1937), президент Чехо-Словаччини в 1918–1935 рр. Викладав філософію в Карловому університеті в Празі. Депутат австрійського парламенту. З початком війни емігрував за кордон. В еміграції очолив Чеський національний комітет, що ставив своєю метою створення суверенної Чехо-Словацької держави. Після проголошення Чехо-Словацької республіки в листопаді 1918 р. був обраний першим її президентом. Ще тричі (1920, 1927, 1934 рр.) переобирався на цю посаду.*



За Версальським, Сен-Жерменським та Тріанонським мирними договорами до складу Чехо-Словацької республіки увійшли Чехія, Словачина, Австрійська Сілезія з районом Цешина, населеним переважно поляками, та колишнє королівство Богемія з Судетською областю, в якій переважало німецьке населення. Практично всі території, що межували з Австрією і на які претендували чехи, були майже стовідсотково перенесені на карту ЧСР.

Ситуація, за якої німці у 1918 р. становили у Богемії, Моравії й Сілезії близько 3,5 млн осіб (34,9 %), а чехи і словаки – 6,25 млн (62,5 %), загрожувала майбутніми етнічними конфліктами. Так, наприклад, уже в грудні 1918 р. німецька меншина Чехо-Словаччини здійснила спробу проголосити «Німецьку Богемію» й приєднатися до Німеччини.

На Паризькій мирній конференції міністр закордонних справ ЧСР Едуард Бенеш домагався задоволення територіальних вимог чехів. Мовляв, саме чехи були «споконвічним бастионом» слов'ян проти «германізму». Та все ж головним аргументом стала економічна доцільність – Богемія була найбільш розвиненою областю Австро-Угорщини. Д. Ллойд Джордж з приводу територіальних прагнень нових держав зауважив: «Коли я бачу, як малі народи, які не встигли ще самі скуштувати плодів свободи, вже намагаються підкорити собі інших, моє серце наповнюється гіркотою».

Громадянами ЧСР стали також 745 тис. угорців та близько 500 тис. українців Закарпаття. Загалом населення республіки становило близько 15 млн осіб, а територія – понад 140 тис. кв. км. Державний устрій країни було закріплено конституцією, прийнятою у березні 1920 р. За нею народ визнавався єдиним джерелом державної влади. Відмова від участі у виборах каралася грошовим штрафом.

Органи державної влади ЧСР за конституцією 1920 р.



Сформований після виборів 1921 р., коаліційний уряд Е. Бенеша за короткий час стабілізував фінансові справи, оздоровив економіку. Але далися ці успіхи завдяки «режиму економії» на потребах населення, в результаті чого наростало невдоволення урядом. Як результат, у 1922 р. кабінет Е. Бенеша був замінений новим урядом.

На тлі урядової кризи активізувалися радикальні політичні сили, що вдавалися до екстремістських методів боротьби. У відповідь на це Національні збори у березні 1923 р. прийняли закон «Про охорону республіки».

Загрозу суспільній злагоді становили фашистські групи «Чеське фашистське товариство» та «Національна ліва», що виникли у 1926 р. небезпека появи цих партій полягала не в їх чисельності (вона була незначною), а в самому факті існування організацій, заснованих на фашистських засадах, у демократичному чехословацькому суспільстві.

Господарське життя Чехо-Словаччини впродовж 1920-х років до світової економічної кризи розвивалося по висхідній: промислове виробництво порівняно з довоєнними показниками зросло на 20 %, підвищився рівень життя більшості громадян республіки; у 1924 р. було запроваджено соціальне страхування.

■ **5. Угорщина за режиму М. Горті.** Після падіння комуністичного режиму правителем Угорщини було проголошено ерцгерцога Габсбурзького, який доручив сформувати уряд. Але Антанта не визнала цей уряд й віддала перевагу М. Горті.

Обраний у січні 1920 р. парламент ліквідував республіканський устрій і обрав М. Горті *регентом*. Двічі впродовж 1921 р. останній австрійський імператор Карл Габсбург намагався повернути собі угорську корону, але рішучі заперечення Антанти зробили його зусилля марними. Збройний заколот прибічників відновлення на угорському троні Габсбургів у жовтні 1921 р. був придушений, а сам Карл і його військо були взяті в полон.

На початку листопада 1921 р. в Угорщині було прийнято закон про позбавлення Габсбургів прав на угорський трон. Країною, що не мала виходу до моря, правив адмірал, а сама вона залишалася королівством

без короля. Тим часом в Угорщині встановився диктаторський авторитарний режим. Його опорою була заснована в 1921 р. Партія національної єдності. Ліві партії, за винятком Угорської соціалістичної робітничої, були заборонені й діяли в підпіллі. Вибори стали простою формальністю, оскільки за умов диктатури правляча партія незмінно перемагала на них.

В економічній галузі країні вдалося, спираючись спочатку на позики, отримані від Ліги Націй, а потім від США, Великої Британії, Швеції та інших західних держав, наприкінці 1920-х років досягти довоєнного рівня промислового виробництва. Найвразливішим місцем угорської економіки залишалося сільське господарство.

■ **Горті Міклош Ніколас де Нагібанья** (1868–1957), регент Угорщини в 1920–1944 рр. Закінчив Імперську військово-морську академію у Ф'юме. З 1918 р. перебував на посаді командувача австро-угорського військово-морського флоту. Наміру пов'язувати свою долю з повоєнною Угорщиною, яка утворилася після Першої світової війни за рішеннями Тріанонського договору, не мав. Проте, як він заявляв, політика комуністичного уряду В. Куна внесла зміни до його планів. Для повалення комуністичного правління створив і очолив Націоналістичну армію.



У зовнішній політиці режим М. Горті вів складну дипломатичну гру, намагаючись одночасно підтримувати дружні стосунки з фашистською Італією й націонал-соціалістичною Німеччиною. З часом перевага була надана Німеччині як сильнішому за Італію партнеру.

Заяпитання і завдання

1. Опишіть процеси, які привели до утвердження незалежності Польщі та Чехо-Словаччини. Шлях якої з цих двох країн був, на Вашу думку, більш тернистим?
2. Яке місце на Паризькій мирній конференції посідало «польське питання» та як воно було пов'язане з «українським питанням»? Чому серед держав-переможниць не було єдності у ставленні до Польщі?
3. Покажіть на карті українські землі, що увійшли до складу Польщі. Чому, на Вашу думку, Ю. Пілсудський (використайте *Свідчення 1* та діаграму «Етнічний склад населення Польщі») без оптимізму оцінював територіальні надбання Польщі? У чому слова Ю. Пілсудського перегукуються зі словами Д. Ллойд Джорджа (*Свідчення 1*)?
4. Використовуючи історичну карту та *Свідчення 4* і *5*, опишіть перебіг та визначте результати польсько-більшовицької війни 1920 р.
5. Ознайомтеся зі *Свідченнями 2* і *3* та визначте, які інтереси переслідувала Польща, укладаючи союзницьку угоду з С. Петлюрою.
6. Які події відображено в поданому нижче тексті і що Вам про них відомо: «Громадянську війну, що велася на вулицях Варшави, супроводжувало не менш грубе зіткнення уявлень про вождя, який для повсталих означав набагато більше, ніж честь і солдатська присяга, а для їх противників виріс у заколотника, який виступив проти законного порядку Речі Посполитої» (Дарья и Томаш Наленч. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты / Пер. с пол. М.: Политиздат, 1990, с. 239)?
7. Назвіть головні ознаки режиму «санації» в Польщі. Чи був, на Вашу думку, «санаційний» режим тоталітарним?
8. Покажіть на історичній карті території, які за Версальським, Сен-Жерменським та Тріанонським мирними договорами сформували кордони Чехо-Словаччини. Якою була питома вага українців у новоствореній ЧСР?

9. Проаналізуйте схему «Органи державної влади ЧСР за конституцією 1920 р.». Чи була, на Вашу думку, ЧСР демократичною державою?
10. Наявність численних політичних партій в ЧСР була, на Вашу думку, свідченням слабкості чи, навпаки, сили країни?
11. Пригадайте з § 12 «Комінтерн. Революції в Німеччині та Угорщині», на хвилі яких подій до влади в Угорщині прийшов М. Горті.
12. Режим М. Горті ще його сучасниками був названий авторитарним. Чи згодні Ви з такою оцінкою? Наведіть докази на підтвердження своєї точки зору¹.

→ Головні події

1918 р. – відновлення Польської держави; проголошення утворення Чехо-Словаччини

1920 р. – прийняття конституції Чехо-Словаччини; проголошення М. Горті регентом Угорщини

1920–1921 рр. – польсько-більшовицька війна

1926 р. – встановлення режиму «санакції» в Польщі

§ 21.

ЮГОСЛАВІЯ, РУМУНІЯ ТА БОЛГАРІЯ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

■ **1. Югославія після Першої світової війни.** Перша світова війна відіграла вирішальну роль в об'єднанні південних слов'ян у спільну державу. В ході війни відбулося згуртування політичних центрів південнослов'янських народів. Найвпливовішими з них були комітети, засновані в Римі, Женеві й особливо у Лондоні, – Південнослов'янський комітет (1915 р.) під орудою лідера хорватських націоналістів *Анте Трумбича*.

У липні 1917 р. на грецькому острові Корфу, де тоді перебував сербський уряд, відбулася важлива зустріч між А. Трумбичем та сербським прем'єр-міністром Ніколою Пашичем. У спільній декларації («Корфська декларація») зазначалося, що укладений договір передбачає об'єднання сербів, хорватів, словенців і чорногорців у єдиному королівстві під зверхністю сербської династії Карагеоргієвичів. Кожна із земель, що мали увійти до королівства, зберігала автономію. «Корфська декларація» стала базовим документом для утворення сербсько-хорватсько-словенської держави.

На початку жовтня 1918 р. у Загребі було скликано Народне віче словенців, сербів і хорватів, яке 29 жовтня урочисто проголосило об'єднання цих народів у єдину державу. Тим часом Народна скупщина (парламент) Чорногорії у місті Подгориця проголосила об'єднання Чорногорії з Сербією під егідою Карагеоргієвичів. Тепер постало питання про злиття в одне державне утворення Королівства Сербії й Чорногорії та сербсько-хорватсько-словенської держави. У результаті переговорів між ними 1 грудня 1918 р. було проголошено *Королівство сербів, хорватів і словенів (КСХС)*. Правлячою династією королівства визналися Карагеоргієвичі.

Кордони новоутвореного королівства (з 1929 р. воно перебрало назву Югославія) було визнано Сен-Жерменським, Тріанонським, Рапалльським та Нейським договорами. Але, оскільки таємний Лондонський договір 1915 р. передбачав, що Хорватія й Чорногорія по війні будуть незалежними державами, а сталося в дійсності по-іншому, то виникли

¹Для підготовки відповіді рекомендуємо повторити § 10 «Формування тоталітарних режимів».

серйозні суперечності між Італією та Югославією у питанні про належність порту Ф'юме (Рієка). Підлила масло у вогонь й Антанта, яка одночасно пообіцяла ці землі обом сторонам. Це ледь не призвело до італо-югославської війни.

Австрія поступалася Югославії Боснією й Герцеговиною, Далмацією, частиною герцогства Корніольського та Південною Штирією; Угорщина – Королівством хорватів і словенців та районом Західного Банату на північний схід від Белграда; Болгарія – македонським районом Струмилиці та ще кількома містами.

Для країни, 2/3 населення якої становили селяни, аграрна реформа стала одним з першочергових завдань. Її проведення розпочалося наприкінці лютого 1919 р. обмеженням поміщицького землеволодіння та створенням потужного прошарку середнього сільського господаря. Югославія спромоглася уникнути конфліктів, оскільки реформа здійснювалася на компенсаційній основі, упродовж майже двадцяти років.

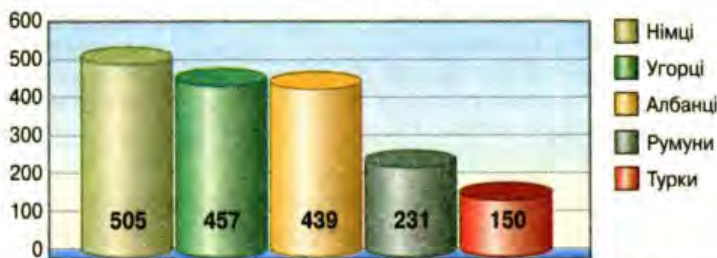
Наприкінці червня 1921 р., у день святого Вида, Законодавчі збори КСХС схвалили конституцію королівства, названу на честь свята – *Видовданською*. Це був досить суперечливий законодавчий акт.

З одного боку, усі громадяни одержували політичні права і демократичні свободи, у тому числі й виборче право для чоловіків з 21-річного віку, право обиратися до Народної скупщини (парламенту) з 30-річного віку тощо. Виконавча влада у королівстві належала уряду, а законодавча – королю та парламенту.

З іншого боку, конституція узаконила централізацію держави з наданням переваг сербам, хоча в офіційних документах мова йшла про «єдиний сербсько-хорватсько-словенський народ». Особам, які не належали до цього «народу», для отримання права на обрання до органів влади потрібно було прожити в королівстві щонайменше 10 років. По суті, конституція узаконила унітарний устрій держави, за якого дискримінації зазнавали національні меншини. Ігноруючи етнічні й історичні кордони, влада поділила територію КСХС на 33 адміністративні одиниці – жупи.

До складу держави, територія якої становила майже чверть мільйона кв. км з населенням 15 млн осіб, окрім націй, які склали назву КСХС, увійшли й численні національні меншини.

Найчисельніші національні меншини в Югославії у 1918 р. (тис. осіб)



Хоч слов'янське населення спілкувалося схожими діалектами, але в цілому Югославія справляла враження складного і суперечливого конгломерату націй та народностей з відмінними культурними та матеріальними набутками, релігійними переконаннями. Врешті-решт, південно-східні райони держави були складовою східної цивілізації, заснованої на православ'ї, а західні – відповідно католицької.

Провідні порівняно з іншими народами Югославії позиції з волі короля Александра належали сербам, які становили лише 39 % населення

держави. Найактивніше протидіяла сербізації Хорватія. Тут Хорватська селянська партія (ХСП), керована С. Радичем, вимагала визнання Хорватської республіки незалежною державою у складі Югославії. Переслідування С. Радича та його прихильників спричинили хвилю протестів проти національної політики уряду Ніколи Пашича і його відставку. Неспокійною була ситуація й у населеному переважно етнічними албанцями Косово та в переважно католицькій Словенії.



■ *Александр I Карагеоргієвич (1888–1934), другий син сербського короля Петра I. З 1921 р. король Югославії. У 1929 р. встановив військово-монархічну диктатуру. Проводив великосербську внутрішню політику, був прихильником ідеї створення системи колективної безпеки в Європі, у зовнішній політиці орієнтувався на Францію. Убитий усташами (хорватські націоналісти) у французькому місті Марселі разом з міністром закордонних справ Франції Луї Барту.*

За умов посилення внутрішніх негараздів (часті урядові кризи, активізація великосербських терористичних груп (член однієї з них у червні 1928 р. застрелив у приміщенні парламенту двох депутатів-хорватів і смертельно поранив С. Радича), антисербські виступи у Хорватії та Словенії, парламентська криза, що виявилася у виході з Народної скупщини селянсько-демократичної коаліції) король Александр зважився на рішучі дії. 6 січня 1929 р. він розпустив Народну скупщину, скасував конституцію й оголосив про зосередження у своїх руках усієї повноти влади. Формування уряду Александр доручив популярному серед офіцерів керівнику організації «Біла рука» генералу Петару Живковичу.

СВІДЧЕННЯ 1

Король Александр міністру закордонних справ Франції Луї Барту (25 червня 1934 р.): «Існують три види диктаторів...: природжені диктатори, як Муссоліні, диктатори поневолі, як, наприклад, Прімо де Рівера, і диктатори в силу звички – ті, хто лише виконує обов'язок, до чого їх привчили з дитинства. Цих останніх – а я належу до їх числа – називають диктаторами лише тому, що це модне слово, бо, коли я розпустив югославський парла-

мент на три роки, я не здійснював диктаторських дій, як вважав ваш парламент, я лише усвідомлював, що будь-яка громадянська війна в Югославії означала б кінець для моєї країни... Тепер я парламентарний монарх».

(Табуи Женецьєва. Двадцять лет дипломатической борьбы. Перевод с французского. Москва, Изд-во иностранной литературы, 1960, с. 235–236)

Із жовтня 1929 р. країна офіційно стала називатися Югославією, а етнічні назви областей було замінено новими, пов'язаними з назвами річок. Александр ще більше ускладнив національну напругу в королівстві, укотре перекроївши кордони адміністративних одиниць. Причому так, що відтепер у кожній з 9-ти провінцій більшість виборців становили серби. Для придушення опозиційних виступів було створено Державний суд захисту держави.

■ **2. Становище Румунії у 1920-х роках.** Війна не принесла Румунії військової слави: більшу частину її території було окуповано, значно погіршилося економічне становище, загострилися соціальні суперечності.



Територіальні зміни в Центральній і Східній Європі та в Малій Азії внаслідок Першої світової війни

Нерозв'язаність земельного питання негативно позначалася на політичній стабільності та економічному розвитку країни, основою господарства якої було сільськогосподарське виробництво. Показовим щодо рівня розвитку Румунії було те, що 80 % населення країни проживало в сільській місцевості.



■ Король Фердинанд

Повстання військових моряків на початку 1918 р. змусили короля *Фердинанда* укласти у травні того ж року сепаратний мир з Німеччиною та Австро-Угорщиною.

Але гіркота військової невдачі була підсо-
лоджена суттєвими територіальними надбан-
нями: до Румунії було приєднано Трансіль-
ванію. На території Бессарабії у грудні 1917 р.
парламентський орган під назвою «Сфатул
Церій» («Крайова Рада») проголосив Бесса-
рабію Молдавською Народною Республікою.
Згодом молдавський парламент запросив до
Бессарабії румунські війська, які впродовж
грудня 1917 – лютого 1918 рр. зайняли всю

її територію. На початку квітня 1918 р. було проголошено об'єднання Бессарабії з Румунією.

СВІДЧЕННЯ 2

Із звернення представників Бессарабії до гетьмана П. Скоропадського (1918 р.): «...В нашій рідній Бессарабщині, цій жемчужині Російської імперії, купка малочисленних руминофілів, скористувавшись національним рухом, згуртувала нібито краєвий орган «Сфатул Церій» на зразок Ради солдатських та робітничих депутатів і під заціпкою згуртування Самостійної Бессарабської Республіки повела населення Бессарабщини до влади Румунії.

...Поважніше доводимо до відомости Вашої Ясновельможности таке: Бессарабщина як частина бувшої Росій-

ської імперії повинна належать Україні по праву спадкоємства, як державі видаленій із складу імперії і прилягаючій безпосередньо до Бессарабщини, з якою Україна зв'язана етнографічно, а також спільністю культурних і матеріальних інтересів, і по принципу національного самовизначення, признаному за основу при зазначенні державного кордону Берестейськими умовами між Україною і Центральними державами».

(Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917–1920 роках. К., 1999, с. 185)

СВІДЧЕННЯ 3

З ноти протесту Міністерства закордонних справ УНР урядом Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Румунії (3 березня 1918 р.): «Українське Правительство вважає, що всяка зміна бувшої румунсько-російської границі, особливо в її північній і полудневій частинах, глибоко порушує політичні і економічні права УНР... З огляду на те, що тепер значна частина Бессарабії

зайнята румунськими військами і питання про дальшу державну приналежність Бессарабії могло бути предметом нарад на Бухарестській мировій конференції, правительство УНР вважає обговорення і вирішення цього питання за можливе лише при участі і за згодою Українського Правительства».

(Робітнича газета, 10 березня 1918 р.)

СВІДЧЕННЯ 4

З телеграми комісара Української Центральної Ради Ямкового (Кишиневу, 10 квітня 1918 р.): «Вчора о 8-й годині вечора молдавський парламент «Сфатул Церій» у присутності румунського голови ради міністрів Маргіпомана виніс постанову про приєднання до Румунії Бессарабії як автономної провінції. Голосували за приєд-

нання – 86, утримались – 36, проти – 3, не було на засіданні – 13. З меншостей українська, німецька та болгарська фракції зробили заяву, що їх не уповноважено рішати такі важливі питання, а що таке питання може вирішити референдум».

(Нова Рада, 13 квітня 1918 р.)

У листопаді 1918 р. Румунія включила до свого складу Північну Буковину з м. Чернівцями. Вказані події суттєво збільшили у країні відсоток нерумунського населення.

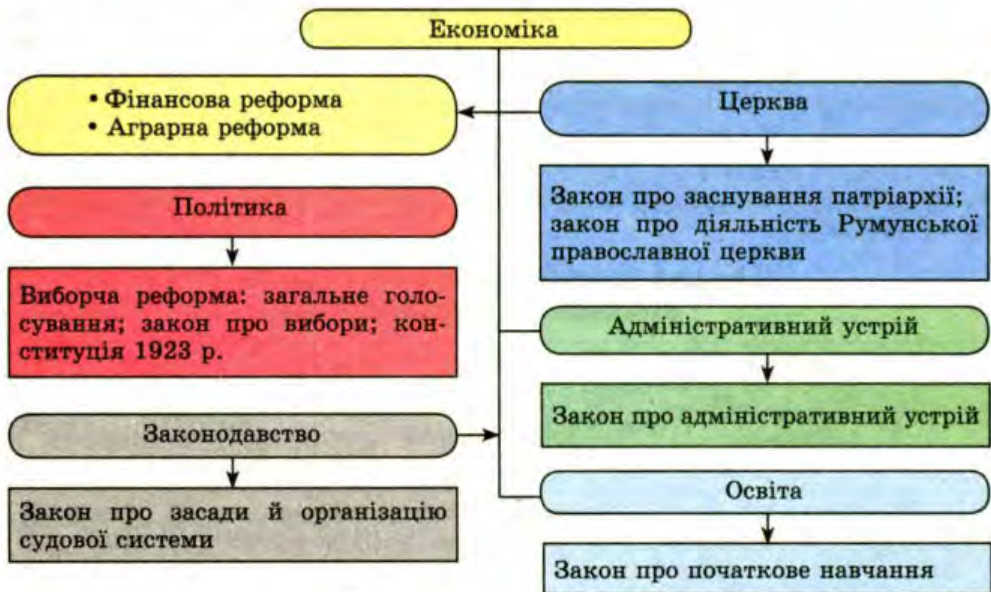
У підсумку після Першої світової війни територія Румунії збільшилася з 131,3 до 295 тис. кв. км, а населення – з 6,7 до 18 млн осіб.

Національний склад населення Румунії



(Складено за: Dumitrescu N., Manea M., Nita C., Pascu A., Trandafir A., Trandafir M. Istoria Romnilor. Manual pentru clasa a XII-a. HUMANITAS, Bucuresti, 1999, s. 142)

На приєднаних територіях здійснювалася політика «уніфікації» – поширення на нові землі загальнорумунського політичного та адміністративного устрою.



Нову конституцію Румунії було прийнято в березні 1923 р. Відповідно до неї країна проголошувалася конституційною монархією, запроваджувалося загальне виборче право, яке враховувало ценз осідлості, закріплювалися свобода слова, мітингів, зборів та інші політичні і соціальні права. Особи без постійних занять, до яких, наприклад, зараховували ромів, частина національних меншин, сільськогосподарські робітники та жінки виборчих прав не отримали.

Чи не найголовнішою проблемою Румунії було те, що близько 500 тис. селян зовсім не мали земельних наділів. Нерозв'язаність земельного питання прирікала цих людей на зубожіння і справляла негативний вплив на політичний та економічний розвиток країни.



Через це однією з перших проведених реформ була саме земельна. Вона проходила у декілька етапів: у т. зв. «старій Румунії» декрет про неї було оприлюднено наприкінці 1918 р., для Буковини – у 1919 р., а для Трансильванії у 1921 р. Зокрема, у «старій Румунії» на користь селян передавалися 2 млн га поміщицьких земель, а також королівські, державні й частина церковних земель. У Бессарабії реформа мала більш послідовний характер, оскільки румунська влада намагалася таким чином повернути на свій бік українське селянство. У результаті реформи в Румунії значно зросло число селян високого і середнього достатку, розширився внутрішній ринок, активізувався грошовий обіг.

Чинники, що перешкождали розвитку сільського господарства

Чинники	Наслідки
Переважаючі дрібні власники	Нежиттєздатність їх господарств. Подальше дроблення ділянок при передачі їх батьком у спадщину дітям
Урядова політика. Відсутність чи, у кращому разі, недостатнє надання кредитів	Непереборні перешкоди на шляху використання сучасної техніки і новітніх технологій сільськогосподарського виробництва. Низька продуктивність господарств
Оподаткування оптового експорту	Зростання цін на сільськогосподарську продукцію, неконкурентоздатність її на світовому ринку
Економічна криза (1929–1933)	Падіння цін на внутрішньому ринку, розорення дрібних власників
Перенаселеність села	Нестача землі, зниження життєвого рівня сільського населення; безробіття

Посилення правих політичних сил у Румунії збіглося з «династичною кризою» в державі. У липні 1927 р. помер Фердинанд, і його місце мав посісти старший син Кароль. Проте Фердинанд заповів трон своєму

шестирічному онуку, сину Кароля, Міхаю. Через малолітство короля при ньому було створено регентську раду.

■ **3. Наслідки Першої світової війни для Болгарії.** Рішення болгарського царя Фердинанда (жовтень 1915 р.) про вступ країни у війну на боці Центральних держав обернулося національною катастрофою. Війна на два фронти – проти Антанти на Південному Заході й проти румун та росіян на Південному Сході, по суті, паралізувала економіку. Після поразки болгарської армії на Салонікському фронті у вересні 1918 р. країна скочувалася до революції. Рятуючи ситуацію, Фердинанд випустив із в'язниці лідера партії Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС) Александра Стамболійського, кинутого туди ще в 1915 р. за антимонархічні виступи. Тим часом незадоволення охопило армію і флот. Скориставшись із цього, А. Стамболійський зі своїм соратником Райком Даскаловим проголосив Болгарію республікою. 28 вересня повсталі військові частини підійшли до Софії, але заборилися зі штурмом, що дозволило монарху, уклавши 29 вересня в Салоніках перемир'я з Антантою, 30 вересня за допомогою німецьких військ придушити виступ. Та долю самого Фердинанда вже було вирішено. 3 жовтня 1918 р. він підписав зречення на користь свого 24-річного сина Бориса й відправився у Баварію, де й помер на 88-му році життя.

Війна завдала великих втрат Болгарії: 150 тис. болгар загинули, 200 тис. були поранені. За Нейїським мирним договором 1919 р. на країну були накладені серйозні обмеження¹.

СВІДЧЕННЯ 5

Александр Стамболійський: «Проект мирного договору є одним з найжахливіших. Ми знали й очікували, що будемо осуджені і нам, болгарам, буде винесено вирок, але ніколи не припус-

кали, що той вирок буде таким несправедливим і жорстоким».

(В. Гюзелев, К. Косев, М. Лалков, Л. Огнянов, М. Радева. *История. София, «Просвета», 1998, с. 369*)

СВІДЧЕННЯ 6

«Територіальні втрати і матеріальні збитки на виконання мирного договору – не єдиний найтяжчий удар по існуванню і розвитку народу після суворих випробувань Першої світової війни. Втрата території була тяжкою...

Але болгарський народ продовжив свій розвиток і зробив свій внесок у культурне життя Південно-Східної Європи, маючи зменшену територію».

(Хр. Христов. *България, Балканите и мирът 1919. София, 1984, с. 348*)

На виборах до Народних зборів, що відбулися в серпні 1919 р., переміг БЗНС, А. Стамболійський очолив коаліційний уряд. У Болгарії установилося жорстке правління, спрямоване на стабілізацію становища, яке спричинило спротив лівих радикалів, зокрема комуністів. Для отримання вотуму довіри народу наприкінці березня 1920 р. було проведено дострокові вибори до Народних зборів. За їх результатами БЗНС сформував однопартійний уряд, доручивши очолити його А. Стамболійському.

Опираючись на масову підтримку селянства, уряд провів низку важливих реформ. Так, було прийнято закони про трудову повинність та запроваджено прогресивний прибутковий податок, зменшено податки на

¹Детальніше про це йшлося у § 8 «Паризька мирна конференція».

землю та худобу, створено земельний фонд з монастирських та державних земель, обмежено спекулятивні операції, націоналізовано великі житлові будинки. Безземельні та малоземельні селяни на пільгових умовах отримали змогу купувати землю.

Завдяки гнучкій зовнішній політиці, зорієнтованій на Францію, уряду вдалося досягти значного послаблення репараційного тиску.

Успіхи уряду БЗНС серйозно занепокоїли їхніх політичних опонентів як у таборі правих, так і в лівому русі. Праві вважали, що А. Стамболійський веде країну до комунізму. Комуністи ж закидали йому, що він, навпаки, своїми реформами відволікає трудящих від «боротьби за комунізм». У 1922 р. праві діячі на чолі з О. Цанковим об'єдналися в «Народний зговор». Активно втручалася в політику й армія – частина офіцерів утворила Військову лігу.

За таких умов молодий цар Борис був змушений вдавати із себе «слухняного монарха» й перебував, як він сам стверджував, у ролі «господаря магазину з продажу скляних виробів, до якого увірвався слон. Доводилося постійно прибирати скалки скла, постійно зазнавати збитків».

Упродовж 1921–1922 рр. БЗНС намагався співпрацювати з комуністами, але після того, як останні почали створювати власні збройні формування, це співробітництво припинилося. «Селянська диктатура» А. Стамболійського мала широку підтримку серед більшості болгар (свідченням цього стали результати виборів у квітні 1923 р., які завершилися беззастережною перемогою БЗНС).

Успіхи уряду А. Стамболійського прискорили виступ правих, які за «нейтралітету» царя вже давно готувалися до захоплення влади. У Болгарії визріла змова (центром тяжіння її був О. Цанков), до якої долучилися македонські націоналісти, Військова ліга, Спілка унтер-офіцерів та інші організації. У ніч на 9 червня вони здійснили державний переворот, убивши А. Стамболійського, й поставили на чолі виконавчої влади О. Цанкова. Вияви протесту, що подекуди набрали форми військових акцій проти заколотників, були розрізненими і зазнали поразки.

СВІДЧЕННЯ 7

«Насильницьке втручання армії в політику засвідчило, що вона є відстороненою. Допомога, надана Народному зговору проти БЗНС, занурила країну у міжпартійну боротьбу. Але у жодному випадку Спілку (військові) не варто уявляти «інструментом» у руках Зговору, поскільки Зговор був необхідний як по-

літичний фасад. На Балканах найголовніше мати владу управляти, питання як і через кого є другорядним».

(Г. Марков. *Парола «сабя». Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936. София, 1992, с. 50*)

Відтепер роль армії в політичному житті Болгарії різко зросла. Вищі офіцери вже не погоджувалися бути «обслугою» при традиційних політиках і претендували на встановлення військової диктатури. На шляху до своєї мети вони готові були усунути будь-яку перешкоду, у тому числі й самого царя, який мав необережність не завжди схвально відгукуватися про генералітет. «Військові таких речей не вибачають», – згадував він згодом.

Натомість уряд О. Цанкова продовжував пожинати плоди вересневого погрому. Наприкінці 1923 р. на виборах до Народних зборів проурядова партія «Демократичний зговор» здобула більшість місць у болгарському парламенті, провівши ряд антидемократичних законів. Проте у «Демо-

кратичному зговорі» посилювалися внутрішні чвари, які призвели до його розколу.

На початку 1926 р. Борис здійснив переміщення у вищих ешелонах влади – уряд О. Цанкова було відправлено у відставку і призначено новий уряд Народного блоку. Ці зміни сприяли демократизації країни: було дозволено діяльність заборонених раніше опозиційних партій, оголошено часткову амністію, заявлено про повернення до парламентаризму тощо. Сталася зміна на краще й у фінансово-економічному житті країни. Але період піднесення тривав недовго – світова економічна криза 1929–1932 рр. відчутно позначилася й на Болгарії. При зниженні реальної заробітної плати робочий день у більшості галузей промисловості став тривалішим, близько чверті робітників втратили роботу, розорявалися дрібні та середні селянські господарства.

СВІДЧЕННЯ 8

«До 1930 р. загальна зневіра настільки поширилась і поглибилась, що навіть річний бюджет пройшов через засідання без кворуму. Партійна по-

літика і Збори стали майже безглуздими».

(Р. Крамптън. Кратка история на България. София, 1994, с. 154)

Запитання і завдання

1. На яких засадах створювалося КСХС? У якій мірі ці засади знайшли втілення у конституції 1921 р.?
2. Чи сприяло, на Вашу думку, стабільності Югославії те, що до її складу увійшли території, вилучені за міжнародними договорами із складу інших країн?
3. Проаналізуйте діаграму «Найчисельніші національні меншини в Югославії у 1918 р.». Чи вважаєте Ви, що багатонаціональний склад Югославії був запорукою її міцності? Поясніть свою точку зору.
4. Ознайомтеся зі Свідченням 1. Чи погоджуєтесь Ви з поясненнями короля Югославії Александра щодо необхідності перевороту 1929 р.?
5. Використовуючи Свідчення 2, 3, 4 та матеріали § 8 «Паризька мирна конференція», розкрийте обставини включення українських земель до складу Румунії.
6. Які основні заходи передбачала політика «уніфікації» в Румунії та в чому, на Вашу думку, полягала її мета?
7. Схарактеризуйте найважливіші положення румунської конституції 1923 р. Чи можна її вважати демократичною у тогочасному розумінні?
8. Чи вважаєте Ви, що проведення аграрної реформи було одним з першочергових завдань румунської влади? Якими доказами Ви можете підтвердити свій висновок?
9. Проаналізуйте Свідчення 5 і 6. Чи справедлива наведена в них оцінка Нейїського мирного договору?
10. Чому, на Вашу думку, уряд БЗНС не зміг утриматися при владі в Болгарії і здійснити свою програму реформ?
11. Використовуючи Свідчення 7 і 8, охарактеризуйте настрої в болгарському суспільстві наприкінці 1920-х років.

Головні події

1918 р. – проголошення Королівства сербів, хорватів і словенів (КСХС); приєднання Бессарабії і Північної Буковини до Румунії

1921 р. – схвалення Видовданської конституції КСХС

1923 р. – прийняття румунської конституції; державний переворот у Болгарії

1929 р. – державний переворот в Югославії; встановлення авторитарного режиму короля Александра

§ 22. НАЙВАЖЛИВІШІ ДОСЯГНЕННЯ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ, НАУКИ І ТЕХНІКИ

Пригадайте з курсу всесвітньої історії 9-го класу:

- Які з наукових винаходів і технічних новинок сприяли прогресу світової економіки та позитивно позначилися на повсякденному житті людей у XIX ст.?
- Які напрямки в літературі і мистецтві були поширені в той час?

■ **1. Вдосконалення системи освіти.** Ще наприкінці XIX – на початку XX ст. у більшості розвинених країн було прийнято закони про загальну обов'язкову початкову освіту всіх дітей шкільного віку. При цьому в державних школах навчання було безкоштовним, а відтак – загальнодоступним для дітей навіть із незаможних сімей.

У міжвоєнний період інтерес суспільства до освіти залишався дуже високим, адже індустріальне суспільство з його технологічним і технічним прогресом потребувало все більше високоосвічених людей. Звідси – значна увага до вивчення в середніх школах і університетах предметів природничо-математичного (математика, фізика, хімія, біологія) та технологічного напрямів.

У цей час набувало популярності професійно-технічне навчання; тисячі майбутніх працівників торгівлі, управління виробництвом, сільського господарства, художніх промислів тощо проходили підготовку в професійних навчальних закладах. Традиційно високим залишався інтерес до гуманітарних наук (філософія, історія, право, література, мистецтво).

Світ усе більше набував рис єдиного організму, тож роль міжнародних координаторів у педагогіці виконували такі впливові організації, як Міжнародна федерація учителів середньої школи, Міжнародне бюро освіти та інші.

Нові часи вимагали модернізації школи, тому педагоги висували найрізноманітніші теорії навчання і випробовували нові моделі вдосконалення школи. Як і в кожній новій справі, при цьому не бракувало гострих дискусій: одні вважали, що світ можна змінити на краще лише зусиллями самої тільки школи, інші ж заперечували школу як «пережиток» минулої доби.

Так, у 1930-х роках набув поширення міжнародний педагогічний рух «нове виховання» (в Німеччині він називався «педагогікою реформ», у США – «прогресивізмом»).

Педагоги – прихильники «нового виховання» ставили собі за мету оновлення школи й виховання на підставі врахування інтересів дитини в конкретних умовах.

СВІДЧЕННЯ 1

Т. Сайзер, сучасний американський педагог: «У школі все важливе стосується іншого. Зміна одного аспекту в школі послідовно тягне за собою зміну всього іншого... Щоб досягнути того, що потрібно для дітей,

ми, дорослі, повинні бути готовими до того болю, який приходить із амбітним переосмисленням і перебудовою шкіл, і повинні терпіти його».

(Sizer T. «No pain, no gain»//
Educational Leadership, 1991, p. 32, 34)

Практичного застосування нові підходи набули насамперед у ряді шкіл інтернатного типу. Вчителі й вихователі відмовлялися від методики примусу учнів до заучування, значна увага приділялася естетич-

ному, фізичному й трудовому вихованню, дитячому самоврядуванню. Вони відстоювали ідею прогресу в освіті й вважали центральною постановкою у школі не вчителя, а дитину.

У Радянському Союзі наприкінці 1920-х років серед частини педагогів була поширена теорія «відмирання» школи в комуністичному суспільстві. Її прихильники вважали, що діти повинні вчитися на власному життєвому досвіді, у цехах заводів і на сільських ланах. На їх переконання, вчителем повинно бути саме життя, а школа мала злитися з виробництвом; вивчення основ наук, підручники і посібники, класно-урочна система відкидалися.

Проте такі погляди були скоріше винятком на загальному тлі педагогічних новацій. Так, після Першої світової війни в Німеччині з'явилися *вальдорфські школи*. У відповідності з принципами вальдорфської педагогіки, діти навчаються у школі 12 років, учнів не залишають на другий рік через невисокі навчальні досягнення. Замість виставлення звичних оцінок наприкінці навчального року на кожного учня складають характеристику, в якій відображаються успіхи дитини у навчанні. У вальдорфських школах і дитячих садках немає єдиного керівника; ці заклади мають автономію і управляються колегіально.

Вчителі й учні у вальдорфських школах не користуються готовими наочними посібниками, а лише тими, які вони самі виготовляють у процесі навчання.

Чимало педагогічних новацій у 1920-ті роки зародилися в США. Наприклад, однією з форм поєднання навчання в університетах з продуктивною працею став так званий *антіохійський план*, уперше запроваджений в Антіохійському коледжі. За цим методом за кожними двома студентами закріплювалося одне робоче місце на виробництві, яке вони почергово займали через три місяці навчання. З одного боку, це поліпшувало матеріальне становище студентів, а з іншого – сприяло поєднанню наукових знань з виробленням практичних навичок.

У США було вперше застосовано *лабораторний план* – систему, засновану на принципі індивідуального навчання. Кожен учень одержував від учителя завдання, самостійно його виконував і здавав на перевірку. Учні самі обирали заняття, черговість вивчення предметів. Річний обсяг навчального матеріалу розбивався по місяцях, що, у свою чергу, розбивалися на щоденні завдання. Учні працювали в окремих лабораторіях, де їх консультував учитель.

У СРСР ця система втілювалася в *бригадно-лабораторному методі*. Клас ділився на бригади учнів, очолювані учнями-бригадирами. Учні працювали за завданнями, виконання яких передбачало термін від двох тижнів до одного місяця. Учитель виконував роль консультанта; на підсумковому занятті звітувала вся бригада, а не кожен учень окремо. Оскільки індивідуальний облік навчальних досягнень учнів не вівся, то на всю бригаду виставлялася єдина оцінка.

Значного поширення на початку ХХ ст. набула у світі *педологія*. Сильними сторонами цього методу було врахування при навчанні дітей їх психологічних, вікових особливостей та умов життя. Водночас педологи визнавали незмінну обумовленість долі дітей біологічними і соціальними чинниками, впливом середовища. Головним способом навчання вважалися тестові випробування, за результатами яких визначався «розумовий вік» і «коефіцієнт розумової обдарованості» дитини.

У СРСР згодом педологію було піддано різкій критиці й скасовано. При цьому було відкинуто її очевидні здобутки: досягнення у вивченні проблем вікового розвитку й вікових особливостей дітей, розвиток дитячої психології й педагогіки.

Значної популярності набули такі форми навчання, що надавали учням можливість проходити курс навчання за індивідуальним навчальним планом своїм власним темпом. Учні, здатні засвоїти курс елементарної школи прискорено, отримували можливість закінчити школу на один-два роки раніше.

Особливої турботи потребували діти з обмеженими можливостями та безпритульні. Так, в Німеччині вперше було розроблено й видано спеціальну систему математичних і хімічних знаків для сліпих, яка з певними змінами використовується й тепер.

В Україні в 1927 р. в передмісті Харкова була заснована дитяча трудово-комуна для безпритульних дітей, яку очолив Антон Макаренко. Уже на п'ятий рік існування комуна перейшла на самоутримання; тут діяв завод електроінструментів, завод плівкових фотоапаратів «ФЕД»¹, було організовано заняття на робітничому факультеті (підготовче відділення) Харківського машинобудівного інституту. Багато вихованців комуни згодом стали відомими в країні людьми.

Оскільки наявність диплома про вищу освіту була запорукою стрімкої кар'єри і високого достатку, то після здобуття середньої освіти молоді люди прагнули поповнити ряди студентів престижних університетів: Гарвардського, Колумбійського, Станфордського (США), Оксфордського, Кембриджського, Лондонського (Велика Британія), Паризького (Франція), Московського, Київського, Харківського (СРСР), Кельнського, Лейпцизького (Німеччина) та ін. До того ж у лабораторіях провідних вузів проводилася серйозна наукова робота, результати якої втілилися в численних наукових відкриттях і винаходах.

■ 2. Найважливіші досягнення науки. Нова епоха потребувала її осмислення, що й намагалися зробити філософи. Перша третина ХХ ст. дала світу ряд яскравих і неоднозначних філософських постатей, кожна з яких прагнула пояснити природу й майбутнє людства. Однією з таких постатей був німецький історик і філософ *Освальд Шпенглер*, славу якому принесла двотомна праця «Занепад Заходу: начерк морфології»² світової історії». Цю книгу не відносять до значних філософських та суспільствознавчих досліджень, проте віддають їй належне як справжньому літературному шедевру. В ній О. Шпенглер доводив, що історія є «живим організмом» і розвивається циклічно, переживаючи свою «весну», «літо», «осінь» і «зиму». За О. Шпенглером, давній, середньовічний і сучасний періоди світової історії супроводжувалися певними типами культур: китайської, давньосемітської, єгипетської, індійської, «аполлонічної» (греко-римської), «магічної» (арабської, єврейської, іранської), мексиканської та західної. ХІХ ст., переконував О. Шпенглер, стало початком «зими» в історії Європи, але в ХХ ст. в боротьбі проти влади грошей і проти розуму гору беруть кров і інстинкт; ера лібералізму, індивідуалізму, гуманізму, демократії і свободи поступається місцем ері цезаризму і планетарних війн. Людство покориться цезарям (авторитарним диктаторам) і знову опуститься до примітивного рівня розвитку – своєї «весни»... Не дивлячись на те, хотів того О. Шпенглер чи ні, але його філософські погляди відіграли суттєву роль у руйнуванні демократичних ідеалів Веймарської республіки й створили сприятливу атмосферу для піднесення націонал-соціалізму.

Бертран Рассел, англійський філософ, більшість із прожитих ним 98 років займався питаннями захисту прав жінок, поширенням

¹ «Фелікс Едмундович Дзержинський».

² *Морфологія* – наука про будову та форму організмів, речовин тощо.

соціальної свободи та великої власності, боротьбою проти війни та реформуванням освіти. На думку Б. Рассела, уникнути нової світової війни можна було б лише створивши світовий уряд. Такий уряд мав би прийняти такі постанови, щоб новостворені національні уряди перевиховали своїх громадян. При цьому він припускав, що світовий уряд може застосовувати заради відвернення війни засоби примусу.

Великий вплив на своїх сучасників мав австрійський психоаналітик і філософ *Зигмунд Фройд* з його теорією про те, що головні проблеми людства, зокрема притаманна окремим людям агресивність, пов'язані з їх сексуальними інстинктами. Люди, на його думку, є лінивими, нерозумними і не схильними до самозречення. На відміну від марксистів, З. Фройд вважав, що не приватна власність робить людей агресивними, а навпаки – вона є наслідком такої агресивності.

Важливими й революційними були відкриття в інших галузях наук, зокрема природничих. Так, у фізиці продовжувалася епоха таких титанів, як німецький фізик *Макс Планк*, який залишив помітний слід у царині термодинаміки, а також своїми відкриттями у галузі квантової фізики поставив під сумнів достовірність вчення Ісаака Ньютона про абсолютність (безвідносність) матерії, часу і простору.

Взявся за те, щоб узгодити суперечності між відкриттям М. Планка й вченням І. Ньютона, й успішно впорався з цим *Альберт Ейнштейн* – автор теорії відносності, один із засновників квантової механіки і статистичної фізики. За теорією відносності А. Ейнштейна, матерія, час і простір є взаємно залежними. При цьому лише швидкість світла є незмінною. Час же може сповільнюватися, а простір – змінювати свої форми. У 1921 р. А. Ейнштейну було присуджено Нобелівську премію.

Після приходу в Німеччині до влади націонал-соціалістів з їх антисемітською політикою А. Ейнштейн емігрував до США, де активно виступав за роззброєння і проти війни.

Важливі відкриття у галузі фізики також належать датському фізику *Нільсу Бору* та англійському вченому *Ернесту Розенфорду*, завдяки яким у 1930-х роках стало реальним отримати атомну енергію. Спеціаліст у галузі нейтронної фізики італійський фізик *Енріко Фермі* довів, що при ланцюговій реакції поділу ядер урану вивільняється атомна енергія; *Фредерік* та *Ірен Жоліо-Кюрі* здійснили відкриття в явищі радіоактивності, що знайшло практичне застосування в медицині та біології; революційне значення мало відкриття нейтрона.

На стику різних наук було розроблено засади нових наук, як-от хімічної фізики, біофізики, біохімії та інших, які докорінно змінили технології і виробничі процеси. Виявлення механізмів спадковості сприяло науковому розведенню тварин і виведенню гібридів рослин, що значно підвищило продуктивність сільського господарства.

Відокремлення вірусів, уперше здійснене наприкінці XIX ст., мало велике значення для подальшого прогресу в медицині, проклало шлях



■ Макс Планк



■ Альберт Ейнштейн

до винайдення неоцінених ліків, відомих під назвою пеніцилін. Авторами винаходу, здійсненого в 1928 р. в Англії, були *Александр Флемінг* та *Говард Флорей*. Не менш важливими виявилися результати досліджень імунної системи людини австрійського вченого Карла Ланштейна. Йому разом з іншими дослідниками вдалося відкрити наявність різних груп крові, резус-фактора, а також інфекційний характер важкого захворювання на поліомієліт.

У галузі суспільних наук помітно вирізнялися два велетні сучасної соціології – француз *Еміль Дюркгейм* та німець *Макс Вебер*, творчий спадок яких став серцевиною сучасних соціологічних наук. Е. Дюркгейм справив, особливо через учителів початкової школи, які вчилися в нього, всеосяжний політичний і культурний вплив на Францію. На його думку, не потрібно було створювати нове суспільство замість старого, а слід пристосувати його до нового часу, врівноваживши прагнення кожної окремої людини з потребами суспільства в цілому. Фактично, своїми дослідженнями релігійних вірувань, причин самогубства людей, недоліків тогочасної держави та права Е. Дюркгейм поставив діагноз «хвороб» суспільства.

СВІДЧЕННЯ 2

Е. Дюркгейм: «Соціальне питання вже не є питанням класів, протиставлення багатих і бідних, підприємців і робітників, нібито єдине можливе рішення його було засноване на тому, щоб зменшити долю одних і збільшити долю інших. В інтересах і тих і інших необхідне зменшення згори апетитів обох сторін... Со-

ціальне питання вже не є питанням грошей чи сили, а питанням моральних чинників. Його вирішує не стан нашого господарства, а стан нашої моралі».

(Ручка А.А., Танчер В.В. Социология Эмиля Дюркгейма // Философская и социологическая мысль, 1992, № 5, с. 103–104)

Макс Вебер був настільки різноплановим ученим, що складно віднести його чи то до соціологів, чи то до економістів. У теоретичній економіці М. Вебера цікавила проблема походження власності й природа прибутку. На його думку, прагнення людей до прибутку є наслідком виняткової людської риси постійно накопичувати понад те, що людині потрібно для особистого споживання. Витоки такого потягу до накопичення М. Вебер шукав навіть в економічній етиці провідних світових релігій.

Досліджуючи політичні засади суспільства, М. Вебер дійшов висновку, що існує чіткий принцип владних повноважень, від якого й залежать форми права і форми управління. Серйозною небезпекою для суспільної гармонії М. Вебер вважав бюрократію, яку потрібно постійно обмежувати й тримати під політичним контролем. Значний інтерес для вченого становив феномен лідерства; М. Вебер навіть розробив теорію «демократії змагального лідерства».

■ 3. Технічний прогрес. ХХ ст. стало епохою науково-технічного прогресу, під впливом якого відбулися грандіозні зміни як у доквітлі й технічному забезпеченні людства, так і в світосприйнятті людей. Індустріальна цивілізація, обриси якої вимальовувалися в попередньому столітті, тепер набувала своїх довершених рис.

Оскільки століття розпочалося з низки воєнних конфліктів, то не дивно, що досягнення науки та технічні винаходи знайшли широке застосування в розробці нових видів зброї.

Чимало відомих винахідників дали свої імена новим видам стрілецької зброї. Зокрема, американський конструктор Максим Хайрем Стівенс створив відомий кулемет «максим», бельгійський інженер Л. Наган – револьвер «наган».

Та все ж поступальний розвиток техніки відбувався насамперед з урахуванням нових запитів людей у галузях транспорту, побуту, моди, розваг тощо. У побуті і на виробництві набули поширення речі з пластмас, у тому числі й грамофонні платівки з винайденого в СРСР і в Німеччині штучного каучуку.

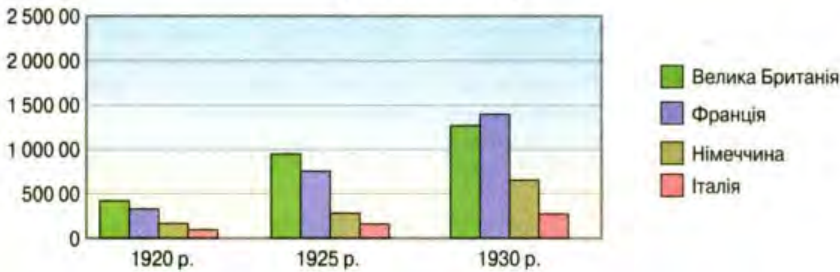
Провідні автомобільні заводи «Форд», «Дженерал моторз», «Крайслер» (США), «Рено», «Пежо» (Франція) випускали тисячі відносно недорогих автомобілів, що були за ціною доступними людям середнього статку. Беззаперечним лідером в автомобілебудуванні були Сполучені Штати, проте й країни Західної Європи досягли вражаючих успіхів.



■ Автомобіль «форд»

СВІДЧЕННЯ 3

Кількість автомобілів у провідних європейських країнах (в одиницях)

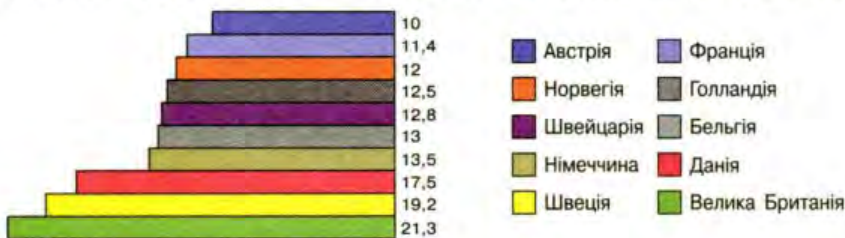


Кількість автомобілів відображала рівень достатку суспільства, пристосованості економіки до потреб споживача.

Завдяки створенню електронних ламп стала розвиватися не лише невідома до того часу радіолокація, а й більшість людей отримали змогу регулярно прослуховувати різноманітні за жанрами радіопередачі.

СВІДЧЕННЯ 4

Кількість радіоприймачів на 100 осіб населення (в одиницях)



1920-ті роки – це час зародження телебачення. Перші успішні розробки пристроїв для передачі зображення на відстані, виконані англійськими фізиками, спонукали дослідників до експериментів з передачею кольорового зображення.

Важливим було те, що наукові відкриття швидко змінювали побут простих людей: з'явилися електропраски, електробритви, пральні машини, холодильники та інші диковинні на початку пристрої, без яких з часом люди вже не могли уявити своє повсякдення.

Нові можливості, що з'явилися завдяки науковим винаходам, стирали відстані між країнами й цілими континентами. Завдяки своїй швидкості й комфорту завоювали популярність електропоїзди, в середині 1920-х років було прокладено першу трансатлантичну лінію телефонного зв'язку між Лондоном і Нью-Йорком, а в 1927 р. американський пілот Чарльз Ліндберг здійснив перший трансатлантичний безпосадочний авіапереліт. Ці далекі перельоти, що стали можливими завдяки масовому виробництву авіаційного бензину та вдосконаленню літальних апаратів, пізніше проклали шлях пасажирським авіарейсам та освоєнню віддалених районів планети.

СВІДЧЕННЯ 5

Арнольд Тойнбі, англійський історик XX ст.: «...Підприємливість і майстерність західної людини... були спрямовані на пов'язання між собою всієї заселеної і доступної поверхні планети системою засобів сполучення, керованих технікою, що дедалі прискорювала свій поступ. Дерев'яні каравели та галеони... поступилися місцем порівняно велетенським залізним кораблям з механічною тягою; ґрунтові дороги, що ними їздили в запряжених шестериком каретах, було замінено асфальтованими й бетонованими автомобільними магі-

стралями; залізниці суперничали з традиційними шляхами, а повітряні кораблі – з усіма наземними й водними видами транспорту. Одночасно виникали і запроваджувались у життя засоби сполучення, не пов'язані з фізичним переміщенням людей, – телеграф, телефон, бездротовий зв'язок у вигляді телебачення і радіо. Ще ніколи такий величезний обшир не набував подібної високої провідності щодо всіх форм людських зв'язків».

(Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Том 2. К., «Основи», 1995, с. 31)

Запитання і завдання

- Якими, на Вашу думку, обставинами були зумовлені пошуки кращих форм освіти в 1920-х роках і які з них Ви хотіли б побачити у Вашій школі?
- Опрацювавши п. 2 «Найважливіші досягнення науки», оформіть узагальнені відомості у вигляді таблиці за таким зразком:
- Проаналізуйте Свідчення 3 і 4. Наскільки важливими вважаєте Ви наведені в них дані для розуміння технічного прогресу 1920-х років? Які інші тогочасні технічні вдосконалення Ви вважаєте важливими для життя пересічної людини?
- Чи поділяєте Ви оцінку технічного прогресу, дану А. Тойнбі (Свідчення 5)? Відповідь аргументуйте.

Галузь науки	Видатні вчені	Суть їх наукового відкриття чи наукової теорії	Практичне значення відкриття чи винаходу ¹
Філософія			
Соціологія			
Фізика та інші природничі науки			

¹Цей розділ таблиці стосується лише винаходів у галузі фізики та інших природничих наук.



- А. Ейнштейн сформулював теорію відносності
- Відкриття Н. Бора, Е. Розенфорда, Е. Фермі, Ф. та І. Жоліо-Кюрі в галузі ядерної фізики
- Відкриття пеніциліну та препаратів для лікування імунної системи
- Поширення радіо та інших засобів зв'язку

§ 23. ЛІТЕРАТУРА

■ **1. Література і дійсність.** Кожній епосі в історії людства був притаманний певний стиль в культурі, який ця доба кликала до життя й виносила на гребінь популярності. Так, у добу Середньовіччя з його культом віри та зосередженості на духовному панувала готика, у добу Відродження (XVI – початок XVIII ст.) захоплювалися античним ідеалом зовнішньої краси, схилилися перед всемогутністю людського розуму, протиставляючи його й природу Богові. Упродовж XVII і XVIII ст. в культурі, у тому числі й у літературі, майже безроздільно панував стиль бароко з притаманними йому релігійними мотивами, закликами до християнської стриманості, намаганнями відшукати сенс буття у втечі від світу.

Неперевершені зразки літератури класицизму з його прагненням до простоти в побудові творів, точної, без зайвих прикрас, думки дало XVIII ст.; у літературі XIX ст. спочатку панував романтизм, представники якого не надто схилилися перед розумом людини, вважаючи, що лише серце, почуття, інтуїція здатні прокласти людині дорогу до пізнання світу.

Друга ж половина XIX ст. пройшла під знаком реалізму. Письменники-реалісти розкривали в своїх творах проблеми повсякденного життя людини, її взаємин із середовищем, вплив буття на формування свідомості людини, критикували недоліки соціального устрою суспільства. Водночас на другому плані залишалася неповторність кожної людини, її духовні та психологічні переживання.

СВІДЧЕННЯ 1

Іван Нечуй-Левицький: «Реалізм чи натуралізм в літературі потребує, щоб література було одкидом правдивої, реальної життя. Похожим на одкид берега в воді, з городом чи селом, з лісами, горами і всіма предметами, котрі знаходяться на землі. Реальна література повинна бути дзеркалом, в

котрому б одсвідчувалась правдива життя, хоч і тонка, похожа на мрію, як сам одсвіт».

(Нечуй-Левицький І. Сьогочасне літературне прямування // Історія української літературної критики та літературознавства. Кн. 2. К., 1998, с. 215)

Література першої третини XX ст. творилася в епоху світової війни, соціально-політичної і науково-технічної революцій. Мінливий світ з його катастрофами і трагедіями потребував нового художнього мислення і нової художньої мови. Темп життя незрівнянно прискорився, нові засоби зв'язку змінювали уяву про простір і час, а нові знання про Всесвіт і людину змінювали світовідчуття людей в умовах антигуманної машинної індустрії.

XX ст. – це епоха політизації всіх проявів діяльності людини, тому й література, як ніколи раніше, політизувалася. Падіння імперій, революції, Перша світова війна, світова економічна криза, поява тоталітарних режимів – усе це не могло не позначитися на літературі.

В результаті, в СРСР взаємини літератури з ідеологією втілювалися в соціалістичному реалізмі, а в Німеччині – у «залізній романтиці».

Різноманітні літературні течії були нерозривно пов'язані з наукою, насамперед філософією. Особливо значний вплив справили філософські погляди Ф. Ніцше, З. Фройда, К. Маркса, А. Бергсона, О. Шпенглера. Письменники, що перебували в світоглядному полоні цих філософів, з одного боку, досліджували творчі можливості людини, заглиблювалися в проблеми пошуку ідеалу, позитивних людських цінностей, прогресу й майбутнього людства, а з іншого – виявляли зневіру щодо майбутнього людської цивілізації, прогнозували її занепад і крах.

■ 2. Шукання у світовій літературі. Світова війна та зміни, які сталися у світі після неї, справили дуже сильний вплив на всі сторони суспільного життя, в тому числі й на літературу. Майстри пера намагалися осмислити не лише згубні наслідки війни, а й природу страждань людини, витоки та вплив на долю людства тоталітаризму, пошуки людиною душевної гармонії в умовах тогочасної технічної цивілізації. У післявоєнний період головним питанням, на яке намагалося дати відповідь мистецтво, було відображення стану свідомості і самовизначення людини у світі. Відтак, стрижневим шляхом літератури було осмислення суперечностей між окремою особистістю і суспільством, з'ясування стосунків між Людиною і Світом.

Більшість письменників намагалися дати відповіді на ці складні питання, але робили це, природно, кожен по-своєму. В жанрі класичного реалізму продовжували успішно творити такі визнані літературні авторитети, як Андре Жід і Ромен Роллан (Франція), Генріх Манн (Німеччина), Теодор Драйзер (США).

Саме Т. Драйзеру, дванадцятій дитині в родині німця-католика, емігранта в першому поколінні, вдалося зафіксувати важливий момент у розвитку американської свідомості – спотворення уявлень про «американську мрію». Ця «мрія» від появи на карті світу Сполучених Штатів базувалася на ідеї про рівні можливості для всіх американців досягти успіху завдяки власним чеснотам: енергійності, працездатності, винахідливості, ощадливості тощо.

У написаному в 1925 р. на основі численних газетних публікацій про судові процеси в США романі «Американська трагедія», сюжет якого досить простий – дрібний американський заводський службовець з провінції заради одруження з привабливою і багатою жінкою вбиває свою вагітну коханку, – письменник наголосив на типовості описаного ним, дзеркальному відображенні американської дійсності.

За життя письменника про нього майже не писали, але після його смерті в 1945 р. творчість і особистість Т. Драйзера стали предметом гострих дискусій.

СВІДЧЕННЯ 2

Вернон Луїс Парінгтон, американський літературний критик: «Це найоб'єктивніший і найпостережливіший з усіх наших письменників... сповнений рішучості критичним оком поглянути на тварину на ймення "людина" і змалювати її правдивий портрет. Він йде, важко ступаючи..., витоптуючи аку-

ратні рядки американських умовностей, заглядаючи у схованки, на яких висить оголошення «заборонено для широкої публіки», нічого не ховаючи, нічого не соромлячись і ні за що не вибачаючись».

(Цит. за: Денисова Т. Літературний процес XX сторіччя у США // Вікно в світ, 1999, № 5, с. 11–12)

Альфред Кейзін, американський літературний критик: «Це надто наближено до реальності, щоб бути мистецтвом... Драйзер був примітивом, людиною із незвідки, стороннім, який виріс поза англосаксонською протес-

тантською мораллю середніх класів і, таким чином, позбавлений необхідності приймати її канони».

(Цит. за: Денисова Т. Літературний процес ХХ сторіччя у США // Вікно в світ, 1999, № 5, с. 11–12)

Майстри ліричної прози, наприклад російські письменники-емігранти Іван Бунін та Олександр Купрін, класик єврейської літератури Шолом-Алейхем, привертали увагу щирістю розповіді про людське життя, розглядали загальнолюдські моральні проблеми, віддавали перевагу ліричній прозі, взаємозв'язку «жаги життя» і «відчуття смерті», розвивали тему чистого романтичного кохання.

Особливими рисами вирізнялася творчість представників нового (з'явився у 20-х роках) літературного напрямку – літератури «втраченого покоління»: німця Еріха-Марії Ремарка, американця Ернеста Хемінгуея, француза Анрі Барбюса та ін. Головна тема їхніх творів – безглуздя війни, фізичне й моральне каліцтво її учасників, втрата цілого покоління, чия доля була загублена.

Німецький письменник Бертольт Брехт вважається реформатором драми міжвоєнного періоду, «батьком» «епічного театру». Його драма-пересторога «Матінка Кураж та її діти» наповнена антивоєнним пафосом й алегоричним сенсом, трагічною долею людських чеснот в умовах війни.

Славу австрійській літературі принесли твори Райнера Марії Рільке, який прагнув знайти духовну єдність індивідуального «Я» зі світом, намагався з'єднати сучасність і античну давнину, встановити взаємозв'язок між життям і смертю, причини трагічних розривів у взаєминах чоловіка та жінки, сутності й покликання мистецтва. Мистецтво у творчості Р.М. Рільке – це сила, що приборкує природу й одухотворює світ.

Творчі пошуки в жанрі соціального роману принесли визнання американському письменнику Джону Стейнбеку, англійцю Девіду Лоуренсу; низку популярних новел про пригоди в Лос-Анджелесі приватного детектива Філіпа Марло написав один з найпопулярніших у міжвоєнний період майстрів детективного жанру Раймонд Чандлер.

■ 3. Модернізм. У цілому ж література класичного, здебільшого реалістичного, спрямування вже не могла дати вичерпну відповідь на питання, що їх ставило життя, й на літературній палітрі ХХ ст. засяяв своїми барвами *модернізм*¹, який став виразником світовідчуття і «духу часу», культурним феноменом епохи між двома світовими війнами.



■ Джон Стейнбек



■ Раймонд Чандлер

¹ Від франц. *moderne* – сучасний, новітній.

Модернізм, хоч він і зародився в останній третині XIX ст., набув поширення саме в XX ст. Саме цей, «зрілий», модернізм став «мистецтвом сучасності».

Міфотворчість, «потік свідомості», конструювання нереальних картин світу, наповнення літературних творів психологічними сюжетами – типові прояви модернізму в літературі. Зрілий модернізм, що склався на початку XX ст., мав чимало відгалужень, у тому числі й таких крайніх, які в цілому називали *авангардизмом*¹. Письменники-авангардисти безапеляційно заперечували традиції, тогочасні унормовані канони літературних творів, вимагали негайно розмити «береги» естетики реалізму. Найпоширенішими авангардистськими течіями в літературі були сюрреалізм, футуризм, дадаїзм, символізм.

«Батьками» зрілого модернізму вважають француза Марселя Пруста, австрійця Франца Кафку й ірландця Джеймса Джойса.

Марсель Пруст у своїх творах, насамперед «У пошуках утраченого часу», досліджував центральні проблеми часу, людських взаємин, «присмерку» аристократичної культури, пошуку сенсу буття, пам'яті. Письменник намагався зобразити світ через свідомість головного героя, вільний потік його спогадів та уявлень.

Модернізм Джеймса Джойса втілюється у міфологізації, створенні моделі світу; в зображенні любовних взаємин, поєднання «миті» й «вічності», драматизму та іронії (есе «Джакомо Джойс»). Дж. Джойс – майстер «роману одного дня» та епопеї вічної «одіссеї» людського духу (роман «Улісс»); у його творах майстерно переплітаються міфологічне й сучасне.

Характерні ознаки модернізму

- На відміну від реалістів, заклопотаних тим, що сказати, для романтиків найголовнішим було, як сказати; для них краса була не допоміжним тлом у зображенні дійсності, а самою дійсністю, сенсом життя і творчості.
- Умовність у творах, відхід від наслідування з фотографічною точністю повсякденної дійсності.
- Заперечення того, що духовне життя людини обумовлене його матеріальними умовами життя.
- Намагання проникнути крізь матеріальне в духовну сутність світу, в першу чергу людини.
- Зосередженість на неповторному «Я» літературного героя, автора твору, читача.
- Неприйнятний для реалізму психологізм, занурення у людську підсвідомість. У центрі уваги модерністів не зовнішні впливи на людину, а сама особистість, її внутрішній світ, переживання тощо.
- Використання символів як засобу пізнання й відтворення світу;
- Ліризм, увага до почуттів, емоцій.
- Культ сили волі, боротьби, «надлюдини» й водночас – нетерпимість до інших літературних стилів, скандальні витівки, шокуючі висловлювання і вчинки.
- Переконаність у тому, що людина здатна перебудувати світ, пропагування власних рецептів такої перебудови.

¹ Від франц. *avant-garde* – передовий загін.

Проблематику творчості Франца Кафки визначали побудовані ним на сторінках творів «конструкції», що передавали нелогічність і абсурдність сучасного письменникові світу. В одній з кращих своїх новел «Перевтілення» Ф. Кафка зобразив трагедію відчуження особистості. В цій новелі в образі головного героя втілюється гротескний літературний «автопортрет» самого Ф. Кафки, уособився відомий ще з творчості російського письменника Антона Чехова тип «маленької людини», але тепер вже ХХ ст. Ф. Кафка – це своєрідний викривач абсурдності тогочасного світового буття.

СВІДЧЕННЯ 4

Дмитро Затонський, український літературознавець: «Єврей за походженням, пражанин за місцем проживання, німецький письменник за мовою й австрійський письменник за культурною традицією, він (вже в силу тільки цих обставин) зосереджував у собі суперечності: суспільні, родинні, творчі.

Вони, ці обставини, перетворили Кафку на об'єкт запеклих суперечок: естетичних, філософських, ідеологічних. Але – тільки вже помертено...».

(Затонський Д. Феномен австрійської літератури// Вікно в світ, 1998, № 1, с. 77)

Одним з найяскравіших і найсуперечливіших американських авангардистських поетів 1920-х років був Езра Паунд. Він майже сорок років проживав в еміграції, зв'язав свою долю з італійським фашизмом (в 1924 р. Е. Паунд переїхав до Італії), виступав на римському радіо з антисемітськими промовами, пройшов божевільню і ув'язнення. При цьому справив величезний вплив на англословну поезію. З величезної маси написаного Е. Паундом, часто невдалого, безформного і малозрозумілого, вирізняють збірки поезій «Старий Китай» (1915) та «Маски» (1926). Найчастіше вживаними поетом поняттями були «лихварство» і «культура». Саме тому, на думку Е. Паунда, його батьківщина – США – погрузла в бездушному лихварському практицизмі, поплатилася німеччю і потворністю своєї культури. Створивши пилевбирачі, зубні протези й консервовані томатний суп, Америка, на переконання Е. Паунда, за своєю суттю не могла витворити справжньої культури. Зневіра в цінностях американського способу життя з його демократією і лібералізмом якраз і стала причиною захоплення поета постатями найжорстокіших диктаторів – А. Гітлера, Б. Муссоліні та Й. Сталіна. Щоправда, Е. Паунд не був у цьому сенсі одинаком, адже тоталітарними вождями захоплювалися і Бернард Шоу, і Анрі Барбюс, і Ліон Фейхтвангер.

Гійом Аполлінер – чільна постать не лише французького, а й європейського літературного авангарду. Змалювання почуттів особистості в урбанізованому динамічному світі, осмислення трагедії Першої світової війни поставили його в ряд найвизначніших митців свого часу.

Чи не найбільш загострено авангардистські принципи втілилися в літературно-мистецькій течії *дадаїзму*¹. Слово «дада» мовою одного з негритянських племен означало «хвіст священної корови», а італійською – «дитячий дерев'яний коник». Будь-який виріб, переконували дадаїсти, якщо письменник чи поет дали йому назву, вже є твором мистецтва. Вони влаштували скандальні літературні вечори «гімнастичної», «хімічної» поезії, на яких вправлялися у стихійній словотворчості. Головним мірилом при цьому був відхід від загальноприйнятих норм.

Дадаїзм став підмурком іншої авангардистської течії – сюрреалізму². Власне, більшість митців післявоєнної доби належали саме до сюрре-

¹ Від франц. *dada* – гра в конячки.

² Від франц. *surrealite* – надприродне, надреальне.

алістів. Родоначальником літературного сюрреалізму вважають французького письменника Андре Бретона – автора «Першого маніфесту сюрреалізму». Сюрреалісти розробили особливу поетику, в основі якої було парадоксальне «порівняння непорівнюваного». А. Бретон та його послідовники відстоювали думку, що особистість стає по-справжньому вільною лише в мареннях та снах. Наріжним каменем сюрреалістів, до яких належали також Поль Елюар, Федеріко Гарсія Лорка, Луї Арагон, Ернест Хемінгуей, було очищення мистецтва від недосконалої дійсності через надреальні відчуття людини. Оновлене мистецтво, вважали сюрреалісти, з часом оновить матеріальне буття.

Однією з найяскравіших течій авангардизму був *футуризм*¹. Його засновником вважається італійський поет і один з ідеологів фашизму Філіппо Томазо Марінетті – автор роману «Мефарка-футурист» та теоретичного дослідження «Маніфести футуризму».

Творчість іспанського поета-футуриста Гомеса де ла Серни та рання лірика російського поета Володимира Маяковського можуть правити за зразок футуризму. Пафос самоствердження й самовиявлення поетичного «Я», відтворення пульсу сучасної цивілізації, життя індустріального міста, мови вулиці, віра в перетворювальну силу поетичного мистецтва, масштабність любовних почуттів ліричного героя, експресивна функція ритму й рими, ораторські прийоми та інтонації, використання уособлень, розгорнутих метафор, гіпербол – ці риси творчості В. Маяковського робили його поезію справді новаторською.



■ Борис Пастернак

Не уникнув захоплення футуризмом на початку свого творчого шляху й інший російський поет Борис Пастернак. Але надалі його приваблювали проблеми філософсько-поетичного осягнення «вічних тем» і пошуки форм пейзажної лірики – одухотвореність образів природи, передача настроїв потрясіння, захват буттям, ствердження ідеї спорідненості життя й творчості. До футуристів також належали відомі російські поети Микола Клюєв, Сергій Єсенін та ін.

СВІДЧЕННЯ 5

«Маніфест футуризму»:

«1. Ми будемо оспівувати любов до небезпеки, схильність до енергії і звичку подолати страх.

2. Відвага, сміливість і повстання стануть сутнісними елементами нашої поезії.

3. Теперішня література вихваляє замислену нерухомість, екстаз і сон. Ми прославлятимемо агресивні дії, гарячкове безсоння, гоночну швидкість, смертельний стрибок, удар кулаком і ляпанець...

9. Ми прославлятимемо війну – єдину світову гігієну – мілітаризм, патріотизм... зневажання жінок.

10. Ми зруйнуємо музеї, бібліотеки, академії всіх різновидів, знищимо моралізм, фемінізм, все опортуністичне чи утилітаристське боягузтво.

11. Ми оспівуватимемо величезні натовпи, збуджені роботою, задоволенням і безчинством; ми звеличуватимемо багатоколірні, багатоголосі потоки революцій у сучасних столицях...»

(Flint R.W. Marinetti: *Selected Writings*. New York, Farrar, Straus and Giroux, 1971)

¹ Від лат. *futurum* – майбутнє.

Найвідомішими представниками модерністської поезії першої половини ХХ ст. були Поль Елюар, Т.С. Еліот, Г. Тракль, Ф. Гарсія Лорка, В. Незвал, Д. Мережковський, К. Бальмонт, Андрій Белий, М. Гумільов, Анна Ахматова, О. Мандельштам, В. Брюсов, О. Блок. Образ Незнайомої в однойменній поемі О. Блока став втіленням Вічної Жіночості, протиставленням світу ниці прози життя. Поект активно розробляв ідеї «двоєю з життям» та «любіві-ворожнечі», мотиви втрати кохання й сенсу життя, трагічної самотності. Найзагадковішим із творів О. Блока стала його поема «Дванадцять», яку одні оцінили як гімн більшовизму, а інші – як його прокляття.



■ Анна Ахматова

Анна Ахматова (Анна Горенко) – яскрава представниця модернізму – народилася поблизу Одеси в 1889 р. Творчість Ахматової – значне явище жіночої поезії «срібної доби». Художніми особливостями «Поезії втрат» ранньої А. Ахматової є загостреність і драматизм переживань, психологічна деталь, лаконізм, аскетичність художніх засобів, побутова інтелігентська мова.

СВІДЧЕННЯ 6

«Requiem»

Вступ
Це було в ті часи, як всміхався
Тільки мрець: розквітався – і рад.
Наче зайвий доважок, гойдався
При в'язницях своїх Ленінград.
А коли, одурілі від муки,
Уже ткалися в'язнів полки,

Їх уривчасту пісню розлуки
Паровозні ридали гудки.
Зорі смерті стояли над нами,
І безвинна судомилась Русь
Під кривавими каблуками
І під шинами чорних «марусь»...

(Анна Ахматова. Поезії. К., «Дніпро», 1989, с. 165)

У 1921 р. більшовики розстріляли її чоловіка, російського поета Микола Гумільова, з яким А. Ахматова вінчалася в Києві в Микільській церкві.

Єдиним офіційно визнаним і дозволеним в СРСР літературним напрямом був *соціалістичний реалізм*, родоначальником якого було проголошено Максима Горького (Олексія Пешкова) – автора революційних поезій, людини, яку сталінський режим назвав «буревісником революції». В його творчості відчувався вплив ніцшеанських та марксистських ідей, а неоромантичні мотиви перепліталися з реалістичними.

За своєю сутністю це була література-пропаганда, яка покликана була не реалістично відтворювати життя в Радянському Союзі таким, яким воно було насправді, а змальовувати його таким, яким воно повинно було бути в уяві режиму. Трагічність полягала в тому, що, з одного боку, цілі покоління виховувалися на цьому «нереальному реалізмові», а з іншого – по-справжньому талановиті письменники і поети змушені були або замовкнути, або виконувати «соціальне замовлення» режиму. Драма М. Горького, як і більшості митців тоталітарних країн, полягає в тому, що цей непересічний письменник залишився в пам'яті сучасників передусім як співець комунізму, В. Леніна та Й. Сталіна.

Запитання і завдання

1. Доведіть чи спростуйте правомірність твердження, що розвиток літератури нерозривно пов'язаний з визначальними для кожної епохи подіями.
2. Чому, на Вашу думку, критичний реалізм у 20-х роках почав втрачати панівне становище, поступившись позиціями модернізму? На підставі Свідчень 1, 5 та з урахуванням характерних ознак модернізму визначте головні відмінності між реалізмом і модернізмом.
3. Порівняйте Свідчення 2 і 3. Чи вважаєте Ви закономірним те, що творчість письменника, в конкретному випадку Т. Драйзера, може спричинити такі протилежні оцінки?
4. Чимало письменників і поетів, як, наприклад, Е. Паунд, мали певні (не завжди демократичні) політичні погляди. Чи правомірно, на Ваш погляд, ототожнювати (чи відокремлювати) творчість митця з його громадянською позицією?

Головні події

Початок XX ст. – втрата критичним реалізмом домінуючого становища в світовій літературі

1920-ті роки – творчість представників «втраченого покоління»; подальший розвиток модернізму в літературі

§ 24. НОВІ НАПРЯМИ В МИСТЕЦТВІ

■ **1. Основні ідеї та напрямки розвитку мистецтва у першій половині XX ст.** Після Першої світової війни в мистецтві відбувалися активні пошуки нових стилів, які були б співзвучні епосі. Найбільш точно неспокійну атмосферу післявоєнного життя тоді відображали авангардистські течії модернізму. На гребені популярності ще продовжував перебувати абстракціонізм, але вже наставала епоха нових стилів: *супрематизму*¹, *раціоналізму*², *функціоналізму*³.



■ Школа «Баухауз»

Модерністську естетику в архітектурі визначала заснована німецьким архітектором Вальтером Гропсіусом художня школа ремесел, мистецтва й архітектури «Баухауз». У 1925 р. за його проектом було зведено будівлю з однойменною назвою, яка на наступне п'ятнадцятиріччя стала символом довершеності нового стилю – функціоналізму. З приходом до влади в Німеччині А. Гітлера тра-

¹*Супрематизм* – течія в мистецтві початку XX ст., представники якої вдавалися до абстрактного комбінування геометричних фігур або об'ємних тіл.

²*Раціоналізм* – напрям у філософії та мистецтві, що протиставляє містицизму, скептичному ставленню до можливостей людського розуму переконання у здатності людини пізнати закони розвитку природи і суспільства.

³*Функціоналізм* – напрям в архітектурі 1910–1920-х років, для якого було характерне підпорядкування архітектурних форм їхньому практичному призначенню (функції) і нехтування національною своєрідністю. Цей архітектурний стиль унікав надмірностей і віддавав перевагу строгості ліній, зручності і комфортності приміщень для людей.

диції школи «Баухауз» були в цій країні перервані, оскільки чимало архітекторів емігрували до США.

Іншими відомими представниками функціоналізму були французький архітектор Шарль Ле Корбузе – майстер проектування сучасних міст, засновник органічної архітектури американець Ф. Райт, Мис ван дер Рое.

■ **2. Живопис.** В образотворчому мистецтві творчість російського художника В. Кандинського започаткувала абстрактний живопис, француз Поль Сезанн з його експериментами на полотнах картин з простором і часом став одним із засновників постмодернізму, а з ім'ям Пабло Пікассо пов'язаний кубізм. Найзнаменитішою картиною П. Пікассо стала «Герніка» – своєрідний живописний пам'ятник іспанському місту Герніці, що стало жертвою бомбардувань в період громадянської війни в Іспанії.

Картина російського художника К. Малевича «Чорний квадрат» стала символом нового, протилежного кубізму, напряму – супрематизму. Модерністський живопис А. Матіса був спробою дати нове бачення людини й природи за допомогою поєднання різних кольорів.

Латинська Америка, насамперед Мексика, стала батьківщиною регіонального (за межі Латинської Америки він так і не поширився) «іспанського напрямку» в живопису, представленого у творчості Д. Сікейроса, Д. Рівери, Х. Ороско.

Одним з найвидатніших і водночас найскандальніших митців світового рівня був іспанський художник-сюрреаліст *Сальвадор Далі*. Багатоликість і непередбачуваність С. Далі була, за його зізнанням, породжена тим, що при народженні йому було дано ім'я померлого три роки до того семимісячного старшого брата. Лише в 1960-х роках, написавши «Портрет мого померлого брата», художник позбувся марева присутності поруч із собою «двійника», якого він ніколи не бачив...

■ *Сальвадор Далі (1904–1989). Народився в маленькому торговельному містечку на півночі Каталонії. У тринадцятирічному віці вступив до місцевої художньої школи, й вже наступного року декілька його картин були виставлені в міському театрі й високо оцінені критиками. С. Далі разом з батьком і сестрою переїхав до Мадрида й легко вступив до Академії Сан Фернандо. У 1923 р. за участь в демонстрації його було відраховано з Академії до кінця навчального року, а наступного року за політичну діяльність ув'язнено на 35 днів. У 1940–1948 рр. С. Далі проживав у США, а потім знову повернувся до Іспанії. Останні виставки-шоу відбулися в 1983 р. Того ж року король Іспанії присвоїв С. Далі титул маркіза. Помер художник у своєму рідному місті Фігерасі.*



Ознайомлення з працями італійських футуристів сформувало в С. Далі кубістичне сприйняття й осмислення світу, проявом якого стала написана в 1923 р. картина «Кубістський автопортрет». Через рік у Барселоні відбулася перша персональна виставка С. Далі.

Натхненницею його творчості як художника, кінорежисера, поета й прозаїка впродовж усього життя була дружина Гала Елюар (Галина Дьяконова), з якою він побрався 1929 р. Показово, що за 15 років до смерті митець створив у Фігерасі Музей Гали і Далі; дружина позувала С. Далі в картинах, як-от «Портрет Гали». Сюрреаліст С. Далі увібрив

у себе філософію А. Бергсона, З. Фрейда, що спричинилося неповторністю власного світосприйняття і його картин. Художник зізнавався, що він тільки фіксував свої найхимерніші видіння і єдина відмінність між ним і божевільним полягала в тому, що він не був божевільним.



■ П. Пікассо. «Троє музик». 1921 р.



■ С. Далі. «Передчуття громадянської війни»

■ **3. Театр.** Незважаючи на появу кіно, театр залишався важливим елементом світової культури. Після війни театри будувалися на найбільш привабливих вулицях Парижа, Лондона й Берліна. Їх будівлі природно поєднували модерну вишуканість із заспокійливою розкішшю з її єгипетськими і грецькими мотивами, мармуровими колонами, фонтанами і статуями. Усе це мало навіювати романтичні настрої й принести насолоду не лише від перегляду вистав, а від самої події відвідання театру.

Справжній бум театрального будівництва спостерігався в Сполучених Штатах. Театри в Лос-Анджелесі на 1100 місць (1926 р.) та в Детройті на 4804 місця (1928 р.), Єгипетський Театр в Іллінойсі (1928 р.), Величний Театр в Сан-Антоніо (1929 р.) вражали своєю величчю.

Один з найбільших театрів з'явився в 1919 р. у Парижі й надовго став міжнародним театральним стандартом: зал на 5000 місць для глядачів, оркестр у складі 80 музикантів. У Німеччині в 1920 р. урочисто відкрився величний театр Шпортпалас, а в цілому в середині 20-х років у США, Великій Британії, Франції, Німеччині, Італії та інших країнах радість прилучення до високого театального мистецтва дарували тисячі театрів.



■ Зал театру в Лос-Анджелесі, спорудженого 1926 р.

Звісно, театр без вистав – це всього лише будівля, бодай і приваблива зовні. За рівнем осмислення театального мистецтва й пошуками

нових форм неофіційною світовою театральною «столицею» залишалася Європа. Особливо значний внесок у теорію театру зробив німецький драматург Бертольд Брехт. Його авангардистський «епічний театр» протистояв традиційному театру й базувався не на розповіді про події, а на їх втіленні на сцені, не на перевтіленні актора в сценічний образ, а на демонстрації образу. Якщо для класичного театру головним було змусити глядача співпереживати подіям на театральній сцені, то для «епічного театру» – змусити вивчати, осмислювати побачене; власне глядач ставав відстороненим спостерігачем дійства.

■ **4. Кіно.** Як відомо, перше, «німе», кіно з'явилося наприкінці XIX ст. і переважно демонструвалося на ярмаркових балаганах. Воно стало важливою ланкою в ланцюгу винаходів, епохальною подією у світовому мистецтві; кіно змінило підприємницьку культуру Європи й Північної Америки. У царстві телеграфу, телефону і друкарської машинки, коли навіть такі банальні, здавалося б, речі, як електрична лампочка, авторучка, регулярна доставка пошти в сільській місцевості сприяли прискоренню й поширенню інформації, кіно швидко оволоділо умами і серцями людства.

Напередодні Першої світової війни з'явилися перші не документальні, а художні фільми з величезними декораціями і тисячами учасників, які замість звичних раніше 15–16 хвилин тривали годину, а то й більше. Першими тут були італійці, але вже в ході війни американський режисер *Девід Уорк Гріффін*, застосувавши паралельний монтаж, зйомки однієї сцени відразу декількома камерами з різних точок, створив два по-справжньому видатні фільми – «Народження нації» і «Нетерпимість». І хоч перший з них через пропаганду расизму був невдовзі в багатьох штатах заборонений, це засвідчило, що кіно – не просто розвага, а могутня політична й моральна сила. Культовою постаттю «німого» кіно впродовж багатьох років залишався неперевершений Чарлі Чаплін – комік, трагик і філософ в одній особі, шаленою популярністю користувалися також Марі Пікфорд та Дуглас Файрбенкс.

Беззаперечним лідером у кіноіндустрії стали Сполучені Штати. Кіно, як і кожен винахід, відразу стало предметом бізнесу. Але цей бізнес не був схожим на інші; він був захоплюючим і романтичним. Незвичність кінобізнесу крилася в самій природі кіно. Це Томас Едісон міг заробляти мільйони доларів на виробництві одних і тих же електролампочок та фонографів. Кіноіндустрія ж щоразу продукувала товар в єдиному числі. Традиційне заробітчанство на продажу патентів і ліцензій на товар тут було неможливим. Адже неможливо було запатентувати кожен метр кіноплівки чи кожену сцену на кіноекрані. До того ж кіноринок був надто примхливим і ризикованим, оскільки ніхто не міг зі стовідсотковою впевненістю гарантувати успіх кожного наступного фільму. Крім того, «продукт» відразу «застарівав» – уже наступного дня після відвідання кінотеатру глядачі вимагали все нових фільмів.

Популярність кіно, а відповідно й прибутки його виробників, постійно зростали. Щоб мати змогу знімати фільми цілий рік, американська кіноіндустрія перебралася зі Східного узбережжя до сонячного Голівуда, що в штаті Каліфорнія. Проте справжній кінобум стався тоді, коли вихід на кіноекрани в 1927 р. першого звукового фільму «Співак джазу» поклав край епосі «великого німого». «Розмовне» кіно поступово витіснило свого «німого» попередника, а разом з тим і багатьох акторів, адже тепер більше важили не міміка і жести на екрані (крупні плани дуже вдало передавали емоції), а мова актора, його хист «сказати, нічого не промовивши». З великих лише Чарлі Чаплін про-



■ Чарлі Чаплін



■ В. Лі та К. Гейбл
у фільмі «Віднесені вітром»

довжував знімати «німі» фільми, проте навіть його геній вже не міг заманити тисячі людей на ці кінострічки.

Складовою фільмів стала музика. У музичних фільмах – мюзиклах – використовувалися пересувні камери, різноманітні ефекти і масовий кордебалет. Композитори, яких стали запрошувати до кіностудій, отримували за свої твори небачені до тоді гонорари. З'явилися кінокомедії, які відразу завоювали серця простих людей, адже в цих фільмах часто безтурботні, веселі герої брали гору над надто серйозними. Навіть в епоху Великої депресії митці кіно намагалися обходити теми безробіття, страждань людей, щоб не затьмарювати їм і без того непросте життя. Виняток становили хіба що фільми про гангстерів, головні герої яких також були симпатичні глядачам, оскільки фільми завжди мали щасливий кінець. Вестерни та фільми жахів, особливо після виходу на екрани стрічки про кровожерливого графа Дракулу, також завоювали величезну популярність.

Усе ж для глядачів нерідко вирішальним було не те, про що фільм, а щоб неодмінно в ньому був задіяний улюблений актор чи акторка. Природно, що ті, хто спрямовував кіноконвеєр, це розуміли, а тому загальна якість голівудівської продукції не була надто високою, що, втім, згладжувалося рекламними кампаніями. Проте головними творцями успіху американського кіно були все ж не актори, а режисери, які підбирали для своїх фільмів сценаристів і «зірок». Стрімкого розвитку набули також технічні засоби кіно. Наприклад, для фільму «Втрачений світ» (1925 р.) інженером В. О'Брайеном було виготовлено 49 рухомих металевих динозаврів завдовжки приблизно 61 см. Актори попередньо фотографувалися в сценах з ними так, щоб на екрані видаватися набагато меншими за тварин. Попри те, що Америка була розкутою країною, від самого початку в Голівуді існувала доволі строга самоцензура, завдяки якій замість розкриття гострих політичних, соціальних чи сексуальних стосунків глядачеві пропонувалася чітка система «добропорядного» американського світогляду та пропагувалися американські цінності.

На італійському кінематографі в період диктатури Б. Муссоліні позначався вплив фашистської пропаганди, яка використовувала кіно як засіб ідеологічного тиску на населення.

■ **5. Олімпійський рух.** Після відновлення в 1896 р. проведення Олімпійських ігор (Афіни) до початку Першої світової війни було проведено п'ять олімпійських турнірів. Після V Олімпіади в Стокгольмі (1912 р.) VI літні Олімпійські ігри було призначено на 1916 р. в Берліні. Проте, природно, війна та повоєнний розбрат у світі перешкодили олімпійському руху й чекати довелося аж до 1924 р., коли у Франції відбулася VIII літня Олімпіада та I зимові Олімпійські ігри. Окрім того, що ці планетарні спортивні змагання виявляли кращих атлетів світу, вони сприяли налагодженню стосунків між народами і країнами, були вагомим миротворчим чинником.

У складних умовах бездержавності прославляли Україну своїми виступами й українські атлети. СРСР не брав участі в Олімпійських іграх. Натомість у 1920-х роках під керівництвом Червоного спортивного інтернаціоналу проводилися альтернативні Міжнародні робітничі олімпіади. Усе ж в Олімпійських іграх в 1920-х роках у складі команд Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, Латвії, США та Канади брали участь й українські спортсмени. Першим українцем – призером Олімпійських ігор став львів'янин кіннотник Адам Круликевич, який на іграх VIII Олімпіади в Парижі виборов бронзову медаль у подоланні перешкод. У 1928 р. на олімпійському турнірі в Амстердамі та через чотири роки в Лос-Анджелесі успішно виступив львівський шабліст Тадей Фрідріх.

■ **6. Масова культура.** У 20-ті роки ХХ ст. в культурі тогочасного індустріального суспільства сталися суттєві зміни. Прискорений розвиток засобів зв'язку, поява швидкісних автомобілів, розвиток авіації «звужували» світ, людина все більше ототожнювала себе з частинкою великої маси людей. Поняттям «масова культура» спочатку американські, а потім й інші соціологи та фахівці в царині культури стали називати твори, з якими люди могли ознайомитися за допомогою сучасної техніки. Ці твори (кінофільми, радіопередачі, реклама тощо) формували (й дотепер формують) у людей постійне прагнення якомога більше споживати. На відміну від «високої» культури, яка «підтягує» людину до високого рівня осмислення мистецтва, «масова культура», навпаки, прилаштовується до того, що певні групи людей хочуть отримати.

Продукція «масової культури», на відміну від «високої», виробляється не в одиничних екземплярах, а масово тиражується; зміст творів такої культури зазвичай спрощений, складні стосунки між людьми зво-



- VII^e OLYMPIADE -
ANVERS (BELGIQUE)
1920 AOUT-SEPTEMBRE 1920

- Олімпійські ігри у 1920-х роках:
1924 р. – Франція:
VIII літні Олімпійські ігри – Париж;
I зимові Олімпійські ігри – Шамон;
1928 р. – Нідерланди:
IX літні Олімпійські ігри – Амстердам;
II зимові Олімпійські ігри – Санкт-Моріка

дяться до боротьби «хороших» і «поганих». Наголос у «масовій культурі» робиться на розважальності, легкості сприйняття, чутливості; застосовується небагатий набір художніх прийомів.

Проте, безумовно, «масова культура» – це також частина культури. Вона несе позитивний емоційний заряд, дозволяє людині відволіктися від повсякденних проблем.

У першій третині ХХ ст. «масова культура» символізувала нові цінності в житті європейців і американців. Турбота про власне здоров'я та про родину, максимальне споживання матеріальних благ, прагнення до розваг і відпочинку, захоплення новітніми на той час технологіями (кіно, автомобіль, авіація тощо) – це те, чого прагнули багато людей, які пережили страхіття війни й тяжкі випробування післявоєнної відбудови.

Ці цінності переносилися на повсякденне життя. Кожна родина, залежно від фінансових можливостей, намагалася створити домашній затишок і досягти високого рівня матеріального достатку. Діти опинилися в центрі батьківської турботи, оскільки старше покоління намагалася дати їм те, чого саме було позбавлене в роки випробувань: ошатний одяг, яскраві іграшки, відвідування розважальних заходів, прилади побутового призначення. При цьому освіченість залишалася одним з найбільш важливих показників успішності молодої людини.

■ 7. Відмінності в розвитку культури в демократичних і тоталітарних державах. У демократичних державах культура, як і політичне та економічне життя, розвивалася як вияв індивідуальної свободи людини у творчості. Жодна країна, у конституції якої були закріплені демократичні права і свободи людини, не мала наміру й не могла вказувати діячам культури, що і як вони мають творити. Звідси – різноманітність художніх стилів, напрямів, течій, шкіл, творчі дискусії і, врешті-решт, яскраві, часто дуже суперечливі, особистості й такі ж яскраві і суперечливі їхні твори.

Натомість в тоталітарних державах культура була зведена до рівня однієї з деталей партійно-пропагандистської машини. Просякнута вигадками і міфами, вона мала формувати в людей вигідні тоталітарним режимам стереотипи і смаки, готовність вмерти відповідно за комунізм, нацизм чи фашизм. Кожна творча особистість неодмінно перебувала під пильним оком правлячої партії. Під наглядом партійних органів і служб безпеки створювалися численні «творчі спілки», які об'єднували письменників, художників, архітекторів, музикантів. «Справжніми» митцями вважалися лише ті, хто мав членський квиток однієї з таких спілок.

СВІДЧЕННЯ 1

Й. Сталін: «...Від чого залежить обстановка оборони нашої країни? Від культурності населення, від того, яким буде наш солдат, чи розбиратиметься він в елементарних поняттях культури, чи зможе він користуватися, наприклад, компасом, розібратися в картах, чи є в нього хоча б примітивна грамот-

ність, культура, щоб він міг зрозуміти накази...»

(Беседа тов. Сталина с українськими письменниками от 29 февраля 1929 г. // Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. К., «Генеза», 2001, с. 105)

Митців щедро нагороджували, їх твори друкувалися багатомільйонними накладками, влаштовувалися персональні виставки тощо. У той же час, у СРСР твори, в яких автори не прославляли В. Леніна, Й. Сталіна, комуністичну партію, відправлялися на «спеціальне зберігання» і до «осо-

бливих фондів» (доступ до них був закритий для звичайних людей і лише ідеологічно віддані режиму партійні керівники могли ознайомитися з ними).

В Італії Б. Муссоліні, який інколи виконував на скрипці твори Вагнера, вважав себе неперевершеним знавцем наук та мистецтва, особисто давав вказівки діячам культури, визначав, хто з них заслуговує на підтримку, а хто, навпаки, має бути покараний за небажання чи недостатню активність у прославлянні «великого Дуче» і «величі фашизму».

Він вимагав від них проводити в своїх творах нерозривний ланцюг від Великого Риму епохи Цезаря до фашистської Італії Б. Муссоліні. Повсюди в Італії творилося «нове мистецтво фашистської ери» в офіційному «лікторському стилі».

СВІДЧЕННЯ 2

Кристофер Хібберт, англійський журналіст: «Муссоліні ніколи не поділяв гордості італійців за свою велику художню спадщину й не міг зрозуміти їх незадоволення, спричиненого тим, що він подарував скульптуру Мірона «Дискобол» Гітлеру... Живопис, скульптура,

як і будь-які предмети мистецтва, лише бентежили його, залишаючи байдужим, а відвідання опери навіювало на нього сум і навіть сон...»

(Хібберт К. Муссоліні. Ростов-на-Дону, «Феникс», 1998, с. 91–92)

Будь-яка «нейтральність» у творчості розцінювалася тоталітарними режимами як підривна діяльність, спрямована на повалення існуючої влади. Більшовицьке гасло «хто не з нами, той проти нас» втілювалося в життя й в СРСР, й у Німеччині, і в Італії. Відмінність же між нацизмом, фашизмом і комунізмом у сфері культури полягала в тому, що нацисти і фашисти були спрямовані в минуле, де «все було краще», а комуністи – в майбутнє, де «все буде краще». Фашизм і нацизм намагалися засобами культури створити «Нове Середньовіччя», утверджували культ героїзму і войовничості. Невипадково кумиром А. Гітлера був Фрідріх Барбаросса, а Б. Муссоліні – Наполеон Бонапарт. Миролюбність і прагнення до спокійного заможного життя, позбавленого переживань, героїзму й жертвності, відкидалися. Навзаєм насаджувалося свідоме прагнення до смерті, але смерті неодмінно героїчної, а не від безвиході, як у романах Ф. Кафки.

А. Гітлер, Б. Муссоліні й особливо Й. Сталін приділяли значну увагу кіно, цілком слушно вбачаючи в ньому ефективний засіб пропаганди. Серед улюблених кінострічок Й. Сталіна були «Чапаєв» та діалогія про В. Леніна. Перша утверджувала в суспільній свідомості більшовицьке тлумачення громадянської війни в Росії, а друга – вигідний Й. Сталіну сюжет подій жовтня 1917 р., де йому відводилася головна роль, якої він насправді не грав.

Однією з найталановитіших за всю історію кінематографа жінок-режисерів була німкеня Лені Ріфеншталь. Доля митця склалася драматично, адже її ім'я завжди ототожнювалося з нацизмом й А. Гітлером, з яким Л. Ріфеншталь була в дружніх стосунках. Бойкот її фільмів, арешти, ув'язнення й, врешті-решт, забуття – таку високу ціну було заплачено за співпрацю з нацистським режимом.

В архітектурі в Італії, Німеччині та СРСР віддавалася перевага величезним помпезним будівлям, що повинні були підкреслювати могутність і вічність режиму. На місці чудових середньовічних споруд Б. Муссоліні наказав зводити «палаці фашизму», мав намір спорудити монумент Голіафу з його, дуче, обличчям. У запровадженому А. Гітлером «стилі фюрера» було відновлено палац Барлов у Мюнхені, «Народний дім», рейхсканцелярію в Берліні.

СВІДЧЕННЯ 3

А. Гітлер про опорядження його робочого кабінету в рейхсканцелярії: «Коли це побачать дипломати, які сидітимуть переді мною, їх має охопити страх... Мармурова підлога – це

найкраще. Якщо вони такі вже дипломати, то нехай ступають по слизькому».

(Цит. за: А. Трубайчук. Три іпостасі тоталітаризму// Нова політика, 1998, № 4, с. 39)

У Москві за наказом Й. Сталіна було підірвано храм Христа Спасителя і на його місці збудовано «Будинок рад», у Києві було знищено Михайлівський та Успенський собори. На місці висаджених в повітря вибухівкою давніх храмів радянська влада за типовими проектами споруджувала партійні та державні будівлі, які навіть їх творці не наважувалися назвати архітектурними витворами.

Запитання і завдання

1. Які, на Вашу думку, нові риси з'явилися в мистецтві після Першої світової війни?
2. Чи не вважаєте Ви, що відсутність якогось одного, загальновищого, напрямку в мистецтві свідчила про естетичну кризу в післявоєнному світі? Аргументуйте свою позицію.
3. Що нового привнесло в кіномистецтво ХХ ст.? Чим, на Вашу думку, був спричинений стрімкий злет саме американського кіно?
4. Відомо, що Олімпійські ігри не відбулися ні в 1916 р., ні в 1920 р., хоч порядкові номери за ними й були зарезервовані. Висловіть власне припущення, чому дві Олімпіади так і не відбулися.
5. Як Ви розумієте поняття «масова культура»? Яким є Ваше особисте ставлення до такого типу культури? Наведіть приклади творів «масової культури» в сьогодиншньому світі.
6. Якщо Ви поділяєте думку про те, що розвиток культури в тоталітарних країнах принципово відрізнявся від її розвитку в демократичних країнах, наведіть докази на користь такого твердження.

Головні події

1920-ті роки – суперництво між різними мистецькими напрямками і течіями; поява звукового кіно

1924 р. – проведення I зимових Олімпійських ігор у Франції

1920–30-ті роки – панування «офіційного мистецтва» в тоталітарних країнах

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ 5

20-ті роки ХХ ст. були складними й суперечливими для всього світу. Після хаосу і розрухи, породжених Першою світовою війною і революційними рухами, країни світу в 1924 р. вступають у період стабілізації, який характеризувався спадом революційного руху, піднесенням капіталістичної економіки, послабленням зовнішньополітичних протиріч, їх стабілізацією на основі Версальсько-Вашингтонської системи, низки інших міжнародних договорів тощо.

У 1924 р. було ліквідовано політичну кризу, пов'язану з питанням про німецькі репарації. Німеччина звільнялася від їх значної частини й отримала великі американські та англійські кредити для відновлення свого економічного потенціалу. У 1927 р. за найважливішими показниками вона випередила Францію і Англію.

У провідних демократичних країнах відбулася структурна перебудова економіки. Головну роль стали відігравати галузі масового виробни-

цтва – автомобільна, електротехнічна, хімічна. Широко впроваджувалися елементи раціоналізації виробництва й механізація, стандартизація, конвеєрні лінії.

Високі темпи промислового розвитку Франції пояснювалися значними репараціями з Німеччини (до 9 млн марок золотом), використанням саарського вугілля й лотаринзької руди, дешевої робочої сили в колоніях.

Британії не вдалося досягти своєї колишньої могутності.

Країни Центральної та Південно-Східної Європи розвивалися повільніше, ніж країни Західної Європи.

Економічне зростання США у 1920-х роках американці називали «ерою процвітання» («проспериті») Америки. Наприкінці 1920-х років настала світова економічна криза перевиробництва товарів і послуг.

Досвід Веймарської республіки в Німеччині свідчить, що головною небезпекою для демократії є форми політичного та психологічного реагування населення й політичних партій на економічні проблеми. Веймарська демократія виявилася слабкою і безпорадною, нездатною захистити себе.

Новим явищем у 1920-х роках стала т.зв. «нова економічна політика» в СРСР, яка прийшла на зміну збанкрутілій політиці «воєнного комунізму». Неп забезпечив швидке відновлення економіки.

З'явилися нові течії в культурі 20-х років ХХ ст. Розвиток культури відбувався у дуже складному політичному контексті: світова війна, виникнення тоталітарних режимів.

Наука стала дійовою економічною силою, важливим чинником суспільно-політичного процесу, стратегічним військовим ресурсом. Важливі відкриття відбувалися в медицині і фармацевтиці: антибіотики, інсулін та інші важливі для людини ліки.

В культурі – літературі, архітектурі, малярстві, музиці, театральному мистецтві – настала епоха модернізму. Різні його течії і групи об'єднував авангардизм – розрив з визнаними нормами і традиціями, бунт проти старих форм не тільки в мистецтві, але й у житті взагалі.

На загал змінилися естетичні уподобання. На зміну прекрасному як головне естетичне мірило прийшло потворне, ідеал цілісної людської особистості зникає. Головною цінністю визнається внутрішній світ художника, право без обмежень обирати способи вираження своїх переживань, асоціацій.

В архітектурі віддавалася перевага будівництву зручних і практичних помешкань; естетичність в розумінні попередніх епох відійшла на другий план.

До числа принципово нових явищ, пов'язаних саме з ХХ ст., належить виникнення такого культурного феномену, як «масова культура».

Змінилося повсякденне життя людей: широко використовувалася побутова техніка, автомобілі, змінювалася у бік більшої практичності мода; люди середнього статку й заможні більше уваги стали приділяти відпочинку і подорожам.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Авангардизм – термін на означення так званих «лівих течій» у мистецтві, більш радикальних, ніж модернізм. Виникає у кризові періоди історії мистецтва, коли певний напрям або стиль вичерпують свої зображально-виражальні можливості й існують за рахунок інерції.

Автономія – право території самостійно здійснювати державну владу в межах, наданих їй конституцією.

Анексія – насильницьке приєднання однією державою всієї або частини території іншої держави.

Більшовизм – політична теорія і політична практика радикального крила російського революційного руху, які ґрунтувались на ідеях створеної В. Леніним та Й. Сталіним інтерпретації марксизму.

Бліцкриг (нім. *Blitzkrieg* – блискавична війна) – план ведення швидкоплинної війни, відповідно до якого перемога досягається за кілька днів чи місяців, перш ніж противник встигне відмобілізувати і розгорнути свої основні військові сили.

«**Валіzkова дипломатія**» – термін, яким позначають підривну діяльність проти іноземної держави під прикриттям дипломатичного статусу.

Військово-політичний блок – союз або угода держав з метою спільних дій для вирішення загальних політичних, економічних і військових завдань.

«**Воєнний комунізм**» – внутрішня політика радянської влади, запроваджена в роки громадянської війни, якій була притаманна широка націоналізація промислових підприємств, у тому числі й дрібних, надмірна централізація управління промисловістю, цілковита заборона свободи торгівлі, введення продрозкладки й трудової повинності.

«**Втрачене покоління**» – покоління молоді, народженої у 1917–1940-х роках ХХ ст., покоління ошуканих надій.

Гонка озброєнь – процес прискореного накопичення запасів зброї та військової техніки, їх удосконалення на базі мілітаризованої економіки і широкого використання у військових цілях наукових і технічних досягнень; якісне і кількісне суперництво у військовій силі між країнами, які протистоять одна одній.

Громадянська війна – збройна боротьба за державну владу між класами та соціальними групами всередині країни; найгостріша форма соціальної боротьби.

Державне регулювання економіки – активне втручання держави в економічні відносини для забезпечення розвитку господарства, стабільності грошової одиниці. Обмеження непередбачуваних наслідків стихійного розвитку ринку.

Джаз – форма музичного мистецтва, що виникла на межі ХІХ–ХХ ст. в США як синтез африканської та європейської культур та отримала згодом повсюдне поширення.

Дуалістична монархія – форма державного правління, за якої поряд з монархом функціонують парламент і уряд. Глава держави особисто формує уряд, який відповідає не перед парламентом, а перед монархом. Монарх має право накладати вето (заборону) на закони, які схвалює парламент.

- Експорт революції** – ідеалістична теорія, що ігнорує об'єктивні закономірності суспільного розвитку. Передбачає, що процеси соціальної революції можуть виникати спонтанно або із зовнішнього примусу. «Штабом світової революції», за задумом В. Леніна, мав стати Комуністичний Інтернаціонал.
- Закавказька Федерація** – державне об'єднання комуністичних Азербайджану, Вірменії та Грузії, що існувало в 1922–1936 рр.
- Ізоляціонізм** – політична течія і напрям зовнішньої політики, що передбачає захист національних інтересів, уникаючи участі у міжнародних справах, зокрема у збройних конфліктах. Ізоляціонізм США полягав у відмові країни від проведення активної політики поза межами Американського континенту.
- Імперіалізм** (від лат. *imperare* – правити) – державна політика, спрямована на завоювання територій, колоній або встановлення політичного й економічного контролю над іншими державами. Термін використовується для характеристики політики країн, що володіють колоніями або домінують над іншими країнами, незалежно від того, чи називають вони себе імперіями.
- Каудильйо** (ісп. *caudillo* – ватажок) – в історії Латинської Америки глава держави, що здійснює особисту диктатуру, наділений фактично необмеженими повноваженнями вищого політичного і державного керівництва («каудильйо відповідальний перед Богом та історією»); офіційний титул глави держави в Іспанії за часів правління генералісімуса Ф. Франко у 30–70-х роках ХХ ст.
- Комінтерн** (Комуністичний Інтернаціонал) – Міжнародна організація, що об'єднувала комуністичні партії з усього світу, існувала в 1919–1943 рр.
- Контрибуція** – примусові післявоєнні платежі, які сплачує держава, яка зазнала поразки у війні, державам-переможницям; примусові грошові чи натуральні стягнення з населення, які проводять війська однієї з воюючих країн на захопленій території противника.
- Корпоративна система** – система влади, за якої державні об'єднання (корпорації) контролюють інститути громадянського суспільства. Була покладена в основу економічної політики фашистської Італії. Її суть полягала в тому, що в економіці діяли фашистські синдикати й корпорації, об'єднані в конфедерації, котрі в свою чергу регламентували життя італійців.
- Латинська Америка** – сукупність країн, розташованих у Південній, Центральній і частково Північній (на південь від Ріо-Гранде-дель-Норте) Америці та на островах Вест-Індії.
- Латифундизм** – система землеволодіння, основу якої складають великі поміщицькі земельні володіння – латифундії; засилля латифундій в економіці слаборозвинених країн Латинської Америки.
- Лібералізм** (від фр. *liberalesme*) – ідеологія, яка стверджує, що індивідуальні свободи людини є основою суспільного життя й економічного ладу. Лібералізм спрямований на утвердження парламентського ладу, вільного підприємництва, демократичних свобод; обстоює абсолютну цінність людської особистості («особа важливіша за державу») та рівність усіх людей.
- Магдизм** – релігійний і політичний рух, заснований у ХІХ ст. Мухамедом Ахмедом аль-Магді.
- «Масова культура»** – явище, що виникло в умовах індустріального суспільства. В її основу закладені тенденції до росту рівня грамотності населення, спільності цінностей та інтересів у рамках національних

культур. Вона розрахована на споживацький попит та задоволення потреб основної маси населення. Термін вперше з'явився в працях Хосе Ортега-і-Гассета та Макса Горкгаймера та означав культуру, що протиставляється «високій».

Метиси – нащадки від міжрасових шлюбів; в Америці метисами називають нащадків від шлюбів європейців та індіанців.

Мілітаризм – державна ідеологія, спрямована на виправдання політики нарощування військової потужності держави і, одночасно з цим, допустимості використання військової сили при вирішенні міжнародних і внутрішніх конфліктів.

Модернізація – зміна, удосконалення, що відповідає вимогам сьогодення, смакам.

Модернізм – загальний термін, що позначає сукупність мистецьких напрямів та шкіл ХХ ст., яким притаманні формотворчість, експериментаторство, тяжіння до умовних засобів, антиреалістична спрямованість. Для цих напрямів був характерним розрив з гуманістичними традиціями класичного мистецтва, з матеріалізмом в естетиці і реалізмом у художній творчості. Настрої безнадійності, неприйняття реального життя, культ краси як єдиної цінності, індивідуалізм, зневага до соціальних проблем лягли в основу багатьох проявів модернізму: авангардизм, футуризм, кубізм, абстракціонізм та ін.

Морфологія – наука про будову та форму організмів, речовин.

Мюзикл – музично-сценічна вистава, в якій поєднуються різноманітні жанри і виражальні засоби естрадної та побутової музики, хореографічного, драматичного і оперного мистецтва.

Націоналізм – світоглядний принцип, найбільшою мірою притаманний передовим представникам народу, що виборює своє право на розбудову власної держави, тобто прагне перетворитися на націю.

Національні рухи – суспільні або народні рухи, що мають на меті звільнення певної національності від панування іноземців; політичне об'єднання окремих частин нації, роздробленої між кількома державами.

Нація (лат. *natio* – плем'я, народ) – політична спільнота громадян певної держави (політична нація); часто вживається як синонім терміна «державна», коли мається на увазі її населення. Етнічна спільнота (етнос) людей спільного походження, культури та релігії, з єдиною мовою і самосвідомістю. У цьому значенні фактично є синонімом терміна «народ».

Нова економічна політика (Неп) – економічна політика, яка проводилася в радянських республіках починаючи з 1921 р. Була прийнята весною 1921 р. Х з'їздом РКП(б), змінивши політику «воєнного комунізму», що проводилася в ході Громадянської війни. Передбачала заміну продрозкладки продподатком; використання товарно-грошових відносин і формування ринку; кооперування виробників, запровадження госпрозрахунку; посилення особистої зацікавленості у результатах праці; тимчасовий допуск капіталістичних елементів у економіку; залучення іноземних інвестицій.

Олігархія (з гр. – влада небагатьох) – політичне та економічне панування невеликої групи людей; еліта, мафія, кліка; в переносному значенні правляча верхівка взагалі.

Олімпійський рух – громадський рух, що базується на добровільному об'єднанні громадян та організацій з метою пропаганди ідей олімпізму, здорового способу життя, розвитку фізичної культури та спорту.

Панамський канал – судноплавний канал, що з'єднує Панамську затоку Тихого океану з Карибським морем і Атлантичним океаном; розташований на Панамському перешийку на території Панами.

- Патерналізм** (від *pater* – батько) – піклування держави про своїх громадян, господаря – про своїх працівників.
- Популізм** (від лат. *populus* – народ) – діяльність і прийоми в політиці, засновані на заграванні з народом, гра на його труднощах, на показному звертанні до «народу» для отримання його підтримки вже, як правило, прийнятих рішень чи здійснених заходів.
- Протекторат** – форма колоніальної залежності; залежна держава зберігає деяку самостійність у внутрішніх справах, а її зовнішню політику визначає держава – метрополія (протектор).
- Профспілковий рух** (в Англії – рух тред-юніонів) – рух організованих робітничих об'єднань – професійних спілок, що об'єднували працівників різноманітних галузей промисловості і різноманітної кваліфікації.
- Прогреси** – успішний розвиток за сприятливих умов.
- Радзнаки** – скороч. від радянські знаки – грошова одиниця перших років комуністичної влади в Росії.
- Ратифікація** – затвердження верховним органом державної влади міжнародного договору, який підписується уповноваженим представником цієї країни.
- Раціоналізм** – напрям у філософії та мистецтві, що протиставляє містицизму, скептичному ставленню до можливостей людського розуму переконання у здатності людини пізнати закони розвитку природи і суспільства.
- Реваншизм** – політика переможеної у війні держави, спрямована на підготовку нової війни з метою відновлення довоєнних кордонів і довоєнної системи міжнародних відносин.
- Регент** – у країнах із монархічною формою правління тимчасовий правитель, який здійснює владу у період малоліття або недієздатності монарха, а також коли престол не зайнятий.
- Репарації** – повне чи часткове матеріальне або грошове відшкодування збитків, завданих війною, що виплачується переможеними переможцям.
- Світова пролетарська революція** – доктрина більшовиків, суть якої полягала у поваленні міжнародної буржуазії та створенні Міжнародної радянської республіки як перехідного ступеня до повного знищення держави.
- Соціалістичний рух** – організований рух партій соціалістичного спрямування, направлений на реалізацію принципів соціальної справедливості й рівності.
- Супрематизм** – течія в мистецтві початку ХХ ст., представники якої вдавалися до абстрактного комбінування геометричних фігур або об'ємних тіл.
- Суфражизм і фемінізм** – рухи жінок за рівні з чоловіками права.
- Твердий індивідуалізм** – політика правління державою, яка передбачає нічим не обмежений розвиток економіки, побудову практичної політики на підґрунті твердого індивідуалізму, визнання необхідності обмеження державного втручання в соціальні механізми.
- Технічний прогрес** – розвиток матеріального виробництва, результатом якого є послідовне вдосконалення техніки, технології та організації виробництва, підвищення його ефективності.
- Тоталітаризм** (від пізньолат. *totalis* – увесь, повний, цілий) – напрям політичної думки і тип політичного режиму, котрий за допомогою тотального контролю над усіма сферами суспільного життя прагне реалізувати якусь агресивну політичну утопію.

Традиційне суспільство – суспільство, що ґрунтується на здавна притаманних формах людської діяльності, спілкування, організації побуту, культурних зразків. Традиція в такому суспільстві є головним способом передачі соціального досвіду з покоління в покоління.

Фашизм – соціально-політичний рух, ідеологія і державні режими тоталітарного типу; політичний рух, що протиставляє інститутам і цінностям демократії так званий новий порядок і надзвичайно жорстокі засоби його утвердження.

Функціоналізм – напрям в архітектурі 1910–20-х років, для якого характерне підпорядкування архітектурних форм їхньому практичному призначенню (функції) і нехтування національною своєрідністю. Цей архітектурний стиль уникав надмірностей і віддавав перевагу строгості ліній, зручності і комфортності приміщень для людей.

Шовінізм – пропагування національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої, поширення ідей національної переваги, розпалювання національної ворожнечі й ненависті. Термін «шовінізм» походить від імені новобранця Ніколи Шовена – героя комедії братів Коньярів «Триколірна кокарда».

Юнкер – дворянин-землевласник, поміщик.

Навчальне видання

ПОЛЯНСЬКИЙ Павло Броніславович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

**Підручник для 10 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

Рівень стандарту, академічний рівень

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

**Видає за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Відповідальна за випуск *Наталя Заблоцька*
Редактор *Оксана Черевко*
Художній редактор *Василь Марущинець*
Технічний редактор *Валентина Олійник*
Коректори *Любов Федоренко, Алла Кравченко*
Комп'ютерна верстка *Клари Шалигіної, Наталії Корсун*

Формат 70×100/16. Умовн. друк. арк. 22,4.
Обл.-вид. арк. 22,18.
Наклад 204 925 (1-й з-д: 1-129 065) прим. Вид. № 1077.
Зам № 355.

Видавництво «Генеза»,
вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців
серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.

Віддруковано з готових позитивів на
ДП «Видавництво друкарня "Таврида"»,
вул. Генерала Васильєва, 44, м. Сімферополь, 95000.
Свідоцтво серія ДК № 1174 від 25.12.2002 р.
E-mail: marketing@tavridabook.com.ua